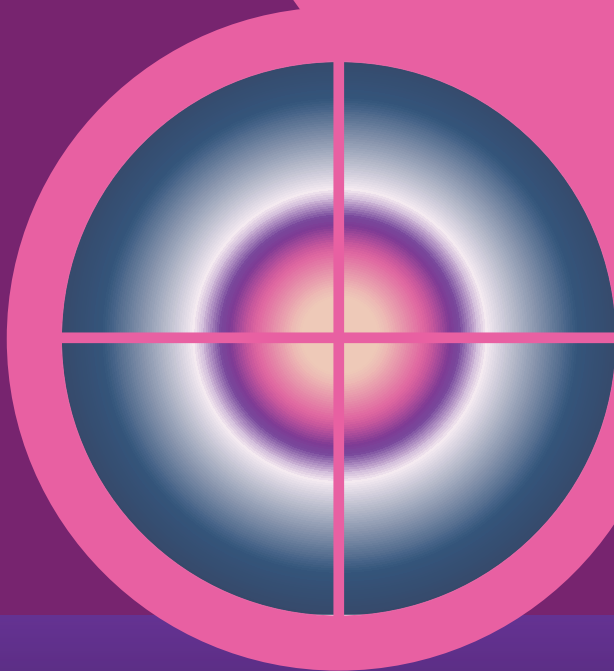

KULTURA KOMUNICIRANJA

ZNANSTVENO-STRUČNI I
UMJETNIČKI GODIŠNJAK

MLADI ZNANSTVENICI
U DIJALOGU

KULTURA KOMUNICIRANJA
ZNAISTVENO-STRUČNI I UMJETNIČKI GODIŠNJAK
MLADI ZNAISTVENICI U DIJALOGU

Nakladnici / Publishers

Doktorska škola Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Republika Hrvatska
Akademija za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Republika Hrvatska
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Republika Hrvatska
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina
Sveučilište Sjever, Republika Hrvatska

Za nakladnika / For publisher

Vlado Guberac ♦ Helena Sablić Tomić ♦ Ivan Trojan ♦ Zoran Tomić ♦ Dražen Barbarić ♦ Marin Milković

Glavni urednici / Editors-in-chief

Hrvoje Mesić ♦ Jasminka Najcer Sabljak ♦ Stephanie Jug ♦ Marko Odak ♦ Martina Šantalab

Izvršni urednik / Managing editor

Josip Zelić

Uredničko vijeće / Editorial board

Dražen Barbarić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Marko Odak (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Ivan Trojan (Filozofski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska), Sanja Jukić (Filozofski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska), Jadranka Lasić Lazić (Sveučilište Sjever, Republika Hrvatska), Iva Rosanda Žigo (Sveučilište Sjever, Republika Hrvatska), Damir Šebo (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Republika Hrvatska), Barbara Herceg Pakšić (Doktorska škola Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Republika Hrvatska)

Znanstveno vijeće / Advisory board

Jerko Glavaš (Ekonomski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska), Katica Krešić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Anita Begić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Andrea Miljko (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Damir Zorić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Irena Pavela Banai (Filozofski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska), Boris Bosančić (Filozofski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska), Mirjana Nikolić (Fakultet dramskih umjetnosti u Beogradu, Republika Srbija), Anita Dremel (Filozofski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska), Jadranka Lasić Lazić (Sveučilište Sjever, Republika Hrvatska), Iva Rosanda Žigo (Sveučilište Sjever, Republika Hrvatska), Marina Đukić (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Republika Hrvatska), Borko Baraban (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Republika Hrvatska), Tatjana Ileš (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Republika Hrvatska), Snježana Barić-Šelmić (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Republika Hrvatska)

Recenzenti zbornika*

Davor Bobić (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Republika Hrvatska), Marija Erl Šafar (Filozofski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska), Sanja Jukić (Filozofski fakultet u Osijeku, Republika Hrvatska)

* Svi su radovi u zborniku prošli postupak dvostruke slijepe recenzije.

Lektura i korektura tekstova na hrvatskom jeziku / Croatian proofreading

Perica Vujić

Prijevod i lektura tekstova na engleskom jeziku / English proofreading

Petra Sršić

Tehnički urednici zbornika

Stjepan Čurčić, Ante Grabić, Petra Sršić, Iris Tomić, Perica Vujić

Tehničke urednice (dodjeljivanje UDK broja)

Sladana Pupovac, Marta Radoš

Oblikovanje naslovnice

Josip Zelić

Grafička priprema i tisak

Krešendo, Osijek

Adresa uredništva / Editorial adress

Doktorska škola Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Trg Svetog Trojstva 3, 31000 Osijek
Republika Hrvatska
konferencija@rektorat.unios.hr

Naklada / Circulation

80 kom

Godišnjak je referiran u:

CEEOL, Central and Eastern European Online Library, (www.ceeol.com)

ISSN 2232-8599

KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENO-STRUČNI I UMJETNIČKI GODIŠNJAK

MLADI ZNANSTVENICI U
DIJALOGU

**FILOZOFSKI
FAKULTET**
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA
STROSSMAYERA U OSIJEKU

Osijek, 2025.

Sadržaj

UVODNE RIJEČI	7
ODGOJ I OBRAZOVANJE	9
MONIKA GUDLIN ♦ MARTIN HADELAN ♦ IVA ŠLOGAR (NE)MATERIJALNO NASLJEĐE REFORMI HRVATSKOG ODGOJNO- OBRAZOVNOG SUSTAVA U 21. STOLJEĆU.....	11
IVANA KRALJEVIĆ BOŠNJAK RAZVOJ DIGITALNIH KOMPETENCIJA DJECE PREDŠKOLSKE DOBI U SUVREMENOM DRUŠTVU	23
DANIJELA LJUBAC MEC ♦ VESNA ZLATAREVIĆ VAŽNOST KOMUNIKACIJE U ODNOSIMA OBITELJI I ŠKOLE.....	35
IVANA PUŠIĆ DRUŠTVENA MREŽA FACEBOOK – MJESTO PROFESIONALNOG RAZVOJA UČITELJA.....	47
TONKA VEKIĆ ♦ NIKOLINA VIDOVIĆ ♦ JANJA LUČIĆ PROŠLOST KAO INSPIRACIJA ZA NOVE OBRAZOVNE PERSPEKTIVE BUDUĆNOSTI.....	61
KNJIŽEVNOST	77
NIVES BOLIĆ ŠTO SU OBLACI BEZ VJETROVA: TEMATSKI I STILSKI PARALELIZMI RANIH ZBIRKI SLAVKA MIHALIĆA I ZAPISA IZ „ISKRIŠTA U TMINI”	79
IVANA ČULJAK FEMALE GENDER ROLES IN AMERICAN MODERNIST FICTION	91
SANJA IVANOVIĆ GRGURIĆ POPULARNA KNJIŽEVNOST U KATALOZIMA PREDPREPORODNIH HRVATSKIH KNJIŽARA: OD ROBINZONA DO EMILY U PARIZU.....	103
SARA MIŠČIN NEVOLJE KROZ OČI DJECE I ADOLESCENATA.....	119
PETRA SRŠIĆ CONSTRUCTION OF THE ANTHROPOMORPHIC IDENTITY OF LIVESHIPS IN ROBIN HOBB’S <i>THE LIVESHIP TRADERS TRILOGY</i>	131
JEZIK	145
LJUBICA IVANČIĆ O DANAŠNJEM POLOŽAJU HRVATSKOGA JEZIKA U BIH NA TEMELJU MEDIJSKIH SADRŽAJA TELEVIZIJSKIH KUĆA RTV HB I NAŠE TV	147

SILVIJA LANDEKA

**SUVREMENI POGLED NA RJEČNIK HRVATSKOGA KNJIŽEVNOGA
JEZIKA OD PREPORODA DO I. G. KOVAČIĆA (A – BURKATI)..... 163**

AMELA NAZDRAIĆ

**CONCEPTUAL METAPHOR IN THE LANGUAGE OF TOURISM:
FREQUENCY AND CONTENT IN ONLINE TRAVEL BLOGS 177****O TEHNOLOGIJI, TRŽIŠTU I DRUŠTVU 191**

NATALI BELUŠIĆ

CITIRANJE U DIGITALNOM DOBU 193

STJEPAN ĆURČIĆ ♦ MISLAV MIHALJEVIĆ

**PREVENTIVNA CENZURA KAO PRETEČA SUVREMENIH SUSTAVA
NADZORA DRUŠTVA I UPRAVLJANJA NASLJEĐEM 203**

BISERKA ĐUGUM ♦ TEO BRATINČEVIĆ

**PULA FILM FESTIVAL IN THE PERIOD 1985–1989 AND ITS
CONTRIBUTION TO THE TOURIST DEVELOPMENT OF THE CITY 215**

BRUNO ERŽIĆ

**RAZVOJ I PRIMJENA KRITERIJA ZELENE JAVNE NABAVE
U EUROPSKOJ UNIJI: DOBROVOLJNI ILI OBVEZNI PRISTUP 239**

LUCIJA HRSTIĆ

**MUZIKOTERAPIJA U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI
KROZ PRIZMU IZAZOVA POMAGAČKIH PROFESIJA 251**

LARA RAŠIĆ ♦ DORA RAŠIĆ

**OVISNOST ADOLESCENATA O INTERNETU KAO SUVREMENI
SOCIJALNI PROBLEM – PREGLED RELEVANTNIH SPOZNAJA 267****UMJETNOST 279**

LUKA GRBAVAC

**LICA S ULICA: USPOREDNA ANALIZA FOTOGRAFIJA TOŠE DAPCA
I VIVIAN MAIER 281**

MATEA MILIČIĆ KARLIĆ

**BIBLIA PAUPERUM U CRKVI SVETOG MATEJA APOSTOLA
I EVANĐELISTA U ŠTITARU 303**

IRIS TOMIĆ

**PARADIGMA EPR MODELA U DRAMATERAPIJI: DRAMSKI IZRAZ
I PROCES OSOBNOG RAZVOJA 315**

Uvodne riječi

Ovaj broj Kulture komuniciranja donosi znanstvene, stručne i umjetničke radove koji su nastali u sklopu 5. Međunarodne znanstveno-stručne i umjetničke konferencije Mladi znanstvenici u dijalogu, održane 23. i 24. svibnja 2024. godine u Osijeku, u organizaciji Doktorske škole Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademije za umjetnost i kulturu u Osijeku, Filozofskog fakulteta u Osijeku, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru te Sveučilišta Sjever.

Konferencija je okupila više od 55 izlagača iz različitih dijelova Europe, čiji su rado-vi pridonijeli razvijanju znanstvenoga, stručnog i umjetničkog diskursa, kako tijekom samoga događanja, tako i u ovome godišnjaku. Upravo se u ovoj zbirci radova odražava tematska raznolikost, metodološka širina i kreativni pristupi sudionika koji su svojim istraživanjima i umjetničkim promišljanjima obogatili akademsku zajednicu i pota-knuli nove oblike dijaloga.

I ove je godine Konferencija potvrdila svoju vrijednost kao interdisciplinarna, in-terinstitucionalna i međunarodna platforma, okupljajući mlade znanstvenike i umjet-nike iz različitih disciplina. Tematski okviri radova kreću se kroz područja odgoja i obrazovanja, jezika, književnosti, umjetnosti, tehnologije, tržišta i društva, pokazu-jući kako se znanstvena preciznost i umjetnička sloboda mogu susresti u suvremenom izrazu.

Jedan od temeljnih ciljeva ove Konferencije bio je otvoriti prostor mladim istraži-vačima za afirmaciju, kako bi se potaknuo razvoj kritičkog mišljenja, razmjena ideja te suradnja među znanstvenicima na početku karijere. U vremenu kada su institucional-ne i profesionalne prepreke često brojne, Mladi znanstvenici u dijalogu predstavljaju dragocjenu točku susreta, razumijevanja i uzajamne podrške.

Kontinuitet ove inicijative potvrđen je i najavom 6. Međunarodne znanstve-no-stručne i umjetničke konferencije, koja će se održati 5. i 6. lipnja 2025. godine u Varaždinu, u organizaciji Sveučilišta Sjever.

Zahvaljujemo svim autorima na njihovom doprinosu i radu. Vjerujemo da će i ovaj broj Kulture komuniciranja nadahnuti čitatelje, potaknuti nove ideje i potvrditi da znanost i umjetnost, osobito u dijalogu mladih stvaratelja, ostaju temeljne sile druš-tvenog razvoja i kulturne refleksije.

Uredništvo

ODGOJ I OBRAZOVANJE

UDK 37.014.3(091)
Pregledni rad

MONIKA GUDLIN ♦ MARTIN HADELAN ♦ IVA ŠLOGAR

Dječji vrtić Vladimira Nazora Zagreb ♦ Osnovna škola Veliki Bukovec ♦
Osnovna škola Matija Gubec Jarmina

(NE)MATERIJALNO NASLJEĐE REFORMI HRVATSKOG ODGOJNO-OBRAZOVNOG SUSTAVA U 21. STOLJEĆU

Sažetak

Reforme u odgoju i obrazovanju ključan su element poticanja i ostvarivanja rasta, napretka i progresivnosti funkcioniranja cjelokupnog sustava. Reformama odgojno-obrazovnog sustava nastoji se razvijati, mijenjati i unapređivati odgojno-obrazovna praksa, a ponajviše u okvirima osiguravanja boljih uvjeta rada, podizanja kvalitete odgojno-obrazovnog sustava na svim razinama te ostvarivanja mogućnosti potrebnih za unapređenje samih procesa učenja i poučavanja. Cilj je ovog rada predstaviti i kritički analizirati prednosti i nedostatke pojedinih sastavnica dosadašnjih reformi hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava koje su se pokušale provesti sve do danas. U radu su prezentirane četiri reforme odgojno-obrazovnog sustava koje su se provodile od 2000. godine te su navedena današnja nasljeđa istih. Metodologijom analize sadržaja istraženo je nekoliko dokumenata koji su od iznimne važnosti za provođenje reformi odgojno-obrazovnog sustava Republike Hrvatske, kao što su: Projekt hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava za 21. stoljeće, Nastavni plan i program za osnovnu školu, Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije, Nacionalni kurikulum osnovnoškolski odgoj i obrazovanje, Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, Akcijski plan za provedbu Nacionalnog plana razvoja sustava obrazovanja za razdoblje do 2027., Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine te Nacionalni plan razvoja sustava obrazovanja za razdoblje do 2027. Dan je kritički osvrt na svaku navedenu reformu te su istaknute prednosti i nedostaci istih. Radom se nastoje proširiti spoznaje o pokušajima provedbe opisanih reformi, kao i pružiti temelj razmišljanjima o budućim promjenama važnim za reorganizaciju i redefiniranje odgojno-obrazovnog sustava Republike Hrvatske.

Ključne riječi: odgojno-obrazovni sustav, promjene u odgoju i obrazovanju, reforme

Uvod

Reforme podrazumijevaju značajno preoblikovanje pojedinih struktura sustava ili institucija radi njihovih poboljšanja ili modernizacije. Kada je riječ o reformama u školstvu, Stoll i Fink (2000, 23) govore o diskontinuitetu našeg društva koji je doveo do toga da se ljudi „opiru loše osmišljenim, besmislenim promjenama čimbenika kontinuiteta u obrazovanju za koje smatraju da su školama omogućili uspjeh u modernom svijetu“. Na tragu toga, Fullan (2007) navodi postojanje paradoksa promjena: ljudi ih očekuju, ali im se istovremeno i opiru. Kada je riječ o značajnim reformama u odgojno-obrazovnom sustavu Republike Hrvatske, od 2000. godine pa do danas, prati se nekoliko glavnih reformi: Projekt hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava za 21. stoljeće, HNOS, Cjelovita kurikularna reforma te Škola za život. Cilj je rada predstaviti i kritički analizirati neke prednosti i nedostatke dosadašnjih reformi hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava.

Reforme hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava

Projekt hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava za 21. stoljeće

Zaključkom zajedničke sjednice Koordinacije Vlade Republike Hrvatske za gospodarstvo, Koordinacije za unutarnju i vanjsku politiku i Koordinacije za društvenu djelatnost i ljudska prava održane 3. listopada 2002. godine, donesen je dokument na temelju dviju studija: a) Konceptija promjena odgojno-obrazovnog sustava u Republici Hrvatskoj - Projekt „Izvorište“ (u nastavku Projekt); b) Odgoj i obrazovanje: bijeli dokument o hrvatskom obrazovanju Ureda za strategiju razvitka Republike Hrvatske. Sadržaj dokumenta odnosi se na promjene koje su autori reforme „Projekt hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava za 21. stoljeće“ okarakterizirali kao potrebu izjednačavanja hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava s odgojno-obrazovnim sustavima zemalja Europske unije, a time i omogućavanje bržeg i jednostavnijeg učlanjenja Hrvatske Europskoj uniji. Kao temeljni ciljevi dokumenata navedeni su poboljšanje kvalitete obrazovanja i povećanje stupnja obrazovanosti stanovništva; harmonizacija sustava s europskim modelima; otklanjanje prepreka koje onemogućuju dostupnost obrazovanju i prohodnost kroz sustav; stvaranje nastavnih programa na kurikularnim osnovama i omogućavanje stjecanja što korisnijeg znanja: razvoj temeljnih sposobnosti i pismenosti te povezivanje sustava s tržištem rada, bolja obrazovna i radna osposobljenost te stvaranje uvjeta za zapošljavanje (Ministarstvo prosvjete i športa, 2002). Konkretnе reforme i promjene koje je projekt zahtijevao odnosile su se na uvođenje novog koncepta učenja - cjeloživotno učenje i koncepta „društvo koje uči“. Pritom se

naglasak stavio na razvijanje novih vještina kod učenika - informatičke vještine, znanje stranih jezika, tehnološka znanja, vještine poduzetništva i socijalne vještine. Također je planirano uvođenje devetogodišnjeg ciklusa 3 x 3 godine, čime bi osnovna škola trajala od 1. do 6. razreda, a niža srednja škola od 7. do 9. razreda (Ministarstvo prosvjete i športa, 2002). Predložena je izrada pedagoškog (obrazovnog) standarda za rani odgoj i obrazovanje, osnovno obrazovanje, srednje obrazovanje i učeničke domove, osnivanje škole za ravnatelje i Nacionalnog vijeća roditelja, ocjenjivanje i praćenje učenika na temelju opisnog (do trećeg razreda), kao i brojčano i kombinirano vrednovanje (Ministarstvo prosvjete i športa, 2002). Valja primijetiti kako su ciljevi općenito raspisani. Već se tada promišljalo o kurikularnom pristupu obrazovanju, koji ima velikih prednosti ako se dobro implementira, a koji je uspostavljen kasnije (Bognar i Lukaš, 2016). Navedeno je nekoliko značajnih promjena koje se ističu. Prva je ustroj Nacionalnog vijeća roditelja kojim bi se ostvarila sustavna suradnja s roditeljima. Prema teoriji roditeljske uključenosti (Epstein, 1995) važno je da roditelji i škola budu suodgovorni za socijalizaciju djeteta, a Škutor (2014: 210) navodi kako su „mnoga istraživanja pokazala da uključenost roditelja u učenje njihove djece ima veliki utjecaj na uspjeh njihove djece u školi“. Otvorenija suradnja i uključivanje roditelja u sukonstrukciju obrazovanja mogli bi biti čimbenikom promjena. Istraživanje provedeno u Singapuru (Yiu-Lan Khong i Tee Ng, 2005) potvrđuje da je ključ autentične suradnje roditelja i odgojno-obrazovne ustanove u međusobnom uvažavanju i vrednovanju različitosti svih pojedinaca. Cottle i Alexander (2013) potvrđuju da odgojno-obrazovni djelatnici partnerstvo s roditeljima smatraju bitnim elementom kvalitetnog razvoja djeteta, no ukazuju na potrebu definiranja uloga obiju strana u tom odnosu. Price-Mitchell (2009), na temelju sustavnog pregleda literature, predlaže da odgojno-obrazovne ustanove djeluju u kontekstu zajednica učenja koje generiraju nova znanja i inovacije kroz interakciju iskustava i kompetencija odgojno-obrazovnih djelatnika i roditelja kako bi prešutno znanje postalo eksplicitno. Stoga Nacionalno vijeće roditelja imalo je (i ima) teorijsko pokriće za potrebu njegova uvođenja. Druga je promjena osnivanje škole za ravnatelje koji bi učenjem stjecali kompetencije potrebne za vođenje odgojno-obrazovnih ustanova. To je moglo biti korisno jer učitelji nisu unaprijed pripremani biti voditelji ustanova i nerijetko ne znaju što se od njih očekuje dolaskom na ravnateljsku poziciju. Treća je promjena ocjenjivanje i praćenje učenika. Dobrim se ističe odgoda brojčanog ocjenjivanja jer se time naglasak ne stavlja na dobivanje dobrih ocjena, već na samo učenje.

Još jedna od navedenih promjena je i harmonizacija sustava s europskim modelima (Ministarstvo prosvjete i športa, 2002). Smisao europeizacije jest udomaćiti europske vrijednosti i paradigme te promatrati njihov utjecaj na oblikovanje domaćih diskursa i identiteta (Olsen, 2007). Međutim, tendencija preslikavanja

sustava uspješnih zemalja na hrvatski odgojno-obrazovni sustav, a da se pritom ne razmišlja o vlastitim potrebama i mogućnostima, ne može predstavljati jedino uporište njegovom unaprjeđenju. Sljedeća je promjena modernizacija sustava, a naglasak se stavio na metodiku nastave koja bi se temeljila na projektima, timskom radu i istraživanjima. Reforme su stoga usmjerene na osuvremenjivanje metoda učenja i poučavanja, a ne na sam sadržaj nastave. Zadnja je promjena smanjivanje nejednakosti u obrazovanju i kreiranje jednakih obrazovnih šansi za sve. Iako se svijet kontinuirano razvija i osuvremenjuje, odgoj i obrazovanje i dalje nisu dostupni svoj djeci. Sahlberg (2021) naglašava opasnost odustajanja od školovanja djece koje nemaju mogućnosti za nastavak istoga, stoga prioritet svake države treba biti osigurati obrazovanje svakog pojedinca, što je jedno od temeljnih ljudskih prava. Za kraj, autori Bognar i Lukaš (2016: 41) pronalaze neke od razloga neprihvatanja Projekta kao što su „nedostatna evaluacija trenutnog stanja, mali reformski kapaciteti i nedovoljna sredstva za provedbu reforme“. Također, autori navode kako je jedan od razloga neuspjeha Projekta nepostizanje konsenzusa kreatora odgojno-obrazovnih politika prvenstveno oko uvođenja devetogodišnje osnovne škole. Projekt je izazvao brojne reakcije odgojno-obrazovnih djelatnika i javnosti te kao prijedlog nije usvojen u Hrvatskome saboru.

Hrvatski nacionalni obrazovni standard

Opširan Nastavni program koji opterećuje učenika, nastavni sadržaji prepuni podataka, metode poučavanja koje nisu usmjerene na učenika te nepouzdanu praćenje i vrjednovanje dovelo je do neminovnosti uvođenja HNOS-a. Hrvatski nacionalni obrazovni standard (HNOS) odnosi se na cjelovit pristup obrazovnom procesu i uključuje ciljeve odgoja i obrazovanja, odgojno-obrazovne sadržaje, prijedloge metoda poučavanja, očekivane ishode učenja i poučavanja, nastavno okružje te time predstavlja temelj za provedbu obrazovanja u Hrvatskoj (MZOŠ, 2005). Planom razvoja sustava odgoja i obrazovanja 2005. – 2010., koji je Vlada Republike Hrvatske usvojila 9. lipnja 2005., započela je promjena na svim razinama odgojno-obrazovnog sustava. Osnovne smjernice bile su omogućavanje cjeloživotnog učenja i obrazovanja svima te podizanje kvalitete odgoja i obrazovanja (MZOŠ, 2005). Implementacija HNOS-a, odnosno kurikularnog pristupa unaprjeđenja sustava odgoja i obrazovanja uključuje i obvezu nezavisnoga vanjskog vrednovanja obrazovanja (Klinger, 2009). Za razliku od prethodne reforme, Ministarstvo je uložilo velika sredstva i objavilo Plan razvoja sustava odgoja i obrazovanja 2005. – 2010. godine (Bognar i Lukaš, 2016). Poslije eksperimentalnog provođenja u 49 osnovnih škola u školskoj godini 2005./2006., novi Nastavni plan i program uveden je u sve osnovne škole od 4. rujna 2006.

godine (Klinger, 2009). Noviteti su bili vezani uz četiri ključna prioriteta: (1) poboljšanje kvalitete i učinkovitosti odgoja i obrazovanja, (2) poticanje trajnoga profesionalnog usavršavanja nastavnika, (3) razvoj strategija upravljanja odgojno-obrazovnim sustavom i njegova učinkovitost, (4) odgoj i obrazovanje za društvenu povezanost, gospodarski rast i razvoj (MZOŠ, 2005). Jedna od istaknutih potreba jest decentralizacija obrazovanja koja poboljšava sustav povećanjem količine i kvalitete ulaganja u školu, opcija dostupnih učenicima i učinkovitosti korištenja resursa (McGinn i Welsh, 1999). Tim se procesom školama omogućuje veća odgovornost i izbor u vlastitom djelovanju, a sam rad škole i nastava može se prilagođavati učenicima prema njihovim potrebama i mogućnostima. Nadalje, važnim se ističe stručno usavršavanje svih odgojno-obrazovnih djelatnika. Iako je ideja vrijedna, naglašavanje važnosti stručnog usavršavanja nije dovoljno. Ono nije provedeno cjelovito, a često se realizacija nije svodila na kvalitetno stručno usavršavanje, već na „ispravljanje i brisanje“ sadržaja (Bognar i Lukaš, 2016). Vizija cjeloživotnog učenja i neprestanog profesionalnog razvoja zahtijeva odgojno-obrazovnog djelatnika koji će znati kritički razmišljati, koji je osposobljen za refleksiju i evaluaciju, koji zna osigurati preduvjete za razvoj svih učenika te koji zna poticati učenike u procesu učenja (Vujičić, 2007). Iako je u Zakonu o odgoju i obrazovanju (2023) navedeno da je stručno usavršavanje pravo i obveza svakog odgojno-obrazovnog djelatnika škole, ono nije definirano ni vrstom ni brojem aktivnosti, što bi u budućim reformama bilo potrebno dodatno raspraviti i razraditi. Nastavno na profesionalno usavršavanje odgojno-obrazovnih djelatnika, Horvat i Lapat (2012) proveli su istraživanje kojim su ispitali zadovoljstvo učitelja profesionalnim usavršavanjem u vrijeme HNOS-a. Rezultati su pokazali da je 50 % ispitanih učitelja pozitivno vidjelo stručna usavršavanja, 19 % ih je smatralo ponavljanjem već poznatog, dok je 23 % učitelja naglasilo problem nepovoljnih materijalnih i drugih uvjeta u školama pri provedbi vlastitog profesionalnog usavršavanja (Lapat i Horvat, 2012). Iz navedenih rezultata vidi se da polovina ispitanika ipak uočava važnost kontinuiranog profesionalnog usavršavanja u svom odgojno-obrazovnom radu. S HNOS-om se rasteretilo učenike uklanjanjem suvišnih obrazovnih sadržaja, a omogućen je suvremeni način poučavanja temeljen na istraživačkoj nastavi, samostalnom i skupnom radu (Mlinarević i Zrilić, 2015). Takve tendencije mogu se povezati s pojmom konstruktivizma i (su)konstruktivističkog učenja, orijentiranim na aktivno gradnju razumijevanja, spoznaja i znanja interakcijom s novostečenim informacijama i prijašnjim iskustvima (Jukić, 2013). Konstruktivističko učenje ne uvažava mehaničko usvajanje sadržaja, već proživljavanje sadržaja, čime se stvaraju iskustva koja djeca najviše pamte i na što se pozivaju pri susretu s novim sadržajima. Nadalje, rezultati istraživanja o prednostima i nedostacima HNOS-a prema mišljenju učenika osnovne škole upućuju na sljedeće zaključke:

većina se učenika odlučuje za skupni (grupni) oblik rada u nastavi, najveći broj učenika bira kreativnije metode rada, polovina učenika na nastavi ne osjeća se pozitivno – prevladava strah i dosada. Promjene koje bi učenici željeli odnose se na smanjenje gradiva, manje učenja i ispitivanja, udžbenike u kojima bi prevladavale slike s tekstom te olakšanje učenja putem CD-a i DVD-a (Ćosić, 2008). Zaključno, Plan je razvoja sustava hrvatskog odgoja i obrazovanja 2005. - 2010. polazio od suvremenih pedagoških paradigmi i ideja, što se u teoriji može podržati. Međutim, izrada „standarda“ za izvedbu i vrednovanje nastave ne može u potpunosti omogućiti nastavu usmjerenu učeniku, što dovodi do svojevrsnog paradoksa ovog Plana – naglašavala se važnost svojevrsnog pedocentrizma, a izradili su se planovi i programi usmjereni na učitelje. Nakon promjene vlasti dolazi do prestanka provedbe reforme, a što ponovno podrazumijeva nesustavnost i necjelovitost pokušaja mijenjanja sustava.

Cjelovita kurikularna reforma

Kurikularnom reformom započinje realizacija Strategije obrazovanja, znanosti i tehnologije (u nastavku Strategija), koja je pripremljena 2013. godine, a u Hrvatskome saboru usvojena 2014. godine. Glavnim ciljevima Strategije ističu se ciljevi za cjeloživotno učenje i ciljevi za rani i predškolski, osnovnoškolski i srednjoškolski odgoj i obrazovanje: 1. unaprijediti razvojni potencijal odgojno-obrazovnih ustanova, 2. provesti cjelovitu kurikularnu reformu, 3. izmijeniti strukturu osnovnog obrazovanja, 4. podići kvalitetu rada i društvenog ugleda učitelja, 5. unaprijediti kvalitetu rukovođenja odgojno-obrazovnim ustanovama, 6. razviti cjelovit sustav podrške učenicima, 7. osigurati optimalne uvjete rada odgojno-obrazovnih ustanova, 8. ustrojiti sustav osiguravanja kvalitete odgoja i obrazovanja (Hrvatski sabor, 2014). Na službenoj stranici Cjelovite kurikularne reforme¹ izdvaja se kako je cilj reforme uspostava odgojno-obrazovnog sustava kroz sadržajne i strukturne promjene, a koje se odnose na usmjeravanje obrazovanja učeniku, pripremu učenika za život, veću uključenost roditelja u obrazovanje djeteta te osiguravanje uvjeta za kvalitetan rad učitelja. Ta promjena obuhvaćala je produljenje obveznog obrazovanja na devetogodišnju osnovnu školu u nekoliko faza: izrada kurikuluma svih razina temeljenih na odgojno-obrazovnim ishodima; prijedlog novog sustava vrednovanja i ocjenjivanja, osposobljavanje učitelja za primjenu novih kurikula te digitalizacija nastavnih sadržaja i korištenje IKT-a u obrazovanju (Hrvatski sabor, 2014). Isto tako, reformom su predviđene promjene formalnog obrazovanja. Bognar i Lukaš (2016) navode kako formalno obrazovanje važnost pridaje razvijanju

¹ Cjelovita kurikularna reforma. <http://www.kurikulum.hr/>

kompetencija komunikacije na materinskom i na stranim jezicima, matematičkim, prirodoslovnim i digitalnim kompetencijama, kompetencijama učenja kako učiti, socijalnim, građanskim i poduzetničkim kompetencijama, te njegovanju nacionalnog identiteta, kreativnog i umjetničkog izražavanja. Zaključak je stoga da je cjelovita kurikularna reforma usmjerena na razvoj temeljnih kompetencija za cjeloživotno učenje s ciljem cjelovitog razvoja djeteta. Naglasak na istome stavljen je i u Strategiji gdje se navodi da se u osnovi koncepta cjeloživotnog učenja nalazi usvajanje ključnih kompetencija koje predstavljaju prijenosni, višefunkcionalni skup znanja, vještina i stavova (Peranić i sur., 2017). Kompetencije za cjeloživotno učenje prilagođene su, navedene i detaljno opisane u Nacionalnom kurikulumu za rani i predškolski odgoj i obrazovanje (MZOŠ, 2015), a sukladne su gore opisanim kompetencijama. Nadalje, Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje (MZOŠ, 2017) pod pojmom kompetencije podrazumijeva generičke kompetencije: oblici mišljenja, oblici rada i korištenje alata te osobni i socijalni razvoj. Vidljivo je da navedeni dokument ukazuje na važnost razvoja temeljnih kompetencija potrebnih za život i rad u društvu, no u nekim je pogledima nedovoljno razrađen. Primjerice, nije konkretno definirano što bi podrazumijevala komunikacija na materinskom, a što na stranome jeziku, što predstavlja prostor za napredak reforme. Osim za područje komunikacije, reforma je rezultirala tisućama stranica novih kurikularnih dokumenata, no i dalje se može zaključiti kako je reforma išla „odozgo prema dolje“, gdje odgojno-obrazovnim subjektima sami dokumenti kurikuluma nisu dovoljni za ostvarivanje suštinskih promjena. Nakon parlamentarnih izbora 2015. i formiranjem nove Vlade, dolazi do ostavke voditelja radnih skupina i do problema u provođenju reforme, što je onemogućilo njezinu potpunu provedbu (Bognar, Lukaš, 2016).

Škola za život

Reforma Škola za život krenula je u rujnu 2019. godine frontalnom provedbom reforme u svim predmetima prvog i petog razreda osnovne škole te prvog razreda gimnazije, kao i u pojedinim predmetima sedmog razreda osnovne škole i prvog razreda strukovnih škola. Reformom Škola za život naglašena je dugotrajnost potrebna za promjenu i ocjenu promjena obrazovnog sustava, prihvatanje prethodnih reformi – Bijeli dokument (2001). Naglasak se pritom stavio na učenje za budućnost umjesto učenja za ocjene. Pomak u kurikularnoj regulaciji očituje se u pozitivnim stavovima reformskih obrazovnih politika u smjeru regulacije „izlaznosti“ umjesto „ulaznosti“ (strogo propisani „ulazi“ odnosno sadržaji koje se podučava i metode koje pritom treba slijediti pomiču se prema „izlazu“: sadržajnom rasterećenju, aktivnijoj ulozi učenika i učeničkim postignućima,

praćenima većom autonomijom škole kako u odnosu na sadržaj, tako i na širi izbor metoda poduke), pri čemu je učenik u središtu obrazovnog procesa, a učitelj/nastavnik ima više autonomije. Također, naglasak je postavljen na digitalne kompetencije učenika, uvedeni su kurikulumi međupredmetnih tema umjesto posebnih predmeta te su ishodi orijentirani na rješavanje problema i kritičko mišljenje (MZO, 2019: 21-40). Srž same reforme Škola za život bila je digitalizacija odgojno-obrazovnog procesa. Digitalna transformacija odgoja i obrazovanja predstavlja potpunu preobrazbu djelovanja školskoga sustava, a usmjerena je na implementaciju digitalne tehnologije u sve sfere nastavnog procesa. U Republici Hrvatskoj važnost pripreme učenika na izazove digitalne tehnologije započeo je pilot projektom e-Škole 2015. godine. Uz projekt, tada novom obrazovnom reformom Škola za život planirano je opremanje škola digitalnim alatima čime bi se započeo proces njihove digitalne transformacije. Pandemija COVID-19, koja je početkom 2020. godine pogodila zemlje širom svijeta, značajno je utjecala i na odgojno-obrazovne sektore zemalja. Otprilike 1,5 milijardi učenika, koji uključuju 90 % svih učenika na osnovnoj, tercijarnoj i srednjoškolskoj razini, nisu mogli fizički pohađati nastavu (Takyar, 2021). Tako je nužnost socijalne distance drastično promijenila i način rada odgojno-obrazovnih institucija te je digitalizacija školstva u gotovo svim razvijenim zemljama provedena u rekordnom roku, na gotovo svim razinama obrazovanja. Digitalna transformacija temeljito mijenja nastavni proces, izravno utječe na potpunu promjenu procesa, a što je još važnije, stvara novu vrijednost na potpuno novi način (Lozić, 2020). U fazi koja slijedi nakon reforme, preporučeno je kako treba povećati ukupan broj sati nastave (koncept cjelodnevne nastave i duže trajanje osnovne škole), a u srednjoj školi smanjiti broj predmeta. Iz današnje perspektive, vidljivo je kako su takve pretpostavke uistinu i krenule s ostvarivanjem.

Zaključak

Analizom sadržaja pregledanih dokumenata moguće je zaključiti da su se reformama ponajviše željele ostvariti strukturalne i sadržajne promjene odgojno-obrazovnog sustava. Prednosti prikazanih reformi prvenstveno su usmjerenost na suvremene koncepte odgoja i obrazovanja, unaprjeđenje kvalitete učenja i poučavanja osuvremenjivanjem nastave kontinuiranim usavršavanjem učitelja i ravnatelja, osiguravanje boljih uvjeta rada odgojno-obrazovnih djelatnika, težnja za ostvarivanjem suradnje s roditeljima i usklađivanje sustava s društvenim promjenama (npr. digitalizacija). Iako su sve reforme uglavnom imale zajedničke ciljeve i polazišta, glavni je nedostatak što nikada nisu provedene do kraja. To je onemogućilo potpunu evaluaciju učinkovitosti implementiranih promjena,

a posljedično i daljnji razvoj sustava. Nadalje, reforme su naglašavale usmjerenje obrazovanja učeniku, a orijentirale su se prvenstveno na sadržajnu izradu nastavnih planova i programa te kurikula predmeta. Iako su reforme uvođenjem kurikularnog pristupa donekle uspjele omogućiti autonomiju učitelja u radu, sami dokumenti ne obvezuju učitelje na ostvarivanje uvjeta kojima se nastava usmjerava učenicima. U budućim reformama važno bi bilo krenuti od ispitivanja realnih potreba odgojno-obrazovnih djelatnika i učenika, radi uvođenja promjena sukladno tim potrebama („odozdo prema gore“). Reforme bi trebale biti cjelovite i potpuno provedene te evaluirane s ciljem utvrđivanja njihove učinkovitosti. Na temelju rezultata evaluacije (uspješnosti reforme) moglo bi se objektivnije odlučivati o daljnjim koracima u unaprjeđivanju kvalitete sustava odgoja i obrazovanja.

Literatura

- Bognar, B. i Lukaš, M. (2016). Ostvarivanje bitnih promjena u nastavi u sjeni reformi obrazovnog sustava. *Život i škola*, 62(3), 39-52.
- Cottle, M. i Alexander, E. (2013). Parent partnership and 'quality' early years services: practitioners' perspectives. *European Early Childhood Education Research Journal*, 22(5), 637-359. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2013.788314>
- Ćosić, S. (2008). Povratna informacija učenika osnovnih škola o prednostima i nedostacima HNOS-a u nastavi povijesti. *Život i škola*, 19, 117-124.
- Epstein, J. L. (1995). School/Family/Community Partnership: Caring for the Children We Share. *Phi Delta Kappan*, 76(9), 701-712.
- Fullan, M. (2007). *The NEW Meaning of Educational Change*. Teachers College Press.
- Hrvatski sabor (2014). *Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije*. Zagreb: Hrvatski sabor. <https://vlada.gov.hr/strategija-obrazovanja-znanosti-i-tehnologije-nove-boje-znanja/151>
- Horvat, A i Lapat, G. (2012). Cjeloživotno obrazovanje učitelja. *Andragoški glasnik*, 16(2), 131-142. <https://hrcak.srce.hr/file/152007>
- Jukić, R. (2013). Konstruktivizam kao poveznica poučavanja sadržaja prirodosnanstvenih i društvenih predmeta. *Pedagogijska istraživanja*, 10(2), 241-261. <https://hrcak.srce.hr/file/191590>
- Klinger, L. (2009). Osnovna škola u Hrvatskoj i društvo znanja. *Društvena istraživanja*, 18(4-5), 603-932.
- Lozić, J. (2020), Intervju. *Digitalizacija i digitalna transformacija nastave dvije su različite stvari*. U: Srednja.hr, svibanj 2020., <https://www.srednja.hr/novosti/intervju-josko-lozic-digitalizacija-digitalna-transformacija-nastave-dvije-razlicite-stvari/>
- McGinn, N., & Welsh, T. (1999). *Decentralization of education: why, when, what and how?*. International Institute for Educational Planning.
- Ministarstvo prosvjete i športa (2002). *Projekt hrvatskog odgojno-obrazovnog sustava za 21. stoljeće*. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa. <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/Arhiva/19.%20-%2010.2.a.pdf>

- Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa (2005). *Plan razvoja sustava odgoja i obrazovanja 2005.-2010.* (D.Primorac, ur.), Zagreb : Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/2016/Sjednice/Arhiva/85-05a.pdf>
- Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (2015). *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje.* Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. <https://mzo.gov.hr/istaknute teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/nacionalni-kurikulum-za-rani-i-predškolski-odgoj-i-obrazovanje/3478>
- Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (2017). *Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje.* Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NacionalniKurikulum/NacionalniKurikulumi/Nacionalni%20kurikulum%20za%20osnovno%C5%A1kolski%20odgoj%20i%20obrazovanje.pdf>
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja, (2019). Pravilnik o napredovanju učitelja, nastavnika, stručnih suradnika i ravnatelja u osnovnim i srednjim školama i učeničkim domovima. Narodne novine 68/2019 .
- Mlinarević, V. i Zrilić, S. (2015). Strateški, kurikularni i zakonski dokumenti kao temelj razvoja socijalnih kompetencija u hrvatskoj školi. *Školski vjesnik*, 64(2), 283-308. <https://hrcak.srce.hr/file/219337>
- Olsen, J. (2007). Europe in Search of Political Order. An institutional perspective on unity/ diversity, citizens/their helpers, democratic design/historical drift and the co-existence of orders, Oxford University Press, 70-73. <https://global.oup.com/academic/product/europe-in-search-of-political-order-9780199214341>
- Peranić, Z., Car, S., Premate, T. (2017). Zastupljenost STEM područja u prijedlogu Cjelovite kurikularne reforme. U: Alvani, I. (ur.), *Zbornik radova sa XIII. hrvatskog simpozija nastave fizike, Suvremeni kurikulum i nastava fizike.* Zagreb: Hrvatsko fizikalno društvo, 34-40.
- Price-Mitchell, M. (2009). Boundary Dynamics: Implications for Building Parent-School Partnerships. *The School Community Journal*, 19(2), 9-26. <https://files.eric.ed.gov/full-text/EJ867966.pdf>
- Sahlberg, P. (2021). Does the pandemic help us make education equitable?. *Educational Research for Policy and Practice*, 20(1), 11-18.
- Stoll, L. i Fink, D. (2000). *Mijenjajmo naše škole.* Educa.
- Škutor, M. (2014). Partnerstvo škole i obitelji – temelj dječjeg uspjeha. *Napredak*, 155(3), 209-222.
- Takyar, K. (2021), *Digital Transformation In Education Industry.* Leeway Hertz. <https://www.leewayhertz.com/digital-transformation-in-education/>
- Vujičić, L. (2007). Kultura odgojno-obrazovne ustanove i stručno usavršavanje učitelja. *Magistra Iadertina*, 2(1), 91-103. <https://doi.org/10.15291/magistra.882>
- Yiu-Lan Khong, L. i Tee Ng, P. (2005). School-Parent Partnerships in Singapore. *Educational Research for Policy and Practice*, 4, 1-11. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10671-005-5617-6>

THE (IM)MATERIAL LEGACY OF REFORMS OF THE CROATIAN EDUCATIONAL SYSTEM IN THE 21ST CENTURY

Abstract

Reforms in upbringing and education are key in encouraging and achieving growth, progress, and progressive functioning of the entire system. Reforms of the educational system aim to develop, change, and improve educational practice, mainly within the framework of ensuring better working conditions, raising the quality of the educational system at all levels, and realizing the opportunities necessary to improve the learning and teaching processes. This paper aims to present and critically analyze the advantages and disadvantages of some components of previous reforms of the Croatian educational system that have been attempted until today. The paper presents four reforms of the educational system that have been carried out since 2000, and their current legacies are listed. Using the methodology of content analysis, several documents that are of exceptional importance for the implementation of reforms of the Croatian educational system are investigated, such as The project of the Croatian educational system for the 21st century, Curriculum and program for primary school, Strategy of education, science, and technology, National curriculum for primary school education, National curriculum for early and preschool education, Action plan for the implementation of the National Education System Development Plan for the period until 2027, National Development Strategy of the Republic of Croatia until 2030, and the National Education System Development Plan for the period until 2027. A critical review of the mentioned reforms is given, and their advantages and disadvantages are highlighted. The work aims to expand knowledge about attempts to implement the described reforms, as well as to provide a basis for thinking about future changes important for the reorganization and redefinition of the educational system of the Republic of Croatia.

Keywords: educational system, changes in education, reforms

IVANA KRALJEVIĆ BOŠNJAK

Dječji vrtić Vinkovci

RAZVOJ DIGITALNIH KOMPETENCIJA DJECE PREDŠKOLSKO DOBI U SUVREMENOM DRUŠTVU

Sažetak

Današnja djeca rođena su u vrijeme kada su informacijsko-komunikacijske tehnologije svakodnevni dio njihova života, a suvremeni pristup odgoju i obrazovanju pruža različite metode učenja i poučavanja. Prema Nacionalnom kurikulumu ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja (2015), jedna je od kompetencija važna za cjeloživotno učenje i digitalna kompetencija. Upravo to upućuje na važnost uključivanja informacijsko-komunikacijske tehnologije u rad s djecom rane i predškolske dobi. Korištenje digitalnih alata osigurava novi, drugačiji način učenja djece. U društvu se utjecaj tehnologije na djecu češće promatra kroz negativno gledište s naglaskom na potencijalne rizike i štetne posljedice. Uz prevenciju negativnih utjecaja informacijsko-komunikacijske tehnologije, izlaganje djece digitalnim sadržajima i alatima posljedično će izazvati učenje, odnosno stjecanje znanja. Cilj je rada teorijska analiza dosadašnjih istraživanja o razvoju digitalnih kompetencija djece predškolske dobi te osvrt na izazove koji su uvjetovani korištenjem digitalnih medija. Metodologija rada temelji se na kvalitativnoj metodi, uz primjenu tehnike deskriptivne analize za prikaz postojećih podataka i teorija. U svrhu jasnijeg razumijevanja digitalnih kompetencija kod djece predškolske dobi, analiza relevantne literature usmjerava se na izazove koji su povezani s korištenjem digitalne tehnologije. Rezultati impliciraju da korištenje digitalnih alata može pozitivno utjecati na razvoj digitalnih kompetencija djece ako se koriste svrhovito i u kontroliranim uvjetima.

Ključne riječi: dijete, digitalne kompetencije, informacijsko-komunikacijska tehnologija

Uvod

Različita razdoblja potaknula su brojne izazove koji zahtijevaju prilagodbu svih sustava. Ti izazovi uključuju nagli tehnološki i znanstveni rast i razvoj, digitalizaciju i širenje medija. S obzirom na sve veći utjecaj tehnologije, odgovornost odgoja i obrazovanja postaje ključna u pripremi pojedinca za život u digitalnom društvu. Suvremenim pristupom obrazovanju definirane su ključne odrednice odgojno-obrazovnog procesa koje potiču razvoj kompetencija za cjeloživotno učenje (Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, 2015; u daljnjem tekstu: NKRPOO). Digitalna kompetencija, kao jedna od tih odrednica, propisana je navedenim dokumentom (2015). Uvođenjem NKRPOO-a postavljen je zakonski standard koji uključuje poticanje i razvoj digitalnih kompetencija čime se naglašava važnost stjecanja digitalnih vještina koje su danas neizostavni dio odgojno-obrazovnog procesa.

Razvoj digitalnih vještina kod djece u ranoj i predškolskoj dobi odvija se upoznavanjem informacijsko-komunikacijske tehnologije i istraživanjem njezinih mogućnosti. Ona je „važan resurs učenja djeteta, alatka dokumentiranja odgojno-obrazovnih aktivnosti i pomoć u osposobljavanju djeteta za samoevaluaciju vlastitih aktivnosti i procesa učenja“ (NKRPOO, 13: 2015). Preduvjet je za korištenje tehnologije digitalna pismenost (Jandrić, 2014), koja je, prema Ružić-Baf (2019), postala imperativ današnjeg društva jer je neophodna pojedincu kako bi se uklopio u digitalni svijet. Djeca rođena u vremenu rastuće informacijske i komunikacijske tehnologije nazivaju se digitalnim urođenicima, dok se populacija rođena prije širenja računala naziva digitalnim pridošlicama, ističe Jandrić (2014). Stoga je neizbježno da odgojno-obrazovne ustanove u kurikulumu vrćica predvide i planiraju unaprjeđivanje djece u području informacijsko-komunikacijske tehnologije.

Implementacija i poticanje digitalnih aktivnosti u odgojno-obrazovnim ustanovama omogućuje učenje djeteta te poticanje njegova razvoja u različitim aspektima. Osim tehnoloških vještina, korištenje digitalnih alata i resursa pruža mogućnost za razvoj kreativnosti, logičko razmišljanje, rješavanje problema i timski rad. Raznolikim i prilagođenim materijalima prate se interesi djeteta koje je stavljeno u središte odgojno-obrazovnog procesa pa digitalni alati mogu zadovoljiti individualne potrebe djeteta (Đuran et al., 2019). Iako korištenje digitalnih alata donosi mnoge prednosti, važno je prepoznati i osvijestiti potencijalne negativne aspekte. Prekomjerna izloženost tehnologiji može izazvati poremećaj pažnje i koncentracije, negativne socijalne odnose, poremećaj u spavanju te izloženost neprikladnom sadržaju. S obzirom na to da su djeca osjetljiva i ranjiva skupina, njihovo korištenje tehnologije zahtjeva osvještavanje i sagledavanje za-

štite i sigurnosti u digitalnom okruženju (Rogulj, 2022). Zbog toga je ključno una-
prjeđenje digitalnih kompetencija roditelja i odgojitelja koji imaju važnu ulogu u
modeliranju i usmjeravanju korisnog korištenja računala i digitalne tehnologije.
Roditelji svojim primjerom pokazuju kako koristiti digitalne uređaje na primjeren
i odgovoran način, postavljajući granice i pružajući smjernice. Korištenje računala
u zajedničkoj obiteljskoj aktivnosti, osim što će obogatiti obiteljsku dinamiku,
pružit će djeci priliku da savladaaju korisno i svrsishodno korištenje računala.

Kontinuiran tehnološki razvoj uvjetovao je potrebu za korištenjem digitalnih
alata koji predstavljaju priliku za stjecanje novih znanja i vještina. Implementa-
cija tehnologije u odgoju i obrazovanju ukazuje se na interdisciplinarni pristup u
suvremenoj odgojno-obrazovnoj praksi, ističe Rogulj (2022).

Pregled relevantne literature

Informacijsko-komunikacijska tehnologija danas se vrlo brzo razvija te za-
htjeva pripremu mladih kako bi se uspješno suočili s izazovima digitalizacije.
Vekić-Kljaić (2016) ističe da živimo u vremenu koje uvjetuje korištenje novih,
drugačijih znanja, a roditelji i odgojitelji ključni su u procesu razvoja dječjih kom-
petencija. Naglim razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije djeci je
omogućena dostupnost različitih uređaja najčešće kod kuće. Yelland (prema Mc-
Lachlan et al., 2010) ističe da medijski odgoj postaje tema brojnih istraživanja,
posebno kod djece rane dobi jer sve više vremena provode uz digitalne medije te
na taj način gube „tradicionalna iskustva“.

Prema McLachlan i sur. (2010) australski autori Zevenbergen i Logan istra-
živanjem utvrđuju da 95 % petogodišnjaka ima pristup računalu izvan odgoj-
no-obrazovne ustanove, dok 87 % ima pristup računalu u kući. Koriste ih za
neobrazovne igre (79, 54 %), obrazovne igre (59,9 %) i crtanje (48,92 %). Ro-
ditelji ističu da djeca razvijaju bitne računalne vještine poput korištenja miša,
pronalaženje slova i brojeva, korištenje alata za crtanje. Korištenje informacij-
sko-komunikacijske tehnologije omogućava spoznaju različitih područja njezina
djelovanja. Međutim, njezina implementacija u ustanove ranog i predškolskog
odgoja i obrazovanja donosi i potencijalne opasnosti i rizike. Judge i sur. (2006)
proveli su longitudinalno istraživanje u Sjedinjenim Američkim Državama na
uzorku od 8 283 djece od rane dobi do trećeg razreda osnovne škole. Rezultati su
pokazali pozitivnu povezanost između korištenja interneta tijekom rane dobi i
postignuća u školi.

Ciboci i sur. (2015) istraživali su mišljenje o medijskom odgoju na uzorku od
837 roditelja. Rezultati su pokazali da 48 % građana smatra da su za medijski

odgoj odgovorni i roditelji i odgojitelji u vrtićima. Da je razvoj medijske pismenosti važno razvijati od najranije dobi, smatra 68 % roditelja, a 69 % smatra da je upravo vrtić mjesto gdje treba započeti s medijskim odgojem. Ciboci i sur. (2018) ističu važnost dječjeg prava na izražavanje mišljenja te stvaranje i objavljivanje medijskih sadržaja kao korak u osnaživanju djece. Osnaživanje digitalnih vještina jedan je od ciljeva brojnih međunarodnih i nacionalnih obrazovnih politika. Djeca danas imaju priliku steći različite vještine, znanja i iskustva koja u prošlosti nisu bila moguća, pa se od roditelja i odgojno-obrazovnih djelatnika očekuje da razumiju informacijsko-komunikaciju tehnologiju te da ju implementiraju u vlastite kurikulare i odgojne metode. Suradnja roditelja i odgojitelja osigurat će jedinstven odgojni utjecaj na dijete (Jurčević-Lozančić, 2011).

Prema Hodžaj (2016) računalo djeci nudi različite podražaje, a uz korištenje računala povezan je razvoj fine motorike, koordinacije oko-ruka, razvoj jezičnih sposobnosti, razumijevanje prostornih odnosa. Potiče razvoj vještina rješavanja problema, unapređuje pamćenje te priprema djecu za usvajanje osnovnih vještina potrebnih za korištenje računala. Prednosti implementacije računala u odgojno-obrazovni rad ostvaruju se ako je računalna tehnologija „primjerena, ciljana i ako je tek dodatak drugim sadržajima“, odnosno kada korištenje digitalnih alata ne zamjenjuje „tradicionalne igračke, komunikaciju licem u lice i aktivnosti na svježem zraku“ (Anđelić, Čekerevac i Dragović, 287: 2014).

Unatoč mnogim dobrobitima koje pruža korištenje informacijsko-komunikacijske tehnologije, Starc i sur. (2004) tvrde da korištenje računala kod djece mlađe od tri godine ne doprinosi njihovu razvoju jer manja djeca vještine stječu koristeći tijelo i osjetila. Prema istraživanju Pokliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba i Hrabrog telefona 2016. i 2017. godine čak 45 % djece predškolske dobi samostalno se služi internetom. U Norveškoj se 78 % djece služi internetom, od čega je 5 % mlađe od jedne godine (Brouwer et al., 2011). U Belgiji i Švedskoj 70 % djece u dobi od tri do četiri godine služi se internetom (Tuewen et al., 2012). Prema istraživanju ChildWise (2015), od 2012. do 2015. godine broj djece mlađe od pet godina koja se služe tabletom porastao je s 23 % na 73 %. Roje Đapić et al. (2020) u svom radu naglašavaju da se djeca s ekranima u prosjeku susreću u drugoj godini života. Na uzorku od 653 predškolske djece s malim ekranima se susrelo 58,4 % djece u dobi od jedne godine, 87,6 % dvogodišnjaka, a već s tri godine to čine gotovo sva djeca (95 %). Najveći skok javlja se između prve i druge godine, što autorice objašnjavaju istekom roditeljskog dopusta koji uzrokuje promjene u strukturi dana i umorom roditelja kao posljedica odlaska na posao. Tada roditelji posežu za tehnologijom kako bi zabavili djecu. U istraživanju se također ispitalo znanje roditelja o pozitivnim i negativnim utjecajima medija. Rezultati su pokazali da su roditeljima potrebne smjernice, prije

svega o utjecaju medija na zdravstveno stanje djeteta. Upravo odgojitelji mogu potaknuti medijsku pismenost roditelja pružanjem informacija o medijima, usmene razgovore i organizaciju tematskih sastanaka (Sindik, 2012). Carson i sur. (2019) proveli su istraživanje čiji su rezultati pokazali da je provođenje više vremena pred ekranom povezano sa slabijim socijalnim vještinama djece. Neki od negativnih utjecaja korištenja računala, prema Cordes i Miller (2000), jesu narušavanje kreativnosti i govorno-jezičnog razvoja te socijalna izolacija. Prema Sindik (2012), djeca koriste tehnologiju u dugom razdoblju, ali prilikom njezina korištenja ne ostvaruju kritički odnos prema sadržaju koji koriste. Upravo to može biti uzrok negativnih utjecaja digitalne tehnologije. Perić (2017) naglašava da je medijsko opismenjavanje jedan od načina izbjegavanja zloupotrebe, a ujedno i iskorištavanja prednosti medija. Uključivanjem djece u aktivnosti informacijsko-komunikacijskog sadržaja potaknut ćemo ih na kritički odnos i pravilno korištenje tehnologije.

Rasprava

U suvremenom digitalnom okruženju djeca su svakodnevno izložena različitim vrstama medijskih sadržaja koji nisu primjereni njihovoj dobi. Unatoč nastojanjima roditelja da kontroliraju pristup određenim sadržajima, djeca često dolaze u kontakt sa sadržajima koji nisu prikladni za njihov uzrast. Nerijetko se susreću s digitalnim sadržajem koji nisu izričito pretraživala, pri čemu im neprimjereni materijali često postaju dostupni bez ograničenja. Neprimjereni sadržaji mogu se pronaći i u dječjim audiovizualnim materijalima, uključujući animirane serije i video sadržaje namijenjene djeci. Osim toga, djeca često koriste mobilne uređaje roditelja, pri čemu su upravo roditelji registrirani korisnici tih uređaja. Algoritmi koji prate korisničke navike predlažu sadržaje koji nisu uvijek primjerene dobi djeteta, čime dolazi do nepredviđenog izlaganja djece sadržajima namijenjenim odraslima. Razina društvene reakcije na problem neprimjerenih digitalnih sadržaja ostaje nedovoljna i pasivna. Postoji manjak regulacije i sustavne kontrole digitalnih platformi, što rezultira niskom razinom zaštite djece u digitalnom okruženju. Osim toga, osviještenost o digitalnom tragu ključna je komponenta sigurnosti na internetu, budući da se radi o prostoru koji nije u potpunosti reguliran te zahtijeva oprez pri dijeljenju osobnih podataka. Nekontrilirana izloženost neprimjerenim sadržajima prepoznata je kao izazov u sigurnom korištenju digitalnih tehnologija, te zahtijeva aktivno uključivanje odraslih u razvoj digitalne pismenosti djece. Stoga je u radu s djecom nužno razvijati kritičku svijest o vlastitom ponašanju na mreži. Ona se razvija korištenjem digitalnih alata te je djeci potrebno omogućiti interakciju s različitim vrstama medija, navodi

Rogulj (2022). Također, interakcija zahtijeva kompetentnu odraslu osobu koja će aktivno usmjeravati dijete u razvoju digitalne i medijske pismenosti.

Neumann (2015) ističe da djeca predškolske dobi u europskim zemljama digitalne kompetencije najčešće razvijaju u kućnom okruženju. Na to utječu vrsta digitalne tehnologije kojoj imaju pristup, vlastiti interesi te razina uključenosti i podrške roditelja. Matyjas (2015) ističe da roditelji preuzimaju primarnu odgovornost za medijski odgoj svoje djece čim ona postanu izložena medijskom sadržaju. Rezultati istraživanja Neumanna (2015) ukazuju da roditeljima često nedostaje vremena, kompetencija i financijskih sredstava za učinkovito digitalno opismenjavanje djece. Navedeno potvrđuje Quaisera (2020) naglašavajući ključnu ulogu roditelja u medijskom odgoju djece te regulaciji korištenja digitalnih medija. Rezultati istraživanja sugeriraju da roditeljski izbori medijskog okruženja značajno ovise o njihovoj razini medijske pismenosti, odnosno o razumijevanju utjecaja digitalnih medija na dječji razvoj i proces učenja. Djeca uče promatranjem ponašanja odraslih (Bandura, 1977), stoga je važno da roditelji budu svjesni vlastitih navika korištenja digitalnih tehnologija, osobito tijekom zajedničkog vremena provedenog s djecom. Smanjenjem uporabe digitalnih uređaja mogu potaknuti kvalitetno provođenje vremena, jačanje međusobnih odnosa i razvoj zdravih digitalnih navika kod djece. Definiranjem jasnih pravila korištenja digitalnih uređaja, ograničavanjem vremena provedenog pred ekranima te uključivanjem u zajedničke aktivnosti u digitalnom okruženju, roditelji aktivno potiču sposobnost djece da razumiju i kritički vrednuju digitalne sadržaje. Pod utjecajem tehnološkog razvoja i društvenih promjena roditelji se sve češće okreću permisivnom odgojnom stilu – podržavajućem i toplom, ali s nedovoljnom razinom uključenosti (Razum, 2007). Roditeljstvo se mora prilagoditi novim izazovima, uključujući i odgovorno uvođenje digitalnih tehnologija u život djece. Promišljeno pristupanje odgoju i obrazovanju djece u digitalnoj eri nužno je za osiguranje njihovog optimalnog razvoja. Prema izvješću Erikson Instituta (2018), 2016. godine provedeno je istraživanje „Tehnologija i mlada djeca u digitalnoj eri“. U istraživanju je sudjelovalo 1 000 roditelja iz Sjedinjenih Američkih Država, a rezultati pokazuju da više od 85 % roditelja djeci dopušta korištenje digitalnog uređaja, od kojih su najčešći televizor, računalo, tablet, pametni telefon. Iako većina roditelja ističe pozitivne učinke digitalnih tehnologija na cjelokupni razvoj djeteta, posebno u području ranog učenja, važno je da roditelji pažljivo odabiru sadržaje koje djeca konzumiraju. Kroz jasnu definiciju ciljeva uporabe digitalnih uređaja, roditelji mogu potaknuti dječji interes i motivaciju za stjecanje novih znanja.

Ulaskom djece u sustav odgoja i obrazovanja, obrazovne institucije preuzimaju odgovornost za razvijanje i usmjeravanje digitalnog odgoja (Nadrljanski, Nadrljanski i Bilić, 2007). Ono se u predškolskim ustanovama ne odnosi samo na

razvoj tehničkih vještina, već i na razumijevanje funkcioniranja različitih medija te kritičko promišljanje o njihovoj uporabi. U dječjim vrtićima digitalni uređaji koriste se kao alati i sredstva za učenje koja djeci omogućuju istraživanje, otkrivanje i poticanje analitičkog razmišljanja. Djeca stječu spoznaje o tome kako tehnologija olakšava pristup informacijama i obogaćuje njihovu igru, služeći kao vrijedan alat za nadopunu njihovih aktivnosti. Međutim, u praksi se javljaju različiti, često neujednačeni pristupi korištenju digitalnih tehnologija, koji uključuju pozitivne, ali i negativne primjere. Implementacija informacijsko-komunikacijske tehnologije u ranom i predškolskom odgoju odvija se usporeno, a odgojno-obrazovni sustav još uvijek nije u potpunosti odgovorio na izazove koje digitalizacija donosi. Razlog je toga, ističe Palaiologou (2016), činjenica da se odgojno-obrazovni djelatnici ne mogu složiti u mišljenjima o njezinog primjenjivosti. Vekić (2019) provodi istraživanje odgojitelja čiji rezultati pokazuju da 74,04 % smatra da je računalo korisno za rad s djecom predškolske dobi, 9,62 % odgojitelja navodi da je ono za njih štetno, dok 16,35 % misli da je računalo djelomično štetno za djecu. Također, nedostatak adekvatne edukacije odgojitelja za korištenje digitalnih tehnologija, kao i neadekvatna tehnička opremljenost predškolskih ustanova, predstavljaju značajne prepreke za učinkovitu primjenu digitalnih tehnologija u predškolskom odgoju (Celizić i Zovko, 2021). Navedeno potvrđuje istraživanje provedeno tijekom pandemije COVID-19 u Turskoj na uzorku od 24 odgojitelja kojim se htjelo ispitati njihove digitalne kompetencije i mogućnosti organizacije obrazovanja na daljinu. Rezultati su pokazali da odgojitelji nemaju dovoljno razvijene digitalne vještine te da je potrebno unaprijediti dostupnost interaktivnih materijala i obrazovnih platformi prilagođenih radu s predškolskom djecom (Alan, 2021). Istraživanje Novković Cvetković i sur., (2024) pokazuje da osposobljenost odgojitelja za korištenje digitalnih tehnologija ovisi o njihovoj duljini radnog iskustva. Sudionici s većim iskustvom u radu s djecom navode da njihove digitalne kompetencije nisu dovoljno razvijene. Rogulj (2022) naglašava da upravo manjak potrebnih vještina rezultira nesigurnošću odgojno-obrazovnih djelatnika, dok Tapscott (2011) kao rješenje navedene situacije ističe svladavanje straha stjecanjem znanja. Kompetencije informacijsko-komunikacijske tehnologije obuhvaćaju osnovno razumijevanje uloge i mogućnosti digitalnih tehnologija te uključuju znanja, vještine i stavove (Rogulj, 2022). Na temelju prethodnih istraživanja provedenih u Sjedinjenim Američkim Državama koja su potvrdila povezanost korištenja digitalnih tehnologija s boljim školskim uspjehom (Hurwitz i Schmitt, 2020), Kim (2020) naglašava potrebu za prilagodbom obrazovnih programa za buduće odgojitelje kako bi se razvile njihove digitalne kompetencije. U svojoj deskriptivnoj studiji autor ističe važnost modificiranja nastave kako bi se studentima omogućilo stjecanje vještina za provođenje online nastave.

Nedostatak adekvatne educiranosti i kompetencija odraslih prepoznat je kao značajan izazov unutar suvremenog odgojno-obrazovnog konteksta, što ukazuje na potrebu za kontinuiranim promišljanjem, prilagodbom i unaprjeđivanjem u tom području. Taj izazov dodatno se očituje u pitanju kada i kako započeti rad s djecom u području digitalizacije i medija, što često zabrinjava roditelje i odrasle osobe. Prema istraživanjima, djeca mlađa od 18 mjeseci ne bi trebala biti izložena ekranima, dok se za djecu do 36 mjeseci preporučuje zajedničko korištenje digitalnih uređaja u trajanju od 30 do 40 minuta dnevno (American Psychological Association, 2019). Te smjernice postavljene su kako bi se izbjegli potencijalni razvojni poremećaji koji se mogu manifestirati kroz poteškoće u govoru, motoričkom razvoju i vidu. Stoga se, u kontekstu odgojno-obrazovnog sustava, preporučuje da digitalne aktivnosti budu integrirane tek nakon što dijete postigne odgovarajuće razvojne preduvjete. Na taj način možemo osigurati da djeca koriste tehnologiju na zdrav način, potičući njihov razvoj bez negativnih posljedica.

Današnje dijete kao građanin 21. stoljeća odrasta u vremenu digitalne kulture s neograničenim pristupom internetu u bilo kojem trenutku i na bilo kojem mjestu. Bez odgovarajućeg vodstva izloženo je različitim rizicima koji mogu negativno utjecati na njegov razvoj. Stoga je, u cilju osiguravanja zdravog odgoja i zaštite djece, nužno regulirati internetske sadržaje i pružiti im odgovarajuću sigurnost.

Zaključak

Primjena tehnologije u odgoju zahtijeva ravnotežu koja osigurava da djeca koriste digitalne alate na način koji obogaćuje njihov razvoj, a istovremeno ne zanemaruje važnost aktivnog učenja i igre. Za to su odgovorne odrasle osobe koje vlastitim ponašanjem i stavovima mogu oblikovati djetetov život, navike, interese i potrebe. Danas je digitalna tehnologija neizostavni dio života, no da bi se uspješno suočili s izazovima digitalizacije potrebno je omogućiti djeci korištenje tehnologije i interneta. Uključivanjem djece u aktivnosti informacijsko-komunikacijskog sadržaja potaknut će ih se na kritički odnos i pravilno korištenje tehnologije. Stoga je u obiteljskim domovima, ali i u ustanovama ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja važno poticati razvoj digitalnih kompetencija, uz istodobno promicanje obrazovne funkcije tih tehnologija. Glavni doprinos rada ogleda se u identifikiranju izazova povezanih s primjenom digitalne tehnologije u ranoj i predškolskoj dobi. Analizom relevantne literature utvrđeni su ključni izazovi: nedostatak kompetencija odraslih u korištenju digitalnih alata, što utječe na razvoj digitalnih vještina kod djece, te nekontrolirana izloženost neprimjerenim sadržajima.

Rezultati istraživanja temelj su za razvoj edukacijskih programa usmjerenih na unaprjeđenje digitalnih kompetencija odgojitelja i roditelja, čime bi se omogućilo pružanje kvalitetne podrške djeci u digitalnom okruženju. Preporučuje se daljnja analiza različitih pedagoških pristupa koji uključuju digitalne interaktivne alate kako bi se razvile smjernice za njihovu učinkovitu integraciju u odgojno-obrazovni proces. Na taj način moguće je unaprijediti odgojno-obrazovnu praksu te osigurati optimalne uvjete za cjelovit razvoj djece u kontekstu digitalnog doba.

Literatura

- Alan, Ü. (2021). Distance Education During the COVID-19 Pandemic in Turkey: Identifying the Needs of Early Childhood Educators. *Early Childhood Education Journal*, 49, 987–994. <https://doi.org/10.1007/s10643-021-01197-y> (Pristupljeno 15. ožujka 2025.)
- American Psychological Association (2019). *Digital guidelines: Promoting healthy technology use for children*. <https://www.apa.org/topics/healthy-technology-use-children> (Pristupljeno 15. ožujka 2025.)
- Anđelić, S., Čekerevac, Z. i Dragović, N. (2014). Utjecaj informacijskih tehnologija na razvoj predškolske djece. *Croatian Journal of Education*, 16 (1), 259-287. <https://hrcak.srce.hr/120167> (Pristupljeno 15. ožujka 2025.)
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84(2), 191. (15.03.2025.)
- Brouwer, C. et al. (2011). *App Noot Muis. Peuters en kleuters op het Internet*. Leiden: Buurtboek. [https://www.kennisnet.nl/mijnkindonline/files/App Noot Muis.pdf](https://www.kennisnet.nl/mijnkindonline/files/App%20Noot%20Muis.pdf). (Pristupljeno 20. rujna 2024.)
- Carson, V. et al. (2019). Physical activity and sedentary behavior across three time-points and associations with social skills in early childhood. *BMC public health*, 19(1), 1-8.
- Celizić, M. i Zovko, A. (2021). Stavovi odgojitelja rane i predškolske dobi prema online stručnom usavršavanju. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 16(2 (31)), 47-69. (Pristupljeno 15. ožujka 2025.)
- ChildWise. (2015). *Don't forget preschoolers, they're shaping the UK tablet market*. <http://www.childwise.co.uk/articles-2015.htm/> (Pristupljeno 21. rujna 2024.)
- Cordes, C. i Miller, E. (Ur.). (2000). *Fool's Gold: A Critical Look at Computers in Childhood*. College Park, MD: Alliance for Childhood.
- Ciboci, L, Kanižaj, I. i Labaš, D. (2015). Public Opinion Research as a Prerequisite for Media Education Strategies and Policies. U: Kotilainen, K. i Kupiainen. R. (ur.), *Reflections on Media Education Futures*. Cöteborg: Nordicom.
- Ciboci, L, Kanižaj, I. i Labaš, D. i Osmančević, V. (2018). *Priručnik s radnim listićima za roditelje, nastavnike i stručne suradnike*. Zagreb: Društvo za komunikacijsku i medijsku kulturu.
- Đuran, A., Koprivnjak, D., Maček, N. (2019). Utjecaj medija i uloga odraslih na odgoj i obrazovanje djece predškolske i rane školske dobi. *Communication Management Review*, 4(01), 270-283.

- Erikson Institute. (2018). *Technology and Young Children in the Digital Age. A Report from the Erikson Institute*. <https://www.erikson.edu/wp-content/uploads/2018/07/Erikson-Institute-Technology-and-Young-Children-Survey.pdf>. (Pristupljeno 15. rujna 2024.)
- Hodžaj, V. (2016). *Uporaba računala u dječjem vrtiću*. Završni rad. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:410793> (Pristupljeno 15. rujna 2024.)
- Hurwitz, L. B., Schmitt, K. (2020). Can children benefit from early internet exposure? Short- and long-term links between internet use, digital skill, and academic performance. *Computers & Education*, 146. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103750> (Pristupljeno 15. ožujka 2025.)
- Jandrić, P. (2014). *Digitalno učenje*. Zagreb: Školske novine.
- Judge S. Puckett, K.i Bell, S M. (2006). Closing the digital divide: Update from the early childhood longitudinal study. *The Journal of Educational Research*, 100(1), 52-60.
- Jurčević Lozančić, A. (2011). Socijalne kompetencije i rani odgoj. U: Maleš, D. (ur.), *Nove paradigme ranoga odgoja*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za pedagogiju.
- Kim, J. (2020). Learning and Teaching Online During Covid-19: Experiences of Student Teachers in an Early Childhood Education Practicum. *International Journal of Early Childhood*, 52(2), 145–158. <https://doi.org/10.1007/s13158-020-00272-6> (Pristupljeno 15. ožujka 2025.)
- Matyjas, B. (2015). Mass media and children. Globality in everyday life. *Procedia - Social and Behavioral Science*, 174, 2898-2904.
- McLachlan, C., Fler, M., Edwards, S. (2010). *Early Childhood Curriculum*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, Dubai, Tokyo. Cambridge University Press.
- *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje*. NN 10/97 (NN 05/15) Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta. <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/Predskolski/Nacionalni> (Pristupljeno 15. rujna 2024.)
- Nadrljanski, M., Nadrljanski, Đ. i Bilić, M. (2007). Digitalni mediji u obrazovanju. *INFuture2007: Digital Information and Heritage*, 527-537.
- Neumann, M. M. (2015). Young children and screen time: Creating a mindful approach to digital technology. *Australian educational computing*, 30(2).
- Novković Cvetković, B., Spasić Stošić, A., Tasić Mitić, I., Stojadinović, A. (2024). Stavovi odgojitelja o primjeni digitalnih tehnologija u radu s djecom predškolske dobi. *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 26(3), 793-821.
- Qaiser, Z. (2020). Early Childhood Education and Care and the Use of Digital Media in Informal Environments. *Berkeley Review of Education*, 9(2). <http://dx.doi.org/10.5070/B89242103> (Pristupljeno 15. ožujka 2025.)
- Palaologou (2016). Teachers' dispositions towards the role of digital devices in play-based pedagogy early childhood education. *Early Years*, 36(3), 305-321.
- Peran, S. i Raguz, A. (2019). Odnos i značenje medijskog odgoja u dječjim vrtićima: pravila i medijski izazovi. *Communication Management Review*, 4(01), 216-231.

- Perić, N. (2017). Uticaj i primena digitalnih medija na vaspitanje i obrazovanje dece. U: Bulatović, Lj. (ur.), *Digitalni prostori: izazovi i očekivanja*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba. (2017). *Prvo nacionalno istraživanje o predškolskoj djeci pred malim ekranima*. <https://www.poliklinika-djeca.hr/istrazivanja/prvo-nacionalno-istrazivanje-opredskolskoj-djeci-pred-malim-ekranima/>. (Pristupljeno 15. rujna 2024.)
- Razum, R. (2007). Odgojno djelovanje suvremene škole: izazovi i mogućnosti za religiozni odgoj. *Bogoslovska smotra*, 77(4), 857-880.
- Rogulj, E. (2022). *Dijete u digitalnom okružju*. Školska knjiga: Zagreb.
- Roje Đapić, M., Buljan Flander, G. i Selak Bagarić, E. (2020). Mala djeca pred malim ekranima: Hrvatska u odnosu na Europu i svijet. *Napredak*, 161 (1-2), 45-61. <https://hrcak.srce.hr/239891>. (Pristupljeno 18. rujna 2024.)
- Ružić-Baf, M. (2020). Pametno s pametnim telefonom. Informacijske i komunikacijske tehnologije u odgoju i obrazovanju. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile.
- Starc, B., Čudina Obradović, M., Pleša, A., Profaca, B. i Letica, M. (2004). *Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi*. Zagreb: Golden marketing- Tehnička knjiga.
- Sindik, J. (2012). Kako roditelji percipiraju utjecaj medija na predškolsku djecu? *Medijska istraživanja*, 18 (1), 5-33.
- Tapscott, D. (2011). Odrasti digitalno. *Kako mrežna generacija mijenja svijet*. Zagreb: Mate.d.o.o.
- Teuwen, J., De Groff, D. i Zaman, B. (2012). *Flemish Preschoolers Online: A mixed-method approach to explore online use, preferences and the role of parents and siblings*. Paper presented at the Etmaal van de Communicatiewetenschap, Leuven, Belgium. https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/350708/1/Flemish+Preschoolers+Online_English+version.pdf. (Pristupljeno 18. rujna 2024.)
- Vekić-Kljaić, V. (2016). Stavovi roditelja predškolske djece o ključnim kompetencijama važnima za budući uspjeh djeteta. *Školski vjesnik: časopis za pedagojsku teoriju i praksu*, 65(3), 379-401.
- Vekić, M. (2019). Uloga metodologije pedagoških istraživanja o zastupljenosti ICT-a u predškolskim ustanovama. Diplomski rad. Sveučilište u Puli: Fakultet informatike u Puli.
- Yelland, N. (2006). New technologies and young children: Technology in early childhood education. *Teacher Learning Network*, 13(3), 10-13.

DEVELOPMENT OF DIGITAL COMPETENCIES IN PRESCHOOL CHILDREN IN MODERN SOCIETY

Abstract

Today's children are born at a time when information and communication technologies are an everyday part of their lives, and the modern approach to upbringing and education provides various methods of learning and teaching. According to the National Curriculum for Early and Preschool Education (2015), one of the competencies important for lifelong learning is digital competence. This indicates the importance of including information and communication technology when working with younger children. The use of digital tools provides a new, different way of learning for children. In society, the impact of technology on children is more often viewed from a negative perspective, with an emphasis on potential risks and harmful consequences. However, with the prevention of the negative effects of information and communication technology, exposure to digital content and tools can lead to learning and the acquisition of knowledge. The aim of this paper is to provide a theoretical analysis of previous research on the development of digital competencies in preschool children and to reflect on the challenges posed by the use of digital media. The methodology is based on a qualitative approach, utilizing the technique of descriptive analysis to present existing data and theories. To achieve better understanding of the development of digital competences in preschool children, this analysis is focused on the challenges related to the use of digital technology by reviewing relevant literature. The results suggest that the use of digital tools can positively influence the development of children's digital competencies if used purposefully and in controlled conditions.

Keywords: child, digital competencies, information and communication technology

DANIJELA LJUBAC MEC ♦ VESNA ZLATAREVIĆ

VAŽNOST KOMUNIKACIJE U ODNOSIMA OBITELJI I ŠKOLE

Sažetak

Komunikacija je bitan element sporazumijevanja i sveukupnog djelovanja u društvu. Njezina važnost povezuje se i sa zdravljem. Medicinska istraživanja pokazuju da je loša komunikacija često uzrok nezadovoljstva pa čak i uzrok bolesti. Zbog toga je Svjetska zdravstvena organizacija definirala komunikaciju kao jednu od pet vještina nužnih za zdrav i sretan život. Literatura posljednjih desetljeća navodi da suradnja škole i obitelji ima pozitivan učinak na razvoj djece i akademski napredak budući da se temelji na učinkovitoj komunikaciji. Dobra komunikacija između škole i obitelji važan je uvjet za visoku uključenost roditelja u školski život što doprinosi akademskim postignućima učenika, kao i na ponašanje djece u razredu, njihovu motivaciju, samopoštovanje i djetetov interes za obrazovanje. U literaturi se koristi veliki izbor izraza za opisivanje odnosa između doma i škole, uključujući komunikaciju učitelja i roditelja, uključenost roditelja, angažman roditelja i partnerstva obitelj/roditelj-škola. Zbog dominacije tradicionalnog načina rada, odnos škole i obitelji često je značio pokušaje škole da uključi roditelje u prakse usmjerene na školu koje promiču uspjeh učenika na ispitima. Strategija angažmana usmjerena na učinak uključuje redovitu komunikaciju putem pisane komunikacije i povratnih informacija, telefonskih poziva, digitalne komunikacije ili sastanaka licem u lice, pohađanje školskih sastanaka i pomaganje djetetu u školskim zadaćama. Stoga ta vrsta uključenosti omogućuje školama da započnu komunikacijski proces i ograničava odgovornost roditelja da odgovore na povratne informacije škole. S druge strane, komunikacija može biti izvor napetosti zbog straha nastavnika od roditeljske ocjene, njihove želje da zadrže svoju profesionalnu autonomiju, njihov osobni nedostatak vremena i nedostatak podrške ravnatelja. Novi trendovi u roditeljstvu doveli su do želje nekih roditelja da aktivno sudjeluju u školskom životu svog djeteta. Stoga je od velikog značaja aktivno raditi na poboljšanju kvalitete komunikacije za dobrobit djece.

Ključne riječi: komunikacija, obitelj, škola, odnosi

Uvod

Riječ komunikacija potječe od latinske riječi *communicatio*, što znači priopćiti. Označava sveukupnost različitih veza među pripadnicima u društvu. Smatra se da je komunikacija preduvjet funkcioniranja svakoga društvenog sustava. Jedna od najranijih definicija komunikacije kaže da je ona mehanizam pomoću kojega ljudski odnosi postoje i razvijaju se, a čine ga simboli uma zajedno sa sredstvima njihova prenošenja kroz prostor. Uključuje izraz lica, stav i geste, tonove glasa, riječi, pisanje. U tehničkom smislu komunikacija predstavlja prijenos informacija. Takav transfer informacija označava komunikaciju kao proces kojim se neka informacija ili obavijest prenosi od pošiljatelja do primatelja. Društvena komunikacija puno je složenija te se pojašnjava kao proces kojim se prenose simboli u svrhu izazivanja reakcija. Komuniciranje se smatra životnom vještinom, stoga nas ne čudi da brojna istraživanja pokazuju da osobe tijekom života oko 75 % svakog dana provedu u komunikaciji.

Komunikacija u obitelji

Kao temelj ljudskog društva postavlja se obitelj i kao takva ima najvažniju vrijednost. Brojni znanstvenici definirajući obitelj upravo to ističu na prvome mjestu. Obitelj je temeljna institucija društva u kojoj se stvara i sam čovjek. Ona je tradicionalno, legalno i suštinski potpuno privatna stvar svojih članova. Obiteljskim zakonom zajamčena je privatnost i zaštita obitelji.

Za odnose u obitelji veliku važnost ima upravo odgoj. Odgoj koji je oblikovao roditelje kao stupove obitelji, ali i odgoj koji oblikuje djecu. Zloković definira odgoj kao nadasve složen i trajan proces sustavna poticanja i razvijanja međusobno pozitivnih ljudskih odnosa, zdrava razvoja i postignuća svake osobe, odgovornosti i općenito temeljnih ljudskih odgojnih i moralnih vrijednosti, presudnih za čovjekovo ponašanje. Razvoj i isticanje vrijednosti temelj je odgoja i važan je u svim aktivnostima i odnosima jednoga čovjeka (Zloković, 2023).

Obitelj je mjesto ljubavi, emocionalne topline, bezuvjetne međusobne podrške, brige. Odlike su jakih i snažnih obitelji njegovanje pozitivnih odnosa, međusobno poštovanje, zajedništvo, podrška, ohrabrivanje, razumijevanje i empatija. Sve se to postiže i prikazuje primjerenom i poticajnom komunikacijom koja ujedno stvara i takvu okolinu za kvalitetan život svih članova obitelji.

Komunikacija se u obitelji procjenjuje s obzirom na činjenice koliko članovi obitelji imaju razvijene vještine slušanja, jasnoću govora, mogućnost praćenja kontinuiteta razgovora, uvažavanje i poštivanje drugih u odnosu na sebe (Zloković 2023).

Obitelj ima vodeću poziciju u razvoju osobe, zadovoljavanju svih životnih potreba te u sustavu vrijednosti svakoga društva, a obilježja obitelji prvenstveno su povezanost, povjerenje, podrška i stabilnost. Tijekom brojnih kriza koje čovjek tijekom života susreće, najvažniju ulogu ima povezanost obitelji i podrška svim članovima.

David H. Olson 1986. napisao je karakteristike otpornih obitelji (prema Zloković, 2023). Pri tome navodi da u otpornim obiteljima roditelji imaju stabilan i sretan brak, članovi obitelji osjećaju međusobnu povezanost i omogućavaju privatnost i slobodu drugima te se ponašaju neovisno o njima, fleksibilni su i kreativni kao grupa te su sposobni rješavati probleme zajedničkim snagama, sposobni su slušati i dijeliti i negativne i pozitivne osjećaje jedni s drugima te se učinkovito nositi sa stresom.

Činjenica je da svaki čovjek želi biti sretan pa tako i živjeti u sretnim i stabilnim obiteljima. Međutim, svakodnevni život često donosi brojne izazove koji ljudima onemogućuju miran i ugodan suživot s članovima obitelji. Uglavnom se to odnosi na neriješena egzistencijalna pitanja poput nezaposlenosti, nesigurnog posla, potplaćenosti, neprimjerenog radnog vremena. Također na komunikaciju u obitelji uvelike utječu i razni stresori poput zdravstvenih, socijalnih i ekonomskih prilika.

Izostanak odgovarajuće komunikacije u obitelji dovodi do nepoželjnih ponašanja; narušeno mentalno zdravlje djece, poremećaja prehrane, ovisnosti djece o alkoholu i drogama, nasilje među vršnjacima i mladenačkim vezama što implicira i preuranjeno stupanje u spolne odnose. Virginia Satir smatra da svaka obitelj može postati snažna, ali ističe kako je mijenjanje obitelji dugotrajan proces koji zahtijeva jasne strategije i iziskuje trud svih članova (Zloković, 2023).

Pri tome obitelj prolazi kroz nekoliko faza

- dosadašnje stanje ili status quo
- problem ili strani element
- otpor, negiranje ili kaos
- transformirajuća ideja ili integracija
- novi status quo.

Za napredak u pozitivnom mijenjanju obitelji potreban je veliki trud svih članova obitelji i velika želja za napretkom.

S obzirom na navedeno, iznimno je važno pokušati osnažiti obitelj i omogućiti time svim članovima kvalitetan, poticajan i miran život.

Zloković (2023) prikazuje model osnaživanja obitelji W. R. Schumma:

1. Vrijeme. Zajedničko vrijeme kroz različite zabavne aktivnosti putem kojih se pruža potpora, kao potpuna suprotnost situacijama u kojima su roditelji vezani uz posao i zbog kojih djeca nemaju volje ni želje provoditi vrijeme s njima.
2. Pozitiva. U nekim je modelima definirana kao uvažavanje. Znači donositi iz dana u dan visokopozitivnu energiju u obitelj, činiti stvari za koje i drugi misle da su pozitivne, i to zbog boljitka drugoga, a ne samo kao strategiju „kupovanja ljubavi“ i sl.
3. (Ob)vezivanje. Obvezati se na osnivanje sretna braka i obitelji, ne samo podnositi jedno drugo, nego biti spreman učiniti pozitivne promjene.
4. Poštivanje osobe. Cijeniti sebe i druge članove obitelji zbog vrijednosti opredjeljenja za cijeli život te nečije podrške i uvažavanja.
5. Otvorenost. Biti svjestan i otvoren prema vlastitim potrebama i željama te biti spreman dijeliti ih, a istovremeno biti otvoren prema potrebama i htijenjima ostalih članova obitelji. To znači više nego samo posjedovati „komunikacijske vještine“ jer uključuje potrebu poznavanja samoga sebe, ali i potrebu poznavanja drugih kao i želju da nas netko drugi poznaje.
6. Sustav vrijednosti. Sustav vrijednosti, koji podržava ostalih pet područja, često se usvaja u okviru istinske vjere (ne samo teorije) u djetinjstvu, ali i tijekom odrastanja utjecajem okoline.

Navedenim modelom prikazuju se ključni koraci koje je potrebno pokrenuti pri osnaživanju neke obitelji. Snaga obitelji važna je za njezin opstanak, a znajući da je obitelj temelj društva, nužno je sustavno poticati osnaživanje obitelji. Osobito zbog manje obrazovanih članova u obitelji, odnosno roditelja kojima je pri osnaživanju potrebna stručnija pomoć kako bi se izborili s nepredvidivim situacijama i teškoćama u životu.

Svaka se današnja obitelj susreće s brojnim izazovima od kojih Zloković (2023.) posebno naglašava razlike u tradicionalnim i suvremenim obiteljima ističući pri tome i obilježja suvremenoga doba koja često dovode do krize odgoja. Helikoptersko roditeljstvo naziv je za pojavu pri kojoj roditelji pretjerano brinu za dijete sputavajući ga da se zdravo razvija, dok je suprotna pojava alpha-dijete kojom se djetetu, unatoč nezrelosti, dopušta utjecaj na ključne odluke u obitelji. Izazov su u današnjem odgoju i centripetalne i centrifugalne obitelji koje karakteriziraju dvije krajnosti u pristupu prema djeci. Na komunikaciju u obitelji utječu i međugeneracijski odnosi u kojima često dolazi do nerazumijevanja, iako Zloković i Zovko (2020) ističu ulogu starijih roditelja ili baka i djedova kao

neospornu za razvoj pojedinca te njegovanje brojnih životnih vrijednosti. Osim toga, u današnje je vrijeme povećan broj rastava brakova te je porasla i važnost njegovanja odnosa s rodbinom koji u takvim situacijama mogu preuzeti ključnu ulogu u životu članova rastavljene obitelji. Adolescenti imaju veliku potrebu razgovarati s roditeljima i starijim osobama, ali se otvaraju tek kada imaju osjećaj razumijevanja i podrške. To nameće i pitanje tabu-tema i obiteljskih tajni u kojima se lakše snalaze roditelji čije je obrazovanje više, dok je roditelje koji teže komuniciraju o tabu-temama poželjno usmjeriti stručnjacima koji pomažu u osnaživanju takvih roditelja. Svakako, nužno je da roditelji i djeca što više neposredno komuniciraju i provode zajedno vrijeme, a samo po potrebi društvenim mrežama, SMS-ovima ili putem drugih elektroničkih sustava. Velika je važnost i tjelesnog kontakta, zagrljaja, a, nažalost, svakodnevna je pojava slanje zagrljaja ili iskaz ljubavi emotikonima koji samo prividno čine bliskost članova obitelji.

Njegovanje komunikacije i ulaganje truda u kvalitetnu komunikaciju u obitelji od velike je važnosti za stabilnost, mir i kvalitetan razvoj svih članova obitelji te je komunikacija u obitelji ključno sredstvo za rješavanje nesporazuma i težih problema koji se mogu susresti tijekom života.

Komunikacija obitelji i škole

Veliki broj istraživanja te brojna literatura o komunikaciji između obitelji i škole potvrđuju da učinkovita komunikacija između obitelji i škole može poboljšati dječji interes za učenje i učinkovitost te pospješiti dječji razvoj u drugim područjima koja nisu povezana s učenjem. Pravovremenom i učinkovitom komunikacijom dječje učenje u dvama različitim okruženjima može biti vrlo slično, što djeci omogućuje da se lako premještaju iz jednog u drugo okruženje bez negativnog utjecaja na ishode učenja. Komunikacija obitelji i škole omogućuje učiteljima i roditeljima bolje razumijevanje djece u drugom okruženju. Zajedništvo učiteljeva profesionalizma i roditeljskog razumijevanja djeteta može omogućiti ugodno iskustvo učenja, što zauzvrat daje pozitivne povratne informacije i poboljšava komunikaciju između obitelji i škole. U procesu aktivnog proučavanja komunikacije obitelji i škole, mnoge su zemlje pretpostavile da će visokokvalitetna komunikacija između škole i obitelji pozitivno utjecati na obrazovni proces u školama i ponašanje djece u učenju kod kuće (Wilder, 2014). Uključenost roditelja – definirana kao sudjelovanje skrbnika u obrazovnim procesima i iskustvima djece, povezana je s povećanim postignućima učenika, socijalnim emocionalnim zdravljem te smanjenim napuštanjem školovanja i uporabom štetnih supstanci (Epstein i Sanders, 2009).

Uključivanje roditelja važan je i prediktor ranog uspjeha u čitanju kao i spremnosti za školu. Djeca s više uključenim roditeljima imaju pozitivnije dugoročne ishode kao što su smanjene ovisnosti, prihvatljivije ponašanje, veći uspjeh.

Brojna istraživanja pokazuju da pozitivni odnosi između obitelji i škole rezultiraju povećanom uključenosti roditelja u obrazovanje njihove djece, što povećava akademski uspjeh učenika i utječe na razvoj ponašanja u razredu kod male djece (Loudova et al., 2015). Angažman obitelji i škole uključuje višestruke aktivnosti koje se mijenjaju kako se djeca razvijaju (Sheridan, Holmes, Smith i Moen, 2016). Primjerice, u osnovnoj školi roditelji imaju tendenciju izravnog sudjelovanja u školovanju (pomoć oko zadaće), a djeci starije dobi roditelji daju više autonomije i očekuju da su djeca odgovorna za vlastito učenje. Važno je razumijevanje angažmana obitelji i škole u svim fazama razvoja. Aspekti angažmana obitelji i škole često postaju izazovniji kako djeca odrastaju u učenike srednjih škola (Smith, 2018).

Niz studija svjetskih znanstvenika u odnosima obitelji i škola pokazale su da se izravan kontakt s učiteljima smatra najučinkovitijim komunikacijskim kanalom u odnosima roditelja i škole. Roditelji kao najveći problem u komunikaciji ističu neslaganje oko pitanja nastave i obrazovanja kao i neuključivost škole ili pojedinih učitelja. Dobra komunikacija između škole i obitelji doprinosi poželjnom ponašanju djece u razredu, njihovoj motiviranosti, samopoštovanju i interesu za obrazovanjem (Loudová, Havigerová i Haviger, 2015).

Komunikacija između obitelji i škole prijenosnik je informacija i ima utjecaj na roditeljsku uključenost i razvoj učenika. Neki su istraživači proučavali vezu između angažmana obitelji i rezultata učenika koristeći longitudinalne tehnike. Na primjer, Cheung se usmjerio na istraživanje odnosa između učitelja i učenika, roditeljske uključenosti i prilagodbe škole te na analizu longitudinalnog odnosa između njih. Utvrđeno je da, nakon određenog vremena, roditeljska uključenost može dovesti do toga da odnos učitelja i učenika bude pozitivan. Niska uključenost roditelja dovodi do negativnog odnosa učitelja i učenika, što može dovesti do problematičnog ponašanja učenika u školi (Cheung, 2019). Blizak odnos između učitelja i učenika dodatno utječe na usvajanje učenika u učenju i psihički razvoj u školi. Koncept „uključenosti roditelja u obrazovni proces” uključuje različite vrste djelovanja i ponašanja. Roditelji koji su izravno ili neizravno povezani s obrazovanjem njihove djece mogu pokazati uključenost kod kuće, primjerice slušanje djeteta kako čita naglas ili promatranje djeteta dok radi svoju domaću zadaću. Roditelji također mogu pokazati uključenost u školu (Antypkina, 2017) posjećivanjem roditeljskih sastanaka ili nekih radionica, predavanja. Naglasak je na pronalaženju i razvoju učinkovitih komunikacijskih kanala i alata s obite-

ljima učenika i obrazovnim institucijama. S druge strane, komunikacija može biti izvor napetosti zbog straha nastavnika od roditeljske ocjene, njihove želje da zadrže svoju profesionalnu autonomiju, njihov osobni nedostatak vremena i nedostatak podrške ravnatelja (Grant i Ray 2013).

U povezivanju škole i roditelja važno je da škola osigura informacijsku otvorenost za raspravu o svim ključnim problemima s roditeljima (Valdman, 2013).

Načini su osiguravanja otvorenosti informacija sljedeći:

1. javno izvješće ravnatelja
2. web-stranice odgojno-obrazovnih organizacija i upravljačke strukture
3. upravna vijeća
4. povjerenički odbori
5. baze podataka
6. elektronički časopisi i dnevници
7. informacijske platforme regionalne obrazovne vlasti
8. rangiranje škola i općina.

Roditelji nisu ravnodušni prema vezi s učiteljima i upravom škole. Primjećuju nedostatak prilika za raspravljanje o važnim pitanja s predstavnicima škole i navode kao nedostatak „zatvorenost” škole prema roditeljima (Mertsalova i Goshin, 2015). Novi trendovi u roditeljstvu doveli su do želje pojedinih roditelja da aktivno sudjeluju u školskom životu svog djeteta (Polivanova, 2015). Trend je posebno vidljiv među dobro obrazovanim roditeljima koji se nalaze u velikim gradovima. S druge strane, značajan broj učitelja vjeruje kako obitelji ostaju neuključene u proces odgoja djeteta (Sobkin i Adamchuk, 2016). Ta je kontradikcija zbog velike diferencijacije među roditeljima u smislu njihove uključenosti u obrazovni proces. U komunikaciji obitelji i škole postoje i poteškoće jer roditelji i učitelji imaju kontradiktorna mišljenja i stavove o obrazovanju djece. Razlozi koji stoje iza sukoba povezani su s razlikama u profesionalizmu, iskustvu, obrazovnoj filozofiji i okruženju itd. Ako se obitelj sukobljava sa školom, sukobi mogu izgledati teži. Sve više mladih mijenja svoje uloge iz dječjih u roditeljske, a stupanj obrazovanja nove generacije roditelja kontinuirano se povećava. Međutim, Mertsalova i Goshin (2015) navode kako ne postoje učinkovite metode za identifikaciju i pružanje diferenciranih zahtjeva različitih skupina roditelja u dosadašnjoj praksi rada obrazovnih organizacija. Najčešći su komunikacijski kanali obitelji i škole, ističu roditelji, izravan kontakt s učiteljem i komunikacija telefonskim pozivom ili elektroničkom poštom. Drugi su komunikacijski kanali: elektronski školski dnevnik, školska web-stranica, razredni i školski sastanci.

Oni su prikladniji za slanje i primanje formalnih informacija. Otvorenost je škole prije svega spremnost učitelja na komunikaciju. Dakle, brojni oblici otvorenosti i komunikacijskih puteva koje nudi škola manje su privlačni roditeljima od tradicionalnih razgovora licem u lice. Takve vrste razgovora neophodne su za roditelje, prije svega ako postoji problem ili poteškoća. U takvoj situaciji inicijativa dolazi od roditelja jer oni traže najbrži i najtradicionalniji način uspostavljanja kontakta, što je obično telefonski poziv. No, ponekad procesu komunikacije obitelji i škola postoje poteškoće koje su najčešće zbog sukoba mišljenja i stavova roditelja i nastavnika. Ako je prije škola bila stručnjak za sva pitanja vezana uz obrazovanje i proces odgoja djece, današnja razina obrazovanja roditelja raste, upoznati su s literaturom o obrazovanju, a moderni roditelji imaju priliku pronaći literaturu o pitanjima koja se tiču odgoja i obrazovanja njihove djece koja koriste internet. Roditeljska očekivanja koja su vezana za obrazovne organizacije, formiraju se na temelju dobivenih informacija te napominju da škola ne vodi uvijek računa o osobnosti djeteta. Roditelji vjeruju da učitelji obraćaju pažnju samo na djetetovu osobnost. Može se pretpostaviti da postoji nekoliko čimbenika od kojih se formira ovakvo stajalište. Prvo, sama obitelj puno je pažljivija prema djetetu u osnovnoj školi. Drugo, osnovnoškolsko razdoblje vrijeme je kada je uključenost roditelja veća u život škole, a i akademski uspjeh učenika osnovnih škola tradicionalno je veći. S djetetovim prijelazom u srednju školu uključenost roditelja u obrazovanje njihove djece opada. Također i akademska postignuća učenika pogoršavaju se i javljaju se problemi zbog tjelesnih promjena u djetetu. Te objektivne poteškoće obrazovanja prirodno su povezane i sa školom. To je važan trenutak za školu i obitelj da ne prekidaju komunikacijski proces kako bi pronašli i otklonili djetetove probleme. Komunikacijske prepreke, isto tako, uključuju i nespremnost pojedinih nastavnika za komunikaciju, kao i to da škola nije uvijek spremna paziti na mišljenje roditelja. Roditeljske su barijere psihološke te se djelomično mogu objasniti negativnim stavovima roditelja prema školi i nedostatkom povjerenja u nju, često uzrokovanim i medijima. Istraživanja pokazuju da je uključenost roditelja u odgojno-obrazovni proces prilično niska. Nizak interes roditelja potvrđuje slaba posjećenost roditeljskih sastanaka kao i raznih događanja u organizaciji škole. Roditelji nisu uvijek zadovoljni načinom na koji škola organizira i provodi roditeljske sastanke, praznike, predavanja, seminare, ekskurzije itd. Korištenjem tradicionalnih oblika komunikacije s obiteljima škola bi trebala saznati niz pitanja koja stvarno brinu roditelje i na taj način tražiti najprikladnije oblike održavanja roditeljskih sastanaka, praznika, predavanja, seminara i školskih natjecanja. Sve je izraženija potreba da se uzme u obzir velika varijabilnost u preferencijama roditelja koji više nisu zadovoljni općim pristupom škole vezano uz komunikaciju s djecom i njihovim obiteljima. Tradicionalna komunikacijska platforma kao što je roditeljski sastanak više nije primjerena

metoda za uključivanje roditelja u obrazovni proces, osobito u srednjim školama. Stoga je za školu teško održati uključenost obitelji u obrazovanje djece tijekom srednjoškolskog obrazovanja te pronaći komunikacijske kanale kojima će povećati razinu uključenosti obitelji u školski život svoje djece. Povrh svega nameće se važno pitanje o smjeru razvoja komunikacije između obitelji i škole tijekom suvremenog obrazovanja.

Zaključak

Temelj je ljudskog društva obitelj, a blagostanje u obitelji očituje se ponajviše u primjerenoj, poticajnoj i kvalitetnoj komunikaciji. Stoga je komunikacija često u središtu pozornosti znanstvenika te njezine karakteristike, u posljednje vrijeme, poprimaju veći interes. Veliki utjecaj na razvoj mladog i zdravog čovjeka ima i odnos između roditelja/skrbnika i škole, odnosno komunikacija roditelja i škole.

U prošlosti su se škole smatrale stručnjacima za brigu o djeci i obrazovanju, ali s pojavom nove generacije roditelja autoritet škole doveden je u pitanje. Roditelji obraćaju pozornost na novosti i politike vezane uz obrazovanje i koriste internet kako bi pronašli obrazovni model koji je prikladan za obiteljsko porijeklo i odabrali ga kao referencu za vlastiti obrazovni stil. Analizom referentnog modela roditelji mogu konstruirati vlastita očekivanja, koja imaju tendenciju da vrše pritisak na komunikaciju obitelji i škole. Očekivanja škola i nastavnika proizlaze iz više makro i objektivnih informacija, kao što su politika i financijska potpora. Vrijedno je pronaći odgovarajući način komunikacije između obitelji i škole kako bi se ublažio pritisak na obrazovanje uzrokovan razlikom između obiteljskih i školskih očekivanja. Slično tomu, analiza osnova, uzroka i razlika između dvaju očekivanja pogoduje međusobnom razumijevanju između obitelji i škole kako bi se izgradila ugodna atmosfera za komunikaciju. Školski psiholozi podržavaju međusobnu suradnju između obitelji i škola kako bi se unaprijedilo akademsko, društveno, bihevioralno i emocionalno zdravlje učenika tijekom osnovne i srednje škole (Sheridan i sur, 2016). Angažman obitelji i škole predvidio je pozitivne ishode ponašanja na kraju godine (tj. povećanje prosocijalnih vještina mladih i smanjenje problema s koncentracijom, ometajućeg ponašanja i emocionalne disregulacije). Naposljetku, analize moderiranja otkrile su da su učinci angažmana obitelji i škole posebno izraženi u srednjoj školi za probleme s koncentracijom i emocionalnom disregulacijom. Sve u svemu, istraživanja pokazuju dodatnu potporu vrijednosti angažmana obitelji i škole u razvoju u poticanju pozitivnih ishoda mladih (Smith et al., 2019). Stoga se može zaključiti da dobar odnos s roditeljima i njihova uključenost u programske aktivnosti i zajednička sudjelovanja

koja su popraćena uzajamnim poštovanjem i razumijevanjem, mogu poslužiti djeci kao dobar primjer pri čemu mogu naučiti o dobrim međuljudskim odnosima i kvalitetnoj komunikaciji. Prema tome, s obzirom na važnost uloge koju imaju u životu djeteta, može se zaključiti da se od roditelja i odgojno-obrazovnih djelatnika očekuje da budu partneri i saveznici u zajedničkom odgojnom i obrazovnom djelovanju (Sušanji i Gregorović, 2018).

Zbog svega navedenoga, poticajno je uložiti trud i vrijeme te sa svih instanci i društveno-političkih razina utjecati na kvalitetu komunikacije, prvenstveno unutar obitelji, a potom i u odnosu roditelja/skrbnika, škole i učenika.

Literatura

- Antipkina I. (2017). Issledovaniya "roditelskoy вовlechnosti" v Rossii i za rubezhom [Research of Parent Involvement in Russia and Abroad]. *Otechestvennaya i zarubezhnaya pedagogika*, 1(4), 102–114. School. British Journal of Sociology of Education, vol. 31, no 3, pp). 323–335.
- Cheung, C. S. (2019). Parents' involvement and adolescents' school adjustment: Teacher–student relationships as a mechanism of change. *School Psychology*, 34(4), 350–362.
- Grant K.B. i Ray J. A. (2013). Home, School, and Community Collaboration. Culturally Responsive Family Engagement. Thousand Oaks: Sage.
- Lyubitskaya, K. A. i Shakarova, M. A. (2018). Family-School Communication. The key Features at the Current Stage; Voprosy Obrazovaniya/ Educational Studies Moscow; DOI:10.17323/1814-9545-2018-3-196-215.
- Kruger, J. i Michalek, J. (2011). Parents' and Teachers' Cooperation: Mutual Expectations and Attributions from a Parents' Point of View. *International Journal about Parents in Education*, 5(2), 1–11.
- Loudová, I., Havigerová, J. M., i Haviger, J. (2015). The communication between schools and families from the perspective of parents of high school students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 174, 1242–1246.
- Mertsalova T. i Goshin M. (2015). Roditelskoe uchastie v upravlenii... I ne tolko! (Parental Involvement in Governance... And More!). *Narodnoe obrazovanie*, 8, 78–83.
- Park, S. i Holloway, S. D. (2017). The effects of school-based parental involvement on academic achievement at the child and elementary school level: A longitudinal study. *The Journal of Educational Research*, 110(1), 1–16. <https://doi.org/10.1080/00220671.2015.1016600>
- Reinke, W. M., Smith, T. E. i Herman, K. C. (2019). Family-school engagement across child and adolescent development. *School Psychology*, 34(4), <https://doi.org/10.1037/spq0000322>
- Sheridan, S. M. et al. (2016). Complexities in field-based partnership research: Exemplars, challenges, and an agenda for the field. U: Sheridan, S. M. i Kim, E. M. (ur.), *Family-school partnerships in context*, New York: Springer International Publishing/ Springer Nature, str. 1–23. https://doi.org/10.1007/978-3-319-19228-4_1

- Thompson, A. M. et al. (2017). Impact of Incredible Years on teacher perceptions of parental involvement: A latent transition analysis. *Journal of School Psychology*, 62, 5165. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2017.03.003>
- Valdman I. (2013). How to Ensure Transparency in School Education: Some Lessons from the International Experience]. Otkrytost obrazovaniya: raznye vzglyady—obshchie tsennosti: sb. materialov [Transparency in Education: Different Views, Common Values. *A Digest of Findings*, (eds I. Frumin et al.), Moscow: Higher School of Economics, str. 132–151.
- Van der Wolf K. i Everaert H. (2005). Challenging Parents, Teacher Characteristics and Teacher Stress. Family-School-Community Partnerships. *Merging into Social Development* (eds R.-A. Martinez Gonzalez, M. Pérez-Herrero, B.Rodriguez-Ruiz), Oviedo: Grupo SM, str. 233–254.
- Wilder, S. (2014). Effects of parental involvement on academic achievement: A meta-synthesis. *Educational Review*, 66(3), 377-397.
- Zloković, J. i Lukajić, A. (2016). Osnaživanje obitelji kroz poticanje pozitivnih odnosa i obiteljske kohezije. *Zbornik Odsjeka za pedagogiju 1*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, str. 7–22.
- Zloković, J. (2023). Osnaživanje obitelji – izazovi i perspektive, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
- Zou, Z. (2023). Family-School Communication: How Conflict between Family and School Expectation Influences Children's Development. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*, 12, 241-246. <https://doi.org/10.54097/ehss.v12i.7647>
- Zovko, A. i Zloković, J. (2020). Gerontologija- izazovi i perspektive, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Obiteljski zakon, NN 103/15, 98/19, 47/20, 49/23, 156/23, <https://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon> (Pristupljeno 27. kolovoza 2024.)

THE IMPORTANCE OF COMMUNICATION IN FAMILY-SCHOOL RELATIONSHIPS

Abstract

Communication is an essential element of understanding and overall functioning in society. Its importance is also linked to health. Medical research shows that poor communication is often a cause of dissatisfaction and even a cause of illness. For this reason, the World Health Organization has defined communication as one of the five skills necessary for a healthy and happy life. Literature from recent decades states that cooperation between school and family has a positive effect on children's development and academic progress, since it is based on effective communication. Good communication between school and family is an important condition for high parental involvement in school life, which contributes to students' academic achievement, as well as to children's behavior in class, their motivation, self-esteem, and the child's interest in education. The literature uses a wide range of terms to describe the relationship between home and school, including teacher-parent communication, parental involvement, parental engagement, and family/parent-school partnerships. Due to the dominance of the traditional way of working, the school-family relationship has often meant that schools have attempted to involve parents in school-focused practices that promote student achievement in examinations. A performance-focused engagement strategy involves regular communication through written communication and feedback, telephone calls, digital communication or face-to-face meetings, attending school meetings, and helping the child with schoolwork. Therefore, this type of involvement allows schools to initiate the communication process and limits the responsibility of parents to respond to school feedback. On the other hand, communication can be a source of tension due to teachers' fear of parental evaluation, their desire to maintain their professional autonomy, their personal lack of time and lack of support from the principal. New trends in parenting have led to the desire of some parents to actively participate in their child's school life. Therefore, it is of great importance to actively work on improving the quality of communication for the benefit of children.

Keywords: communication, family, school, relationships.

IVANA PUŠIĆ

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku

DRUŠTVENA MREŽA FACEBOOK – MJESTO PROFESIONALNOG RAZVOJA UČITELJA

Sažetak

Cilj ovog rada bio je istražiti profesionalne potrebe učitelja Glazbene kulture i nastavnika Glazbene umjetnosti, a u svrhu navedenog analiziran je sadržaj Facebook-grupe GK i GU koja ima 1037 članova. Od 30. siječnja 2017. do 31. prosinca 2023. godine prikupljeno je 1912 objava. Važnost i korist te grupe kao virtualne profesionalne zajednice ogleda se u činjenici da je trećina sveukupnog broja objava nastala 2020. godine, kad je zbog pandemije COVID-19 nastava prešla u virtualni oblik, a fizička okupljanja bila zabranjena, zbog čega su učitelji istovremeno bili potaknuti i "natjerani" na veći angažman u grupi. Učitelji dijele jednake profesionalne interese kao i drugi učitelji glazbe iz svijeta, a u grupi najčešće dijele primjere iz prakse i materijale, odnosno sadržaj koji drugi učitelji mogu iskoristiti za rad s učenicima, bilo da je riječ o predmetu ili izvannastavnim aktivnostima. Grupa je sigurno mjesto za iznošenje iskustava, stavova i osjećaja te za traženje savjeta i potpore od drugih članova jer je tematika pojedinih izazova koje učitelji iznose kompleksna. Time se dodatno potvrđuje vrijednost grupe jer učitelju omogućuje potporu zajednice koja će mu, na temelju svoga iskustva i različitih načina razmišljanja, dati višedimenzionalnu pomoć oko pronalaženja odgovora. Broj objava, vrste objava te široka lepeza sadržaja koji je podijeljen u 24 kategorije, korisna je informacija koja može poslužiti ne samo učitelju kako bi se osvrnuo te usporedio vlastite potrebe s prikazanima, nego i kao misao vodilja voditeljima usavršavanja jer daje objektivan i direktan odgovor na pitanje koje su to profesionalne potrebe učitelja.

Ključne riječi: društvene mreže, Facebook, profesionalni razvoj, tehnologija, učitelji glazbe

Uvod

Biti učitelj nije (samo) zanimanje, već poziv jer situacije s kojima se učitelj svakodnevno susreće očekuju da on istovremeno „predstavlja sinergiju mnoštva osoba koje imaju jedan zajednički cilj – odgoj i obrazovanje mladoga čovjeka” (Vanek, Maras i Karabin, 2021.;350). Osim što u brojnim trenutcima zamjenjuje „roditelja, psihologa, sociologa, defektologa” (Vanek, Maras i Karabin, 2021.; 350), učitelj 21. stoljeća „treba biti i dobar komunikator, moderator, voditelj, inovator, menadžer” (Tokić Zec i Mlinarević, 2023: 228), mentor i posrednik (*Memorandum o cjeloživotnom učenju*, 2000: 16), stoga je upravo on „temeljni oslonac odgoja i obrazovanja” (Peko, Mlinarević i Sablić, 2007: 332).

Kvaliteta kojom učitelj podučava odražava se na ishode učenja učenika, a poboljšanje istih izravan je proizvod profesionalnog razvoja (Armour et al., 2017 prema Goodyear, Parker i Casey, 2019; Sato i Haegele, 2017 prema Goodyear Parker i Casey, 2019; Kennedy, 2016). Upravo su stalno mijenjanje, pronalaženje boljih načina podučavanja (Bilogrević Gatolin, 2014: 127) i poboljšanje učenja kod učenika (Kennedy, 2016: 951) dio profesionalnog razvoja (Bilogrević Gatolin, 2014) te, svakako i važnije – krajnji ciljevi istoga (Kennedy, 2016). Iz toga proizlazi da profesionalni razvoj „treba biti društveno prepoznatljiv, vjerodostojan (vidljiv ne samo nastavniku, nego prepoznat od sustava)” (Day, 1999, prema Milović, 2010: 32).

Profesionalni razvoj učitelja opisuje se kao kontinuiran i dobrovoljan individualan proces koji nije vremenski ograničen, ne ovisi o financijskim mogućnostima, voditelju stručnog usavršavanja ili isključivo o potrebama sustava, nego o potrebama i interesima pojedinca (Hargreaves i Fullan, 1992 prema Milović, 2010). Tim procesom trebala bi se razvijati tri područja: kognitivno (*znam da*), praktično (*znam kako*) i moralno (*znam zašto*) (Terhart, 1999, prema Obran i Ivanuš Grmek, 2010: 20). Nekoliko je preduvjeta za uspješan profesionalni razvoj. Učitelj treba postati učenik svoje prakse, što znači da treba početi učiti o svojoj praksi. Navedeno uključuje promatranje, kritičko procjenjivanje, analiziranje, traženje rješenja, uvođenje istih u vlastitu praksu te njihovo ponovno preispitivanje (Vonta, 2007, prema Obran i Ivanuš Grmek, 2010). Zatim, treba imati razvijene suradničke i komunikacijske vještine s ciljem razvoja škole kao profesionalnog radnog mjesta. Učitelj koji za sebe smatra da je napredan i profesionalac, spremniji je za promatranje i podržavanje rasta drugih te za rad na novoj prijateljskoj i kolegijalnoj školskoj kulturi u kojoj je odgovornost podijeljena (Kalin, 2004, prema Obran i Ivanuš Grmek, 2010). Kakav će biti profesionalni razvoj te koje će (nužne) promjene navedeni proces donijeti, odgovornost je prvenstveno pojedinca (Miroslavljević, Bognar i Sablić, 2023) od kojeg će same promjene i doći. Ipak, istom tom pojedincu u cijelom

je procesu potrebna potpora u obliku „intervencije unutar školskog sustava” (Tischler, 2007: 297) jer je upravo kontinuirani profesionalni razvoj, pored inicijalnog obrazovanja, ključan element obrazovne politike (Menter, 2018).

Na profesionalni razvoj učitelja utječe razvoj tehnologije jer mu pruža „racionalniji i ekonomičniji pristup novim spoznajama te rješavanje stručnih problema bez obzira na zemljopisne udaljenosti” (Skupnjak, 2011: 316). Upravo nova komunikacijska tehnologija omogućava stalan kontakt i informiranje o interesima, lokaciji, mišljenjima i aktivnostima pojedinca, a to se posebno očituje u tehnologijama koje se opisuju kao društvene mreže (Hampton, 2016).

Prema podacima iz srpnja 2024. godine na društvenim je mrežama 5,17 milijardi korisnika. Važno je napomenuti da ukupan broj korisnika društvenih mreža ne predstavlja jedinstvene pojedince (treba uzeti u obzir postojanje dvostrukih računa), stoga navedene brojke u ovakvim statistikama katkad mogu premašiti i one ukupne populacije. Čak 15 platformi društvenih mreža broji najmanje pola milijarde aktivnih korisnika, a standardni korisnik u prosjeku na njima dnevno provodi 2 sata i 20 minuta.

Platforma je s najvećim mjesečno aktivnim brojem korisnika Facebook; od njegovih 3,07 milijarde korisnika (DataReportal, b.d., paragraf 1), prema podacima iz istog mjeseca, 2,6 milijuna je iz Hrvatske (NapoleonCat, 2024, paragraf 1). Facebook je društvena platforma na kojoj korisnici mogu komentirati, dijeliti fotografije i objavljivati poveznice na vijesti i druge zanimljive sadržaje s mrežnih stranica, razgovarati uživo te gledati kratke videozapise. Dijeljeni sadržaj može biti javno dostupan ili se može dijeliti među odabranim pojedincima putem Facebook-grupa ili samo s jednom osobom. Izvorno namijenjen studentima, Facebook su kreirali Mark Zuckerberg i Edward Saverin 2004. godine tijekom studiranja na Harvardu. Od 2006. godine svatko stariji od 13 godina s valjanom se adresom e-pošte može pridružiti navedenoj platformi (Nations, 2024, What is Facebook, How Facebook Began).

U nastavku će, zbog nedostatka literature o učiteljima Glazbene kulture i nastavniciima Glazbene umjetnosti, najprije biti navedena istraživanja učitelja drugih predmeta. Osim što Facebook koriste u osobne, učitelji ga koriste i u edukacijske svrhe, odnosno za komunikaciju i razmjenu materijala s učenicima, ali i za profesionalni razvoj koji obuhvaća razmjenu informacija, informiranje o događajima, dijeljenje ideja i projekata te obavijesti i vlastitih inicijativa (Sumuer, Esfer i Yildirim, 2014). Facebook-grupe idealna su mjesta na kojima učitelji mogu pronaći sve navedeno jer one služe za povezivanje, učenje i dijeljenje s ljudima koji imaju slične interese (Facebook, b.d.c, paragraf 1). Pet je najčešćih motiva (silaznim redoslijedom učestalosti) zbog kojih se učitelji pridružuju učiteljskim Face-

book-grupama: dobivanje ideja i savjeta koje mogu iskoristiti za vlastito podučavanje, praćenje aktualnih vijesti, dobivanje podrške od drugih učitelja, dobivanje različitih nastavnih materijala te raspravljanje o nastavnim temama s drugim učiteljima (Vesala, 2018). Sadržaj je objava u grupama raznovrstan i uglavnom vezan za sam predmet, odnosno kurikulum predmeta, pisane provjere znanja, novosti u svijetu obrazovanja, pravilnike, privatne tečajeve te zagonetke i objave koje se odnose na oluje ideja. No, grupe sadrže i objave koje su nastale u osobne, nenastavne svrhe (Yildirim, 2019). Učitelji su zahvalni na grupama (Palmquist i Barnes, 2015) i smatraju ih korisnima za vlastitu praksu (Vesala, 2018) jer u njima dobivaju različita rješenja, stječu nove perspektive, uče iz grešaka drugih te upoznaju nove kolege; kao nedostatke navode negativna reagiranja pojedinaca na jednostavne probleme, brisanje objava nakon dobivenog odgovora (Yildirim, 2019) te nepreglednost sadržaja (Vesala, 2018).

Učitelji glazbe svoj profesionalni razvoj mogu njegovati uporabom Facebooka pridružujući se grupama kao što su „*Band Directors' Group, I'm a Choir Director i Music Teachers*” (Guarr, 2015 prema Šulentić Begić i Begić, 2021: 75). Jedna od grupa namijenjenih za učitelje glazbe je i *The School Orchestra and String Teachers v2 (SOST v2)*. Stvorena je u ožujku 2011., a u kolovozu 2012. godine imala je preko 2000 članova. Četiri godine kasnije, u siječnju 2015., grupa je imala preko 4075 članova. Ukupan broj objava, u razdoblju od kreiranja pa do kolovoza 2012. godine, dosegno je 1676. Sadržaj istih analiziran je te razvrstan u 24 kategorije kao što su (silaznim redoslijedom učestalosti): repertoar (16,5 %), savjeti o podučavanju – s potkategorijama (15 %), članci i linkovi (13,8 %), ostalo – vezano za podučavanje glazbe (8,9 %), traženje i ponuda poslova (6,6 %), oprema – instrumenti, žice i ostalo (5,5 %), konferencije, radionice, koncerti (5,2 %), tehnologija (4,5 %), moderiranje foruma i administracija (3,4 %) te tiskana literatura (2,6 %) i drugo. Članovi grupe koji su objavljivali, njih 444, također su objavljivali i nenastavne (1,9 %) te humoristične (1,7 %) sadržaje (Palmquist i Barnes, 2015: 96-98, 100).

Još jedna korisna grupa za učitelje je glazbe *Facebook Music Teachers (FMT)*, nastala 2012. godine. U vrijeme istraživanja, od kolovoza do listopada 2014. godine, grupa je imala oko 10 000 članova, a u veljači 2018., neposredno prije objave rezultata istraživanja, čak 26 937. Analizom 117 pitanja koja su isključivo bila vezana za nastavu ili planiranje podučavanja glazbe, utvrđeno je da se učitelji najviše brinu i zanimaju oko resursa (43 %), zatim planiranja (24 %), najbolje prakse (15 %), profesionalnog razvoja (14 %), a najmanje oko upravljanja razredom (4 %). Analizom je istražena i brojnost te tipovi komentara, broj komentatora i broj oznaka “svidi mi se” (Bernard, Weiss i Abeles, 2018: 79-80, 83-84).

Što se tiče relevantnih istraživanja u Hrvatskoj, ona ukazuju na to da je korištenje medija u svrhu profesionalnog razvoja druga najčešće provedena aktivnost

kojom se bave učitelji Glazbene kulture, a ono obuhvaća čitanje novina, gledanje TV-a, pretraživanje interneta i korištenje društvenih mreža. Ipak, unatoč mišljenju da ta aktivnost koristi razvoju profesionalnih kompetencija te unatoč dostupnosti i ažurnosti medija, ne odlučuju se svi učitelji za ovakav način razvijanja postojećih znanja, vještina i sposobnosti jer gotovo trećina učitelja tu aktivnost uopće ne provodi u svrhu profesionalnog razvoja ili ju provodi rijetko, točnije jednom mjesečno ili nekoliko puta godišnje (Pušić i Radočaj-Jerković, 2023). Drugo istraživanje upućuje na to da učitelji Glazbene kulture društvene mreže koriste i kao izvor nastavnog sadržaja. Zbog pandemije COVID-19, učitelji su tijekom školske godine 2020./2021. i 2021./2022. za potrebe virtualne nastave upotrebljavali 117 videolekcija objavljenih na YouTube kanalu „i-nastava“, pri čemu se broj pregleda videolekcija može povezati s pandemijskom situacijom: videolekcija s najviše pregleda objavljena je tijekom razdoblja kada su škole u Hrvatskoj bile zatvorene zbog pandemijske situacije i potresa u Petrinji (Pušić, 2023).

Metodologija

Istraživački ciljevi i istraživačka pitanja

Cilj ovog rada bio je saznati koje su profesionalne potrebe učitelja Glazbene kulture i Glazbene umjetnosti u Hrvatskoj te otkriti na koje sve načine učiteljska Facebook-grupa kao zajednica može doprinijeti profesionalnom razvoju učitelja. U svrhu navedenoga analiziran je sadržaj Facebook-grupe *GK i GU (Glazbena kultura i Glazbena umjetnost)* te su postavljena sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koji je ukupan broj objava u grupi *GK i GU*?
2. Koje su vrste objava u grupi *GK i GU*?
3. Kojeg su sadržaja objave u grupi *GK i GU*?

Opis grupe

Grupa *GK i GU* privatna je grupa, samo članovi mogu vidjeti objave i tko je u grupi, no vidljiva je svim korisnicima Facebooka. Stvorena je 30. siječnja 2017. godine. Grupa (na dan 17. svibnja 2024. godine) ima 1 037 članova, među kojima je i jedan administrator. Opis je grupe sljedeći:

„Grupa je zamišljena kao mjesto gdje će učitelji i nastavnici *GK i GU* razmjenjivati iskustva u poučavanju, ideje, inovativne pristupe nastavi, komentirati aktualna zbivanja, a i ‘samo’ se ugodno družiti. Nije predviđena za reklamiranje nakladničkih proizvoda niti promotivne aktivnosti vezane za odabir udžbenika.

Svi ostali materijali koji su postavljeni u grupi dozvoljeni su za korištenje u odgojno-obrazovne svrhe svim članovima grupe.” (Facebook, b.d.b, About)

Povjerljivost podataka

Prije početka istraživanja od administratora je pisanim putem 3. ožujka 2024. godine, uz objašnjenje ciljeva te načina istraživanja, tražena suglasnost za prikupljanje, korištenje i analiziranje sadržaja objava, a dan kasnije je (također pisano) ista i dobivena. Poštovanje privatnosti i zaštita osobnih podataka članova grupe, odnosno njihova anonimnost, zajamčena je u svakome trenutku tijekom i nakon istraživanja, a njihovi se podatci u svrhu ovog istraživanja neće prikupljati, koristiti niti analizirati.

Prikupljanje podataka i analiza

Istraživanjem su obuhvaćene sve objave koje su nastale od stvaranja grupe, odnosno od 30. siječnja 2017. do 31. prosinca 2023. godine. Istraživanje je pratilo kalendarske, a ne školske godine te nije obuhvatilo objave iz 2024. godine. Prikupljanje je podataka, zbog mogućnosti naknadnog uređivanja i brisanja objava od strane autora (Facebook, b.d.a, paragraf 1-3), izvršeno u jednom danu i to 17. svibnja 2024. godine. Način prikupljanja bio je snimanje zaslona. Fotografije su zaslona zatim bile analizirane. Za dobivanje odgovora na prvo pitanje, početni korak analize bio je brojanje objava. Korak je, zbog potvrde točnosti podataka, bio ponovljen još dvaput. Nakon dobivenog ukupnog broja objava te kategoriziranja i uspoređivanja broja objava s obzirom na godinu, slijedila je analiza s obzirom na mjesec. Za potrebe dobivanja odgovora na drugo i treće istraživačko pitanje, nisu se analizirale sve objave, već one iz 2017., 2020. te 2023. godine. I taj je korak, zbog potvrde točnosti podataka, bio ponovljen još dvaput. Polazišna točka kategorizacije s obzirom na sadržaj objava bila je već postojeća kategorizacija koja je zatim izmijenjena i prilagođena potrebama ovog istraživanja (Palmquist i Barnes, 2015). U nastavku slijede rezultati analize.

Rezultati i rasprava

Ukupno je u grupi *GK* i *GU*, od njezinog stvaranja do kraja 2023. godine, izbrojano 1 912 objava. U prosjeku su to 23 objave mjesečno, odnosno 273 objave godišnje. Tablica 1. prikazuje stvaran broj objava prema godinama i mjesecima. Vidljivo je da je najmanji broj objava, 176, nastao 2017. godine, no razlika je u odnosu na 2018., 2022. i 2023. godinu minimalna. Tri godine zaredom broj je

objava bio iznad 200, a posebno se ističe 2020. godina sa 627 objava, što je čak trećina sveukupnog broja objava u prvih sedam godina postojanja grupe. Sama postojanost te grupe ukazuje na potrebu virtualne profesionalne zajednice učitelja, a izrazito povećani broj objava predstavlja dodatni dokaz njezine važnosti, posebno u trenucima kad je zbog pandemije COVID-19 nastava prešla u virtualni oblik, a fizička okupljanja bila zabranjena (Narodne novine, 2020, članak 1.; UNESCO, b.d. prema Pušić, 2023). Time su učitelji istovremeno bili potaknuti i “natjerani” na veći angažman u grupi, a sve u svrhu što kvalitetnije nastave, što će se vidjeti u daljnjem prikazu objava s obzirom na sadržaj.

Tablica 1. Broj objava u grupi *GK i GU* s obzirom na mjesec i godinu (izvor: Facebook, b.d.b, Discussion; obrada autorice)

Mjesec/godina	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.
Siječanj	15	27	23	13	44	20	21
Veljača	26	25	10	18	34	16	12
Ožujak	20	20	10	122	33	18	29
Travanj	7	17	14	141	32	13	13
Svibanj	6	13	13	61	17	14	13
Lipanj	4	17	30	20	20	15	9
Srpanj	4	10	22	17	16	3	2
Kolovoz	4	10	9	52	17	13	13
Rujan	31	13	25	55	20	27	34
Listopad	13	8	15	43	29	20	13
Studeni	22	15	28	23	25	14	14
Prosinac	24	14	27	62	32	14	15
Ukupno	176	189	226	627	319	187	188

U prilog navedenome ide i činjenica da je upravo travanj 2020. godine mjesec s najviše objava u prvih sedam godina postojanja stranice – čak 141, nakon njega slijede ožujak sa 122 te prosinac iste godine sa 62 objave. Suprotno tomu, najmanje objava nastaje u srpnju 2023. (dvije objave), srpnju 2022. (tri objave) te lipnju, srpnju i kolovozu 2017. godine (četiri objave svaki mjesec). Promatrajući Tablicu 1. i analizirajući svaku godinu zasebno, uočljivo je da je najčešći mjesec s najmanje objava u godini srpanj (2017., 2021., 2022., 2023.) što, s obzirom na završetak nastavne godine i na godišnje odmore, nije iznenađujuće. Suprotno tomu, najčešći je mjesec s najviše objava u godini (2017., 2022., 2023.) rujan. Veći broj objava u rujnu može biti objašnjen početkom školske godine koja zahtijeva pripremu novog nastavnog materijala. Koliko je grupa *GK i GU* bila dobrodošla, govori i podatak da je već prvi dan u njoj bilo objavljeno 15 objava.

Daljnjom analizom obuhvaćena je 991 objava, odnosno 51,83 % sveukupnog broja objava u prvih sedam godina postojanja grupe. Riječ je o objavama iz 2017., 2020. i 2023. godine, jer će upravo one služiti za dobivanje odgovora na drugo i treće istraživačko pitanje. Promatrajući Tablicu 2. koja prikazuje vrste objava s obzirom na godinu, uočljivo je da je najveći broj objava sadržavao samo tekst, nakon čega slijede video objave, objave s poveznicama, objave sa slikom/fotografijom, objave s nedostupnim sadržajem, PDF-ovi, dokumenti te prezentacije. Treba napomenuti da objave koje nisu kategorizirane kao tekstualne, svejedno mogu sadržavati tekst, na primjer u svrhu opisa privitka. Objave koje se nalaze u kategorijama *video* i *slika/fotografija* često nisu datoteke koje su direktno učitane u grupu. One također mogu biti poveznice na vanjski sadržaj, odnosno na sadržaj koji se nalazi na primjer na YouTube-u ili Facebook stranici, no minijatura tih objava otkriva sadržaj, a pristup je istima direktan. S druge strane, kategorija *poveznice* odnosi se na objave koje vode na razne mrežne stranice kojima je u prvom planu tekstualni sadržaj. Također, objave s nedostupnim sadržajem one su koje u sebi imaju obrisani privitak ili je privatnost podijeljenog privitka promijenjena. Promatrajući svaku godinu zasebno, u 2017. i 2023. godini učitelji su najviše objavljivali tekstualne, a 2020. godine video objave, što se može objasniti pandemijskom situacijom i brojem objavljenih videolekcija u svrhu virtualne nastave (Pušić, 2023).

Tablica 2. Vrste objava u grupi GK i GU s obzirom na godinu (izvor: Facebook, b.d.b, „Discussion“; obrada autorice)

Vrsta objave/godina	2017.	2020.	2023.	Ukupno
<i>Tekst</i>	90	146	107	343 (34,61 %)
<i>Video</i>	22	230	41	293 (29,56 %)
<i>Poveznice</i>	27	152	18	197 (19,87 %)
<i>Slika/fotografija</i>	32	57	15	104 (10,49 %)
<i>Nedostupan sadržaj</i>	3	23	5	31 (3,12 %)
<i>PDF</i>	2	8	2	12 (1,21 %)
<i>Docs</i>	/	6	/	6 (0,60 %)
<i>PPTX</i>	/	5	/	5 (0,50 %)
Ukupno	176	627	188	991

Posljednji rezultati ovog istraživanja odnose se na sadržaj objava, a Tablica 3. prikazuje navedeno i to silaznim redoslijedom učestalosti. Analizom su objave, kao i u prethodnom istraživanju (nenamjerno) podijeljene u 24 kategorije (Palmquist i Barnes, 2015, str. 98), no one su, s obzirom na specifičnosti ove grupe, izmijenjene i prilagođene.

Tablica 3. Sadržaj objava u grupi GK i GU s obzirom na godinu (izvor: Facebook, b.d.b, „Discussion“; obrada autorice)

Rb.	Sadržaj	2017.	2020.	2023.	Ukupno
1.	<i>Dijeljenje primjera iz prakse/materijala/nastavnog sadržaja (predmet, INA)</i>	27	327	33	387 (39,02 %)
2.	<i>Posao</i>	22	15	41	78 (7,87 %)
3.	<i>Potražnja materijala/nastavnog sadržaja (predmet, INA)</i>	4	30	40	74 (7,48 %)
4.	<i>Ostalo (vijesti iz svijeta, kontakti, pozdravi, čestitke,...)</i>	25	40	7	72 (7,26 %)
5.	<i>Humor</i>	28	37	2	67 (6,76 %)
6.	<i>Iznošenje iskustava, stavova, izražavanje osjećaja, traženje savjeta i potpore (cjelodnevna škola, organizacija rada tijekom COVID-19, suradnja s roditeljima i kolegama,...)</i>	3	46	17	66 (6,67 %)
7.	<i>Skupovi, seminari, webinar, radionice, simpoziji</i>	25	21	6	52 (5,24 %)
8.	<i>Koncerti, festivali, predstave, smotre</i>	10	12	9	31 (3,13 %)
9.	<i>Poveznice na stručne članke, podcaste, videozapise</i>	5	10	11	26 (2,62 %)
10.	<i>Nedostupan sadržaj</i>	3	16	4	23 (2,32 %)
11.	<i>Zakoni, pravilnici, e-savjetovanja, službene stranice Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih,... (poveznice)</i>	3	12	2	17 (1,71 %)
12.	<i>Tehnologija (aplikacije, programi, zvučnici,...)</i>	3	11	3	17 (1,71 %)
13.	<i>Kupnja/popravak/korištenje glazbala</i>	4	11	1	16 (1,61 %)
14.	<i>Praćenje, vrednovanje, ocjenjivanje</i>	1	11	/	12 (1,21 %)
15.	<i>Prodaja/potražnja printane znanstveno-stručne literature</i>	1	8	2	11 (1,11 %)
16.	<i>Metodički postupci izvođenja nastavnih aktivnosti</i>	6	2	2	10 (1,01 %)
17.	<i>Učenici s posebnim potrebama (učenici s teškoćama, daroviti učenici)</i>	/	6	2	8 (0,81 %)
18.	<i>Ankete</i>	1	4	2	7 (0,71 %)
19.	<i>Kupnja učioničkog namještaja (ne uključujući glazbalo)</i>	2	1	1	4 (0,40 %)
20.	<i>Natjecanja</i>	/	1	2	3 (0,30 %)
21.	<i>Projekti</i>	1	1	1	3 (0,30 %)
22.	<i>Stručni ispit</i>	/	3	/	3 (0,30 %)
23.	<i>Administrativna pitanja</i>	1	1	/	2 (0,20 %)
24.	<i>Državna/mala matura</i>	1	1	/	2 (0,20 %)
25.	Ukupno	176	627	188	991

Najveći broj objava, gotovo dvije petine (387; 39,02 %), sadrži primjere iz prakse i materijale, odnosno sadržaj koji učitelji mogu iskoristiti za rad s učenicima, bilo da je riječ o predmetu ili izvannastavnim aktivnostima. To su, na primjer, godišnji izvedbeni kurikulumi, notni zapisi, audio i videozapisi s interneta ili videozapisi koje su snimili sami učitelji, a koji prikazuju završni proizvod rada s učenicima (pjesma, mjuzikl,...). Zatim slijede objave vezane za *posao* (78; 7,87 %), u kojima učitelji navode kako traže posao ili iznose informacije da postoji potreba za radnim mjestima u općeobrazovnim osnovnim i srednjim te glazbenim školama. Na trećem su mjestu najučestalijih objava one gdje učitelji mole druge kolege za materijal/nastavni sadržaj koji im je potreban za nastavu (74; 7,48 %). Da je grupa otvorena i za druge teme, a ne samo za one vezane za struku, govori podatak kako u njoj objavljuju i *ostale sadržaje* (73; 7,36 %) kao što su vijesti iz svijeta, pozdravi drugim članovima grupe, čestitke i drugo te *humoristične sadržaje* (67; 6,76 %).

Grupa *GK i GU* sigurno je mjesto za učitelje jer su slobodni iznositi vlastita iskustva, stavove, osjećaje (nezadovoljstva, zabrinutosti, sreće) te tražiti savjet i potporu od drugih članova (66; 6,67 %). Neke od tih objava u sebi sadrže jednu ili više tema već postojećih kategorija (praćenje, vrednovanje, ocjenjivanje, skupovi, metodički postupci,...), ali zbog svoje slojevitosti, opsežnosti i specifičnosti nisu kategorizirane u iste. Tematika je pojedinih izazova s kojima se učitelji susreću kompleksna, stoga se tom kategorijom htjelo prikazati da je učitelju u takvim situacijama doista potrebna potpora zajednice koja će mu, na temelju svoga iskustva i različitih načina razmišljanja, dati višedimenzionalnu pomoć oko pronalaženja odgovora. Shodno tome, tom se kategorijom potvrđuje vrijednost grupe *GK i GU* koja učitelju omogućuje stalan kontakt s drugima (Skupnjak, 2011) te brže rješavanje problema (Hampton, 2016).

Promatrajući svaku godinu zasebno, 2017. najviše je objava bilo *humorističnog sadržaja* (28), 2020. najviše su se dijelili *primjeri iz prakse, materijali i nastavni sadržaji* (327), a 2023. objave vezane za *posao* (41). Kategoriji *nedostupan sadržaj* pripadaju objave čiji je privitak obrisan ili je privatnost objave promijenjena, a objava nema opis prema kojemu bi se mogla kategorizirati. Kategoriji *učenici s posebnim potrebama (učenici s teškoćama, daroviti učenici)* pripadaju sve objave vezane za navedenu skupinu učenika, uključujući i one u kojima se dijeli ili traži materijal i nastavni sadržaj te objave vezane za njihovo praćenje, vrednovanje i ocjenjivanje.

Rezultati istraživanja pokazuju da učitelji Glazbene kulture i nastavnici Glazbene umjetnosti dijele jednake profesionalne interese kao i drugi učitelji glazbe iz svijeta (Bernard, Weiss i Abeles, 2018; Palmquist i Barnes, 2015; Yildirim,

2019), a dijele li s njima i mišljenja o koristi i nedostacima grupa (Vesala, 2018; Yildirim, 2019) te kakve su njihove reakcije na objave (Bernard, Weiss i Abeles, 2018), tek će biti istraženo.

Zaključak

Broj objava, različite vrste objava te široka lepeza sadržaja te grupe korisna je informacija koja može poslužiti ne samo učitelju kako bi se osvrnuo te usporedio vlastite potrebe s prikazanima, nego i kao misao vodilja voditeljima usavršavanja jer daje objektivan i direktan odgovor na pitanje koje su to profesionalne potrebe učitelja. Dakako, treba imati u vidu da je ovo tek jedno od prvih istraživanja u Hrvatskoj čiji je cilj bio istražiti profesionalne potrebe učitelja Glazbene kulture i nastavnika Glazbene umjetnosti, kao i to da ovo nisu sve teme o kojima učitelji svakodnevno razmišljaju. Na broj, vrste te sadržaj objava zasigurno su utjecali i afiniteti samih autora, stoga ovaj rad može poslužiti kao baza za buduća istraživanja koja se, između ostaloga, mogu usredotočiti na broj članova koji aktivno pridonose stvaranju objava u grupi, kao i teme koje izazivaju najviše povratnih reakcija drugih članova. Može se zaključiti kako je grupa *GK i GU* pozitivan primjer uporabe Facebooka u svrhu profesionalnog razvoja jer se kroz nju zrcali važnost i korist virtualne profesionalne zajednice. Upravo zbog navedenoga ona može poslužiti kao motivacija učiteljima da postanu članovi grupa koje imaju istu namjenu jer će svojom aktivnošću obogaćivati već dostupnu zbirku sadržaja i time doprinijeti profesionalnom razvoju drugih učitelja ili će (samo) proučavati i koristiti sadržaj drugih učitelja i time (ne)svjesno razvijati vlastite kompetencije, ali i kvalitetu podučavanja.

Literatura

- Bernard, C. F., Weiss, L., i Abeles, H. (2018). Space to share: Interactions among music teachers in an online community of practice. *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 215, 75-94. <https://fip.um.ac.id/wp-content/uploads/2015/12/bul-couresmusedu.215.0075.pdf> (Pristupljeno 22. svibnja 2024.)
- Bilogrević Gatolin, V. (2014). Biti učitelj? *Educatio biologiae*, (1), 125-127. <https://hr-cak.srce.hr/file/219245> (Pristupljeno 22. svibnja 2024.)
- DataReportal (b.d.) *Global social media statistics*. <https://datareportal.com/social-media-users> (Pristupljeno 1. kolovoza 2024.)
- Goodyear, V. A., Parker, M., i Casey, A. (2019). Social media and teacher professional learning communities, *Physical Education and Sport Pedagogy*, 24(5), 421-433. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17408989.2019.1617263> (Pristupljeno 22. svibnja 2024.)

- Facebook (b.d.a) *Edit your post on Facebook*. <https://www.facebook.com/help/462476073850410> (Pristupljeno 17. svibnja 2024.)
- Facebook (b.d.b) *GK i GU*. <https://www.facebook.com/groups/649088668618533> (Pristupljeno 17. svibnja 2024.)
- Facebook (b.d.c) *Groups*. <https://www.facebook.com/help/1629740080681586> (Pristupljeno 3. kolovoza 2024.)
- Hampton, K. N. (2016). Persistent and pervasive community: New communication technologies and the future of community, *American Behavioral Scientist*, 60(1), 101-124. <https://doi.org/10.1177/0002764215601714> (Pristupljeno 31. srpnja 2024.)
- Kennedy, M. M. (2016). How does professional development improve teaching? *Review of Educational Research*, 86(4), 945-980. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.3102/0034654315626800> (Pristupljeno 31. srpnja 2024.)
- *Memorandum o cjeloživotnom učenju*. (2000). radni materijal komisije, Bruxelles. <http://www.hzpou.hr/?gid=5&aid=26> (Pristupljeno 17. svibnja 2024.)
- Menter, I. (2018). Teacher education in a crucible of change. U: Wyatt-Smith, C. i Adie, L. (ur.), *Teacher Education, Learning Innovation and Accountability*. Singapur: Springer, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-13-2026-2_19 (Pristupljeno 18. svibnja 2024.)
- Milović, S. (2010). Razvoj koncepta stručnog usavršavanja prema profesionalnom razvoju. U: Milović, S. (ur.), *Zbornik radova Stručno usavršavanje i profesionalni razvoj*, Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, str. 27-34. <https://www.azoo.hr/app/uploads/uvezeno/datoteke/strucno-usavrsavanje-i-profesionalni-razvoj-2010-1536867257.pdf> (Pristupljeno 17. svibnja 2024.)
- Miroslavljević, A., Bognar, B. i Sablić, M. (2023). Unaprjeđivanje profesionalnog razvoja učitelja primjenom Međusobno povezanog modela. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*, 30(1), 33-60. <https://doi.org/10.21464/mo.30.1.2> (Pristupljeno 22. svibnja 2024.)
- NapoleonCat (srpanj 2024) *Facebook users in Croatia*. <https://napoleoncat.com/stats/facebook-users-in-croatia/2024/07/> (Pristupljeno 1. kolovoza 2024.)
- Narodne novine (2020) *Odluka o mjeri strogog ograničavanja zadržavanja na ulicama i drugim javnim mjestima*. https://civilna-zastita.gov.hr/UserDocsImages/CIVILNA%20ZA%C5%A0TITA/PDF_ZA%20WEB/Odluka%20-%20o%20ograni%C4%8Denju%20zadr%C5%BEavanja%20na%20ulicama%20i%20javnim%20mjestima_POTPISANO.pdf (Pristupljeno: 31. srpnja 2024.)
- Nations, D. (2024). Facebook Explained: Origins, Why People Like It, and Key Features. *Lifewire*, <https://www.lifewire.com/what-is-facebook-3486391> (Pristupljeno 1. kolovoza 2024.)
- Obran, M. i Ivanuš Grmek, M. (2010). Profesionalni razvoj učiteljev razrednog pouka. *Journal of Elementary Education*, 3(1), 19-32. <https://journals.um.si/index.php/education/article/view/264> (Pristupljeno 1. kolovoza 2024.)
- Palmquist, J. E. i Barnes, G. V. (2015). Participation in the school orchestra and string teachers Facebook v2 group: An online community of practice. *International Jour-*

- nal of Community Music*, 8(1), 93-103. https://intellectdiscover.com/content/journals/10.1386/ijcm.8.1.93_1 (Pristupljeno 22. svibnja 2024.)
- Peko, A., Mlinarević, V. i Sablić, M. (2007). Učitelj i zahtjevi nastavnih kompetencija prema HNOS-u. U: Babić, N. (ur.), *Kompetencije i kompetentnost učitelja: zbornik radova sa stručnog i znanstvenog skupa*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Učiteljski fakultet u Osijeku; Kherson: Kherson State University, str. 327-337. <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/535147> (Pristupljeno 22. svibnja 2024.)
 - Pušić, I. (2023). Video lessons to support teachers in distance music learning. *Napredak*, 164(1-2), 167-184. <https://doi.org/10.59549/n.164.1-2.9> (Pristupljeno 10. kolovoza 2024.)
 - Pušić, I., i Radočaj-Jerković, A. (2023). Music culture teachers' participation in informal lifelong learning activities'. *Metodički ogledi*, 30(1), 245-267. <https://doi.org/10.21464/mo.30.1.10> (Pristupljeno 15. svibnja 2024.)
 - Skupnjak, D. (2011). Kurikulum i profesionalni razvoj učitelja u Hrvatskoj. *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, 152(2), 305-324. <https://hrcak.srce.hr/82739> (Pristupljeno 17. svibnja 2024.)
 - Sumuer, E., Esfer, S. i Yildirim, S. (2014). Teachers' Facebook use: their use habits, intensity, self-disclosure, privacy settings, and activities on Facebook. *Educational Studies*, 40(5), 537-553. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03055698.2014.952713> (Pristupljeno 31. srpnja 2024.)
 - Šulentić Begić, J. i Begić, A. (2021). Društveni mediji u kontekstu nastave glazbe i cjeloživotnog učenja nastavnika. U: Đukić, M. (ur.), *Kretanja: Europski realiteti – Teorijska razmatranja: Zbornik radova s 4. međunarodnog znanstvenog skupa 'Europski realiteti – Kretanja'*, Osijek: Akademija za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 64-82. <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/685233> (Pristupljeno 31. srpnja 2024.)
 - Tischler, D. (2007). Autonomija učitelja i njihov profesionalni razvoj. *Pedagogijska istraživanja*, 4(2), 293-298. <https://hrcak.srce.hr/clanak/174824%3F> (Pristupljeno 15. svibnja 2024.)
 - Tokić Zec, R. i Mlinarević, V. (2023). Profesionalni identitet i vrijednosti učitelja u kulturi škole. *Obnovljeni život*, 78(2), 221-230. <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/zivot/article/view/26007> (Pristupljeno 31. srpnja 2024.)
 - Vanek, K., Maras, A. i Karabin, P. (2021). Tko su dobri učitelji? *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 70(2), 349-370. <https://doi.org/10.38003/sv.70.2.15> (Pristupljeno 22. svibnja 2024.)
 - Vesala, V. (2018). *English teachers' motives for joining teaching specific Facebook groups and the perceived usefulness of them*. Završni rad. University of Jyväskylä Department of Language and Communication Studies. <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/57857/1/URN%3ANBN%3Afi%3Aju-201805052468.pdf> (Pristupljeno 17. svibnja 2024.)
 - Yildirim, I. (2019). Using Facebook groups to support teachers' professional development. *Technology, Pedagogy and Education*, 28(5), 589-609. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1475939X.2019.1686714> (Pristupljeno 31. srpnja 2024.)

SOCIAL NETWORK FACEBOOK – A PLACE FOR TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Abstract

The aim of this study was to investigate the professional needs of Music culture and Music art teachers. For this purpose, the content of the Facebook group GK i GU (translation: Music culture and Music art), which has 1,037 members, was analyzed. From January 30, 2017, to December 31, 2023, a total of 1,912 posts were collected. The importance and value of this group as a virtual professional community are reflected in the fact that one-third of the total number of posts was made in 2020, when, due to the COVID-19 pandemic, teaching transitioned to a virtual format and physical gatherings were prohibited. This situation simultaneously encouraged and “forced” teachers to engage more actively in the group. Teachers share the same professional interests as other Music teachers worldwide, and they most frequently share practical examples and teaching materials – content that other teachers can use in their work with students, whether for regular classes or extracurricular activities. The group serves as a safe space for sharing experiences, opinions, and emotions, as well as for seeking advice and support from other members, given the complexity of the challenges teachers face and share. This further confirms the value of the group, which provides teachers with community support, offering multidimensional assistance in finding solutions based on shared experiences and diverse perspectives. The number and types of posts, along with the wide range of content categorized into 24 groups, provide valuable insights – not only for teachers to reflect on and compare their own needs with those presented but also as a guiding resource for professional development coordinators, offering an objective and direct answer to the question of what teachers' professional needs truly are.

Keywords: social networks, facebook, professional development, technology, music teachers

UDK 37:502.131.1
Prethodno priopćenje

TONKA VEKIĆ ♦ NIKOLINA VIDOVIĆ ♦ JANJA LUČIĆ

CPUZ Sv. Ana Vinkovci ♦ Color trgovina d.o.o Požega ♦ Osnovna škola
„Mladost“ Osijek

PROŠLOST KAO INSPIRACIJA ZA NOVE OBRAZOVNE PERSPEKTIVE BUDUĆNOSTI

Sažetak

Kroz povijest percepcija i praksa odgoja i obrazovanja za održivi razvoj mijenjali su se kako su se mijenjale društvene, ekonomske i ekološke prilike. Razumijevanje tih promjena i njihov utjecaj na obrazovne sustave ključno je za razvoj suvremenih strategija i praksi u odgoju i obrazovanju za održivi razvoj. Cilj je rada istražiti evoluciju odgoja i obrazovanja za održivi razvoj kroz prošlost i danas. Središte je pozornosti usmjereno na identifikaciju promjena u pristupima, strategijama i praksama odgoja i obrazovanja za održivi razvoj te analizu njihove važnosti i učinkovitosti kroz različita povijesna razdoblja. Počevši od prošlosti Hrvata, s posebnim osvrtom na 19. stoljeće i primjerom rada učitelja Ivana Filipovića, istražuje se kontinuitet obrazovnih praksi koje promiču održivi razvoj. Rad analizira dobrobiti odgojno-obrazovnog procesa nekada i danas s ciljem predstavljanja primjera dobre prakse izvannastavne aktivnosti Poduzetni prirodnjaci. Zaključno, naglašava se važnost osmišljavanja strategije rada koja se provodi kroz izvannastavne aktivnosti na kojima učenici istražujući materijalno nasljeđe stvaraju svoje intelektualno znanje potrebno za održivu budućnost. Materijalnim i intelektualnim nasljeđem osigurali bismo si sigurnu budućnost što ujedno predstavlja korak prema ostvarenju ciljeva održivog razvoja u obrazovanju. Unatoč različitim pristupima i metodama, njihova važnost i potreba za promicanjem održivosti ostaju konstantne. Suvremeni izazovi zahtijevaju kontinuiranu prilagodbu i inovaciju u području odgoja i obrazovanja, kako bi se osiguralo stvaranje društva koje će odgovorno upravljati resursima, promicati društvenu pravednost i brinuti se o budućim generacijama.

Ključne riječi: izvannastavna aktivnost, nasljeđe, obrazovanje, odgoj, održivi razvoj, strategija rada

Uvod

Kako su se kroz povijest mijenjale percepcija i praksa odgoja i obrazovanja, ujedno su se mijenjale društvene, ekonomske i ekološke prilike. Njihov utjecaj na odgojno-obrazovne sustave od iznimne je važnosti za razvoj suvremenih strategija i praksi u odgoju i obrazovanju za održivi razvoj. Pastuović (2012) navodi kako je podizanje kvalitete obrazovanja prvi cilj svake napredne obrazovne politike čime se ujedno poboljšava i kvaliteta ljudskog kapitala. U tom kontekstu Pastuović (2012a) tvrdi kako se od obrazovnih znanosti očekuje da primjenom svojih spoznaja o obrazovanju unaprijede njegovu djelotvornost. Tatković, Diković i Štifanić (2015) navode kako odgoj i obrazovanje za održivi razvoj omogućuju stjecanje znanja, vještina, stavova i vrijednosti potrebnih za oblikovanje održive budućnosti te uključivanje ključnih pojmova etike održivosti u odgojno-obrazovni proces. Odgojno-obrazovne znanosti ulaze u sve društvene kontekste (obitelj, predškolske ustanove, školu, radno mjesto, lokalnu zajednicu), oblikuju odgovorne građane i promiču demokraciju dopuštajući pojedincu i zajednici uživanje u pravima i poštivanje odgovornosti prema održivom razvoju. Problem je s kojim se čovječanstvo danas susreće i suočava u smislu postizanja održivog razvoja kako obrazovati, potaknuti i motivirati ljude da promijene temeljna ponašanja i aktivnosti koje su problematične i neodržive. U ovom radu naglasak je stavljen na razumijevanje povijesnog konteksta obrazovanja i njegova utjecaja na suvremene prakse, identifikaciju elemenata iz prošlosti koji mogu poslužiti kao inspiracija za nove buduće obrazovne perspektive, analizu suvremenih obrazovnih pristupa, njihova usporedba s povijesnim modelima te pružanje preporuka za poboljšanje obrazovnih praksi i politika temeljenih na povijesnim spoznajama.

Istraživanje ovog rada temelji se na kvalitativnom metodološkom pristupu uz primjenu povijesne analize kojom su detaljno proučene ključne pedagoške ideje i obrazovne reforme, s posebnim naglaskom na rad Ivana Filipovića u 19. stoljeću. Istraživanje obuhvaća komparativnu analizu i studiju slučaja. Komparativnom analizom pružen je uvid u sličnosti i razlike između povijesnih obrazovnih modela i suvremenih pristupa održivom razvoju, dok je studija slučaja prikaz izvannastavne aktivnosti Poduzetni prirodnjaci kao primjer implementacije načela održivog obrazovanja u suvremenoj praksi.

Podatci su prikupljeni pregledom relevantne literature, povijesnih dokumenata i pedagoških studija, dok su nalazi interpretirani u kontekstu suvremenih obrazovnih izazova. Takav istraživački pristup omogućio je identifikaciju elemenata prošlih obrazovnih modela koji mogu poslužiti kao temelj za oblikovanje budućih obrazovnih strategija usmjerenih održivom razvoju.

Evolucija obrazovnih sustava kroz povijest

Od svog rođenja čovjek je usmjeren na svijet koji ga okružuje i u kojem treba funkcionirati kako bi ispunio svoje životne potrebe. Na temelju toga mogli bismo reći da je čovjekovo opažanje i učenje proces koji neprestano traje cijeloga života. Mandarić i Barudžija (2019) tvrde kako su se kroz povijest mijenjali razni oblici učenja: od prenošenja znanja, vještina i stavova starijih u obitelji na mlađe članove, zatim individualnog poučavanja koje su učitelji provodili samo za dječake pa do institucionaliziranih oblika poučavanja za veće skupine učenika.

Obrazovni sustavi u antičkom razdoblju bili su oblikovani prema specifičnim društvenim ciljevima. Pranjić (2020) navodi kako se od učitelja u starogrčkom odgoju u Ateni očekivalo da djeluje na karakter učenika u smislu postizanja što većeg stupnja kreposti, dobrote te duhovno-duševne kvalitete možda više nego da ih se uči slovima, čitanju i pisanju, iako se u to vrijeme naveliko dvojilo oko toga može li se krepost, dobrota naučiti. Ako se osvrnemo na obrazovanje u prošlosti, u članku autorice Vidulin-Orbanić (2007) navedeno je kako je za vrijeme antike svrha obrazovanja bila obrazovati lijepog i dobrog čovjeka, dobrog govornika, hrabrog ratnika, kreposnog građanina te mudrog i obrazovanog vladara. Autorica navodi kako je devetnaesto stoljeće radom težilo razvoju svestrano harmonično-obrazovane osobe, građaninu demokratu dok se u dvadesetom stoljeću pojavio zahtjev za razvoj sveobuhvatne osobnosti. Ujedno se istraživao i poticao razvoj darovitosti, samostalnosti, kritičkoga mišljenja te ravnopravnosti.

Nastavno na prethodno, Vidulin-Orbanić (2007a) tvrdi kako je kraj dvadesetog stoljeća obilježen i raskorakom između potreba društva i onoga što daje škola. Skledar Ćorluka, Deželić i Štimac (2016) prema Vidulin-Orbanić (2007) navode kako proučavajući i analizirajući obrazovanje kroz prošlost možemo uvidjeti jednu zajedničku osnovnu odliku, a to je težnja da se obrazovanjem oblikuje dobar, mudar i skladan čovjek. Mnogi pedagozi, poput Rousseaua i Pestalozzija, tijekom stoljeća naglašavali su kako je dijete „centar svijeta.“ Maria Montessori i Ovide Decroly nastavili su njihovo učenje, ali su i realizirali vlastite metode koje su se proširile svijetom te utjecale na stavove i praksu obrazovanja djece navodi Vidulin-Orbanić (2007). Jean Piaget bio je jedan od obrazovnih reformatora čiji je predmet interesa stavljen na cjelokupan dječji razvoj kognitivnih sposobnosti u različitoj dječjoj dobi. Vidulin-Orbanić (2007) zaključuje kako su se temeljne misli o odgoju i obrazovanju tijekom čitave ljudske povijesti razvijale u trima smjerovima, a to su: razvoj sposobnosti pojedinaca, osposobljavanje za funkcije života te čuvanje, prijenos i korištenje duhovnih, kulturnih, znanstvenih i empirijskih znanja i iskustava čovjeka.

Kvaliteta učitelja i nastavnika jedan je od najvažnijih čimbenika kvalitete obrazovanja jer o tome ujedno ovisi i kvaliteta samog poučavanja što je najvažniji proces u obrazovnoj organizaciji navodi Pastuović (2012). Različite aktivnosti, projekti i istraživanja temelj su obrazovanja kojim bi se svakako trebalo pokrenuti i usmjeriti mišljenje i djelovanje učenika te omogućiti razvoj specifičnih učeničkih potencijala kao i potaknuti njegov kompletan razvoj. Vukasović (2015) tumači školu kao imanentno odgojnu ustanovu što znači da razvija pozitivne odnose učenika prema drugim ljudima, prema samom sebi, lokalnoj zajednici, školi, obitelji, domovini, prema učenju, radu, dužnostima te materijalnim i duhovnim vrijednostima. Nastavlja kako škola bez odgojne funkcije ne bi bila škola već bi se pretvorila u obično učilište. Tatković, Diković i Štifanić (2015) ističu kako su neke od najvažnijih općih kompetencija samog učitelja otvorenost za verbalnu i neverbalnu komunikaciju, posjedovanje kritičkoga mišljenja, djelotvornost, a osobito vjerovanje da su njegovi učenici u stanju učiti i da ih on može podučavati, odnosno pomoći im učiti. Ujedno smatraju i da je poželjna osobina sposobnost sagledavanja problema iz perspektive učenika – uvažavajući pritom njegovo podrijetlo, dob, razinu obrazovanja. Razina kompetencija učitelja izravno utječe na učenikov razvoj, uključujući njegovu samostalnost, kreativnost, socijalnu osjetljivost i spremnost na suradničko učenje. U djelu *Kompetentni odgajatelji* 21. stoljeća ISSA-ine definicije kvalitetne škole istaknuto je kako su iskustva u ranoj dječjoj dobi temelj razvoja preduvjeta kasnijeg uspješnog učenja i sudjelovanja u društvenom životu. Vidulin-Orbanić (2007) tvrdi da je uspjeh u stvarnom svijetu danas usmjeren na dodatne vještine poput rješavanja problema, primjene znanja, rukovođenja i surađivanja te da nema dvojbe da novo doba internacionalizacije trgovine, informatičkog društva, znanstvenog i tehnološkog rasta donosi različite propozicije koje se odražavaju i na nastavni proces. Autorica ujedno napominje kako suvremeni svijet traži sposobnost, vještinu, stručnost, znanje, a učenicima putem obrazovanja to treba i ponuditi. Vukasović (2015) definira kako je pojam „nova škola“ skupni naziv za pedagoške i didaktičke koncepcije koje se javljaju krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a dominiraju između dvaju svjetskih ratova. Izriče kako su se koncepcije koje su bile obilježja nove škole pojavile pod različitim nazivima: radna škola, aktivna škola, progresivna škola te da ih obilježava nastojanje da učenici budu aktivniji, da se primjenjuje više ručni rad i raznovrsne intelektualne aktivnosti, da se u programiranju primjenjuje otvoren model koji pruža više izbornosti i prigodne nastave te da se više oslanja na učenikovo iskustvo. U središtu rada postavlja se dijete/učenik, a manje državna očekivanja.

Prošlost kao izvor inspiracije

Školstvo je jedno od ključnih područja razvoja svakog društva, a obrazovanje se smatra temeljem napretka. Prema Munjiza (2009), hrvatsko školstvo u 19. stoljeću bilo je u lošem stanju, a značajne promjene nastupile su nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, koja je omogućila veću autonomiju obrazovnog sustava. Uvođenje materinskog jezika u škole imalo je ključnu ulogu u jačanju nacionalnog identiteta, a organizacija školstva prema austrijskim modelima bila je korak prema modernizaciji sustava.

Posebnu ulogu u reformi obrazovanja imao je Ivan Filipović, jedan od najangažiranijih pedagoga i učitelja 19. stoljeća, pokrenuvši inovativne reforme u školstvu koje su ucrtale put suvremenim hrvatskim učiteljima i pedagogima (Munjiza, 2009). On je svojim radom, još u 19. stoljeću, postavio temelje modernog odgoja i obrazovanja. Posebice je isticao praktičnu primjenu znanja i moralni odgoj djece. Vjerovao je u povezanost obrazovanja, praktičnih vještina učenika i društvene odgovornosti, što je u skladu u konceptima održivog razvoja.

Ivan Filipović je u drugoj polovini 19. stoljeća tumačio da škola mora biti pokretač društvenog razvoja. Kako piše Tot (2010), uvođenje učenika u cjelovitost svijeta zadaća je suvremene škole; „(...) ogleda se u tome da ona treba biti organizirana tako da utječe na razvoj spoznajnih i općih intelektualnih sposobnosti učenika. Jedan od ključnih zadataka suvremene škole je otkrivanje i usvajanje znanja koji čine cjeloviti logičan i dosljedan sustav“ (Tot, 2013: 24)

Po Ivanu Filipoviću škola je obrazovna, ali i odgojna institucija. Ona treba razvijati dječje intelektualne sposobnosti, ali i odgajati i osposobljavati na sam obrazovanje. Škola treba razvijati interese učenika i emocionalno ga usmjeravati. Filipović je 1881. godine tumačio „potpun čovjek nije jednostrano, nego svestrano obrazovan i odgojen“ (Trstenjak, 1897: 223). Kao odgojni cilj ističe načelo skladnog i svestranog razvoja učenika.

Ivan Filipović zalaže se za individualni pristup svakom učeniku. Govori o pažnji učenika, redu, točnosti, njegovanju prijateljstva, o poštovanju dječje osobnosti, kritizira učitelje koji se ne odnose prema učenicima s poštovanjem. Smatra da je za dobre nastavne rezultate potrebno dobro poznavati učenike.

Uspješnom nastavnom radu Ivana Filipovića doprinosi i poznavanje lokalne sredine, njezin odnos prema školi i učitelju te odnos obitelji prema školi i učitelju. Sam Filipović navodi:

Danas se pače od pučkog učitelja ne zahtijeva samo, da bude obrazovatelj nje-mu povjerene mladeži, nego da još pobudno i napredno djeluje i djelovati nastoji

na odrasle svoje školske građane, i da uzornim svojim životom bude svjema primjerom u pravom smislu plemenita čovjeka. A uza sve to ima još i nekih obćih narodnih pitanja, napram kojima pučka škola, također može, a i treba da zauzmlje neko stanovište, te je ona dakle ne samo humanitarne, nego prema ovom posljednjemu i eminentno političke naravi. (Trstenjak, 1897: 223)

Kao nužan odgojni cilj, Filipović ističe načelo skladnog i svestranog razvoja učenika. Potpun čovjek nije jednostrano, nego svestrano obrazovan i odgojen (Filipović, 1881). Zagovarao je teoriju da djeca moraju razumjeti prirodu kako bi ju mogla zaštititi. Učio je svoje učenike o biljnom i životinjskom svijetu, ekologiji te isticao važnost očuvanja prirode. Njegovi učenici redovito su učili kroz praktičan rad u vrtovima i boravili često u prirodi. Izvodio je često nastavu izvan učionice što je učenike povezalo s prirodom. Za usvojene dobre nastavne rezultate nužno je dobro poznavati učenike, „(...) nepoznavanje učenika je kretanje po mraku“ (Filipović, 1881: 139). Filipović se posebice zauzimao za društvenu jednakost djece, koja je izrazito važan aspekt održivog razvoja. On je, svojim metodama i strategijama rada, utjecao na učenike da postanu odgovorne i cjelovite osobe što je važna odrednica održivog razvoja.

Devetnaesto stoljeće poznato je po postupnom širenju osnovnih škola i razvoju obrazovnog sustava u cijeloj Hrvatskoj. Pristup obrazovanju bio je ograničen. Djeca iz seoskih sredina nisu redovito išla u školu jer su bila uključena u poljoprivredne obiteljske poslove. Obrazovne prakse 19. stoljeća usko su povezane s prirodom i praktičnim radom učenika što se može smatrati pretečama održivog razvoja. U osnovnim školama učili su se osnovni predmeti: čitanje, pisanje, matematika, vjeronauk, povijest, zemljopis. Nastavni planovi mijenjali su se i osuvremenjivali što je vidljivo uspoređivanjem nastavnih planova iz različitih razdoblja (Munjiza, 2009). Vjeronauk je bio dominantan predmet jer je Katolička Crkva imala značajan utjecaj na obrazovni sustav. Podučavanje prirodnih znanosti (prirodoslovlje) bilo je u začetku. Tada su obrazovni sustav Hrvatske i kurikuli bili pod jakim utjecajem bečkih obrazovnih politika. U 19. stoljeću prirodoslovlje se učilo kroz predmet Prirodopis. Krajem 19. stoljeća, pod utjecajem razvoja znanstvenih misli i obrazovnih reformi, nastava prirodoslovlja postala je više eksperimentalno orijentirana, a manje teorijska.

Tablica 1. Nastavni planovi za obvezne škole (1855. - 1941.)

Nastavni predmet	1855.	1874.	1888.	1929.
Nauk vjere	+	+	+	+
Materinski jezik	+	+	+	-
Narodni jezik	-	-	-	+
Strani jezik	-	+	+	+
Računstvo i geometrijsko oblikoslovje	+	+	+	+
Zemljopis	-	+	+	+
Povijest	-	+	+	+
Prirodopis, poznavanje prirode	-	+	+	+
Fizika, siloslovje	-	+	+	-
Higijena, pouka o zdravlju	-	-	-	-
Krasopis, lijepo pisanje	+	+	+	+
Svjetovno i crkveno pjevanje	+	+	+	+
Gimnastika, tjelesno vježbanje	-	+	+	+
Gospodarstvo, praktična znanja	-	+	+	+
Ženski ručni rad, domaćinstvo	-	+	+	+
Risanje, crtanje	+	-	+	+
Svega nastavnih predmeta	6	13	14	13

U Tablici 1. vidljiv je popis predmeta koje su učenici slušali u školi. Primjećujemo kako se učenike podučavalo samoodrživosti i odgovornom korištenju resursa usmjeravajući ih praktičnim radom na vrtlarstvo, obrt i kućanske poslove. Obrazovanje je tada bilo povezano s gospodarstvom. Djeca su učila i upoznavala prirodu. Nastavni programi uključivali su izlete u prirodu i učenje o okolišu. Nauk vjere, higijena i tjelovježba bili su sastavni dio školskog kurikuluma što su ujedno i važni ciljevi održivoga razvoja.

Učenja o odgovornosti prema Bogu, društvu, zajednici te biljnom i životinjskom svijetu u prirodi poticala su kod učenika vrijednosti koje podržavaju održivi razvoj. Navedene obrazovne prakse 19. stoljeća postavile su temelje za kasnije ekološke i održive obrazovne politike.

U drugoj polovini 19. stoljeća raste svijest o važnosti obrazovanja na hrvatskom jeziku. Važan korak u jačanju nacionalnog identiteta bilo je uvođenje hrvatskog jezika u škole. Iskustveno govoreći obrazovne politike iz 19. stoljeća mogu poslužiti kao inspiracija za nove obrazovne perspektive održivog razvoja na više načina. Brojne principe i ideje iz prošlosti možemo prilagoditi današnjem obrazovnom sustavu te ih usmjeriti u buduća izazovna vremena.

Hrvatska je u 19. stoljeću uvela obvezno osnovno školovanje što je ključan korak u demokratizaciji znanja. Uvođenjem javnog obrazovanja i za djevojčice i dječake osigurao se pristup osnovnim obrazovnim resursima. Edukacija o ekološkoj pismenosti, klimatskim promjenama te održivom razvoju trebaju u budućnosti postati sastavni dio osnovnoškolskog obrazovanja.

U 19. stoljeću učitelji su se posebno zauzimali za moralno obrazovanje i građansku odgovornost čime su oblikovali svoje učenike u odgovorne građane koji doprinose razvoju društva. Danas bi moralno obrazovanje učenika moglo uključivati odgovornost prema planetu Zemlji i budućim generacijama usmjeravajući se na etičke aspekte održivog razvoja. Takva vrsta obrazovanja mogla bi pomoći u oblikovanju učenika koji su svjesni ekoloških izazova i spremni djelovati u skladu s načelima održivog razvoja. Nadalje, brza digitalizacija može proširiti stručno obrazovanje prema zelenim tehnologijama i održivoj praksi u našim školama. Kultura škole trebala bi težiti stjecanju vještina i znanja učenika potrebna za rad u sektorima obnovljivih izvora energije, održive poljoprivrede i ekološkog inženjeringa.

Krajem 19. stoljeća počeli su se razvijati interdisciplinarni pristupi obrazovanju koji uključuju kombiniranje znanja iz različitih znanstvenih izvora. Održivost traži razumijevanje kompleksnih sustava koji povezuju ekologiju, ekonomiju, društvo i tehnologiju. Suvremeni obrazovni programi trebaju integrirati različite discipline kako bi učenike razvili u cjelovite osobe koji su usmjereni održivom razvoju. Navedene smjernice mogu poslužiti kao osnova za razvoj suvremenih obrazovnih strategija koje se fokusiraju na održivost te obuhvaćaju ekološke, ekonomske i socijalne dimenzije održivog razvoja.

Primjer dobre prakse - Poduzetni prirodnjaci

Poduzetni prirodnjaci izvannastavna su aktivnost u Osnovnoj školi „Mladost“ Osijek. Učenici se uključuju po osobnom izboru u rad aktivnosti. Poduzetni prirodnjaci primjenjuju u svom radu integriranu metodu rada zbog lakšeg razumijevanja i šireg uvida u prirodne procese.

Integrirani model rada za održivi razvoj njeguje cjelovit razvoj djeteta jer ga usmjerava na važne životne vrijednosti koje usvaja u ranoj školskoj dobi. Kombinacijom različitih pristupa u radu Poduzetnih prirodnjaka učenicima je omogućen cjeloviti razvoj. Integracija nastavnih predmeta, primjena različitih strategija poučavanja, projektno učenje i timski rad u okviru programa Poduzetni prirodnjaci doprinijeli su unaprjeđenju kvalitete obrazovanja. Učenici bolje razumiju, aktivnije uče na redovnoj nastavi jer im je potaknuto kritičko mišljenje i rješa-

vanje problema. Učenici uče na temelju aktivnosti koje imaju direktnu primjenu u stvarnom životu. Motivirani su za rad i održivi način življenja. Zauzimaju se za odgovorne učenike koji uživaju u ljepotama prirode, a svoje kompetencije temelje na održivom razvoju. Poduzetni prirodnjaci marljivim radom podižu svijest svojih vršnjaka o važnosti odgoja i obrazovanja za održivi razvoj i njegovu primjenu u svakodnevnom školskom životu. Oni svojim iskustvenim učenjem i primjenom ishoda provedenih istraživanjima o zaštiti i očuvanju okoliša nude primjer proaktivne dječje suradnje koja njeguje održivi razvoj u kulturi škole. Svojim ustrajnim i odgovornim radom poduzetni prirodnjaci jačaju održivi razvoj škole u cilju uspješne obrazovne politike.

Obrazovne perspektive za budućnost

Ubrzane promjene uzrokovane globalizacijom i modernim tehnološkim napretkom značajno utječu na svakodnevni život te nameću obrazovne ciljeve usmjerene na poticanje kreativnosti, suradničkog učenja, interdisciplinarnog pristupa te društvene i ekološke odgovornosti. Prema Kunac (2020) odgojno-obrazovne filozofije postmoderne progresivizam i (socijalni) rekonstrukcionizam postavljaju učenika u središte obrazovnog procesa. Ističu važnost aktivnog učenja i kritičkog mišljenja te zastupaju stav da učitelj treba usmjeravati učenike tijekom njihovog procesa stjecanja znanja (Gezer, 2018).

Sve većim i bržim razvojem informacijske tehnologije tradicionalni model frontalne nastave više ne zadovoljava zahtjeve suvremenog obrazovanja. Učenici u modernoj nastavi, podržanoj tehnologijom, nisu pasivni promatrači, već aktivno sudjeluju u zadacima koji doprinose vlastitom razvoju. Letina (2016) zaključuje da aktivna participacija učenika u obrazovnom procesu jest ključan čimbenik koji doprinosi kvaliteti suvremenog obrazovanja. Aktivno učenje Letina (2016a) definira kao proces koji rezultira promjenama temeljenima na učenikovom iskustvu i potencira unapređenje izvedbe i budućih obrazovnih postignuća. Naglašava se pomak prema suvremenim obrazovnim pristupima u kojima se učenika smatra aktivnim sudionikom nastavnog procesa koji je ključan za postizanje odgojno-obrazovnih ciljeva. Odgojno-obrazovni dionici teže učenike motivirati na cjeloživotno učenje, naučiti ih logičkom zaključivanju te pomoći im razviti učinkovite strategije učenja.

Dokument pod nazivom *Strategija obrazovanja za održivi razvoj* naglašava važnost inovativnih pristupa i sustavnog promišljanja u obrazovanju za održivi razvoj s ciljem odmaka od tradicionalnih obrazovnih pristupa (Jukić, Kakuk i Ham, 2021 prema Uzelac i Vujčić, 2008). Iako se promiču aktivne metode učenja,

i dalje su dominantne tradicionalne metode poučavanja u kojima učenici pasivno primaju informacije. Cindrić (2006) ističe da je kod učenika bitno poticati radoznalost, istraživački duh i analitičko zaključivanje te ih usmjeravati na korištenje različitih izvora znanja i informacijsko-komunikacijske tehnologije. Od odgojno-obrazovnih institucija očekuje se kontinuirano obrazovanje za održivi razvoj koje integrira suvremena znanstvena, tehnička i ekonomska postignuća. Uspješna implementacija suvremenog obrazovanja za održivi razvoj zahtijeva poticanje kritičkog razmišljanja i analitičkog promišljanja kod učenika, kako bi usvojili relevantna znanja, vrijednosti i stavove (Jukić, Kakuk i Ham, 2021). Različiti oblici izvannastavnih aktivnosti, uz redovitu nastavu, imaju značajan utjecaj na osposobljavanje učenika za održiv način života. Izvannastavne aktivnosti poput ekoradionica, ekoloških klubova, recikliranja, školskih vrtova i suradnje s lokalnom zajednicom omogućuju učenicima razvoj interdisciplinarnih vještina i jačanje svijesti o ekološkim pitanjima koja su neophodna za očuvanje okoliša i održivost za buduće generacije. Istraživanje važnosti i učinkovitosti suvremenih strategija obrazovanja za održivi razvoj pruža uočavanje napretka i identifikaciju uspješnijih metoda čime se poboljšava kvaliteta obrazovanja. Kostović-Vranješ, Bulić i Novoselić (2016) ističu nužnost integracije praktičnih izvannastavnih aktivnosti u kurikulum radi stjecanja prirodoslovnih znanja, jačanja svijesti o očuvanju okoliša i pripreme za održivi način života.

Obrazovni sustav suočava se s nizom teškoća koje utječu na kvalitetu obrazovanja i pripremu učenika za izazove koje budućnost donosi. Koludrović i Rajić (2019) napominju da su promjene u hrvatskom obrazovnom sustavu usmjerene na aktivno učenje, inovativne strategije i individualizaciju, no analiza pokazuje da implementacija navedenih preporuka nije postignuta i zato se suvremene reforme trebaju usmjeriti na usklađivanje teorije i prakse. Prema istraživanju Backmanna i Trafforda (2007), naglasak je stavljen na nove pristupe organizaciji obrazovnih sustava koji napuštaju tradicionalni centralizirani model i podupiru demokratsko upravljanje školama.

Mattes (2017) tvrdi da su suvremene metode poučavanja vremenski zahtjevnije i učinkovite samo ako učenici surađuju i aktivno sudjeluju u planiranim aktivnostima. Navodi da nedostatak učeničkog angažmana rezultira neuspjehom u procesu učenja. Implementacija suvremenih nastavnih metoda rezultira i brojnim prednostima kao što su povećana motivacija učenika te skraćeno vrijeme pripreme. Između ostalog, odgovornost se prebacuje s učitelja na učenika. Potiče se integracija nastavnih predmeta kako bi se učenicima omogućilo sagledavanje šireg konteksta i međusobne povezanosti nastavnih sadržaja. Inovativni pristupi obrazovanju integriraju tehnologiju kao ključan alat za poticanje interaktivnog učenja, prilagodljivih nastavnih metoda i globalne povezanosti. Korištenjem

digitalnih alata u nastavi učenicima je dostupan pristup obrazovnim materijalima, potiče se njihova interakcija tijekom nastave i podržava prilagodba individualnih potreba i stilova učenja (Pejić Papak i Grubišić Krmpotić, 2016). Vizija budućeg obrazovnog sustava podrazumijeva integraciju napredne tehnologije za personalizirano i interaktivno učenje. Obrazovne prakse koje promiču održivi razvoj kontinuirano integriraju ekološke, društvene i ekonomske aspekte u kurikulum uključujući projekte koji se temelje na stvarnim problemima, interaktivnim radionicama i suradnji s lokalnim zajednicama. Teži se obrazovati učenike kako bi postali svjesni i odgovorni građani koji aktivno sudjeluju u promicanju održivog društvenog napretka.

Zaključak

Ovo istraživanje pruža uvid u evoluciju odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, naglašavajući kako su se percepcije i prakse mijenjale kroz povijest pod utjecajem društvenih, ekonomskih i ekoloških prilika. Analiza povijesnih pristupa, s posebnim fokusom na rad Ivana Filipovića u 19. stoljeću, ističe ključne spoznaje o značaju praktične primjene znanja, moralnog odgoja te povezanosti obrazovanja s prirodom i lokalnom zajednicom.

Prošlost nam pruža dragocjene uvide u uspješne i manje uspješne obrazovne modele što nam pomaže identificirati temeljne principe koji su usmjerili razvoj suvremenih pedagoških praksi. Suvremeni izazovi zahtijevaju kontinuiranu prilagodbu i inovacije u području odgoja i obrazovanja kako bi se osiguralo stvaranje zajednica koje će odgovorno upravljati resursima, promicati društvenu pravednost i brinuti se o budućim generacijama.

Unatoč promjenama u metodama i pristupima, temeljna potreba za promicanjem održivosti ostaje nepromijenjena. Suvremeni izazovi zahtijevaju kontinuiranu prilagodbu i inovacije u odgoju i obrazovanju kako bi se osiguralo stvaranje društva koje odgovorno upravlja resursima, promiče društvenu pravednost i brine se o budućim generacijama. Primjenom inovativnih tehnologija i aktivnim uključivanjem lokalnih zajednica, suvremeni obrazovni pristupi promiču održivi razvoj na sveobuhvatan i interaktivan način. Spoj inovativnih i tradicionalnih nastavnih metoda rezultira učinkovitim postizanjem obrazovnih ciljeva, a izvannastavne aktivnosti omogućuju učenicima praktičnu primjenu znanja, razvoj kritičkih i analitičkih vještina te usvajanje vrijednosti i stavova usmjerenih održivosti. Rad izvannastavne aktivnosti Poduzetni prirodnjaci potvrđuje važnost njegovanja materijalnog i intelektualnog nasljeđa kao temelja za izgradnju održive budućnosti.

Istraživanje upućuje na niz ključnih praktičnih implikacija pri čemu se kao neizostavna nameće integracija načela održivog razvoja u sve razine obrazovanja radi stjecanja nužnih znanja, vještina i sposobnosti za suočavanje s izazovima održivosti. Poticanje praktičnog učenja izvannastavnim aktivnostima, projektima i terenskom nastavom omogućuje učenicima primjenu usvojenih znanja. Uspostavljanje suradnje između odgojno-obrazovnih ustanova i lokalne zajednice pruža priliku za stjecanje uvida u lokalne izazove održivosti te sudjelovanje u aktivnostima koje pridonose njihovom rješavanju.

Kao izvor inspiracije za odgojno-obrazovne dionike ovo istraživanje ukazuje na djelo Ivana Filipovića i njegov doprinos razumijevanju trajne važnosti održivog razvoja. Primjena inovativnih metoda poučavanja, poput problemske nastave, istraživačkog učenja i projektne nastave, od ključne je važnosti za poticanje aktivnog učenja, kritičkog promišljanja i motivacije učenika. Ovakav pristup, usklađen s Filipovićevim naglaskom na praktičnu primjenu znanja, omogućuje učenicima razumijevanje kompleksnosti pitanja održivosti. Nadalje, kontinuirano stručno usavršavanje odgojno-obrazovnih djelatnika u specifičnim znanjima i vještinama vezanim za održivi razvoj (ekološka pismenost, društvena odgovornost, ekonomija održivosti), osigurava potrebna znanja i vještine za učinkovito integriranje načela održivosti u nastavni proces.

U svrhu unaprjeđenja odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, ovo istraživanje identificira nekoliko ključnih područja koja zaslužuju daljnju istraživačku pozornost. Slijedom toga, izdvajaju se preporuke za buduća istraživanja, usmjerene na konkretna unaprjeđenja odgojno-obrazovne prakse. Preporuča se sustavna procjena djelotvornosti različitih pristupa i strategija, od metoda poučavanja do kurikularnih modela i izvannastavnih aktivnosti, kako bi se utvrdilo što doprinosi ostvarenju ciljeva održivog razvoja u različitim kontekstima i za različite dobne skupine učenika. Također, preporuča se detaljnije istraživanje uloge izvannastavnih aktivnosti u promicanju održivog razvoja te razvoju kompetencija učenika. Nužno je istražiti načine na koje obrazovni sustav može učinkovito surađivati s različitim dionicima u društvu kako bi se osigurala cjelovitost i relevantnost odgojno-obrazovnih programa za održivi razvoj.

Zaključno, integracijom povijesnih spoznaja i primjenom inovativnih pristupa u odgojno-obrazovnoj praksi osigurava se spremnost budućih generacija za suočavanje s izazovima. Stoga je potrebno djelovati u smjeru praktične primjene rezultata u odgojno-obrazovnoj praksi kako bi se ostvarila konkretna poboljšanja u kvaliteti obrazovanja za održivi razvoj.

Literatura

- Backmann, E. i Trafford, B. (2007). *Demokratsko upravljanje školama*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Cindrić, M. (2006). Projektna nastava i njezine primjene u nastavi fizike u osnovnoj školi. *Magistra Iadertina*, 1(1), 33-47.
- Gezer, M. (2018). An analysis of correlations between prospective teachers' philosophy of education and their attitudes towards multicultural education. *Cogent Education*, 5(1), 1-21.
- Jukić, R., Kakuk, S. i Ham, E. (2021). Od ideje održivosti / održivoga razvoja do odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u školama. *Diacovensia: teološki prilozi*, 29(3), 375-393.
- Koludrović, M. i Rajić, V. (2019). Što je (ne)suvremeno u suvremenom školstvu? U: Klasnić, I. (ur.), *Suvremene teme u odgoju i obrazovanju – STOO*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, str. 139-153.
- Kostović-Vranješ, V., Bulić i M., Novoselić, D. (2016). Izvannastavna aktivnost „kompostiranje“ u promicanju obrazovanja za održivi razvoj. *Školski vjesnik*, 65, 79-90.
- Kunac, S. (2020). Odgojno-obrazovne filozofije: ključ razumijevanja uloge nastavnikovih uvjerenja u odgojno-obrazovnoj praksi. *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, 69(2), 533-552.
- Letina, A. (2016). Strategije aktivnog učenja u nastavi prirode i društva. *Školski vjesnik: časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*, 65(1), 1-31.
- Mandarić, B. A. i Barudžija, G. (2019). Cjeloživotno učenje i nastavničke kompetencije. U: Barić, D. (ur.), *Nastavničke kompetencije*. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Kršćanska sadašnjost, str. 123-152.
- Mattes, W. (2007). Nastavne metode: 75 kompaktnih pregleda za nastavnike i učenike. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Munjiza, E. (2009). Povijest hrvatskog školstva i pedagogije. Osijek: Grafika.
- Pastuović, N. (2012). *Obrazovanje i razvoj: Kako obrazovanje razvija ljude i mijenja društvo, a kako društvo djeluje na obrazovanje*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Pejić Papak, P. i Grubišić Krmpotić, H. (2016). Poučavanje primjenom suvremene tehnologije u obrazovanju. *Život i škola*, 17(3), 153-162.
- Pranjić, M. (2020). Odgoj u vrijeme antike: starogrčki, starorimski i ranokršćanski odgoj i obrazovanje. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.
- Radna grupa za reviziju Standarada. (2011). *Kompetentni učitelji 21. stoljeća: Definicija kvalitetne pedagoške prakse*. Zagreb: Korak po korak, pučko otvoreno učilište. https://api.kpk.eglas.hr/uploads/ISSA_definicija_kvalitetne_pedagoske_prakse_SKO-LA_fc4932acb0.pdf (Pristupljeno 25. kolovoza 2024.)
- Skledar Čorluka, A., Deželić, S. i Štimac, H. (2016). Cjeloživotno učenje i vrijednost obrazovanja, *FBIM Transactions*, 4(2), 66-72.
- Tatković, N., Diković, M. i Štifanić, M. (2015). *Odgoj i obrazovanje za razvoj danas i sutra: Ekološke i društvene paradigme*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.

- Tot, D. (2010). Učeničke kompetencije i suvremena nastava. *Odgojne znanosti*, 12(1), 65-78. <https://hrcak.srce.hr/file/89812>, (Pristupljeno 25.kolovoza 2024.)
- Tot, D. (2013). *Kultura samovrednovanja škole i učitelja*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Trstenjak, D. (1897). Život i rad Ivana Filipovića. Zagreb: HPKZ.
- Vidulin-Orbanić, S. (2007). Društvo koje uči: Povijesno-društveni aspekti obrazovanja. *Metodički obzori*, 2, 57-71.
- Vukasović, A. (2015). *Likovi istaknutih hrvatskih pedagoga*. Zagreb: Školske novine.

THE PAST AS AN INSPIRATION FOR NEW EDUCATIONAL PERSPECTIVES OF THE FUTURE

Abstract

Throughout history, the perception and practice of education for sustainable development have changed as social, economic, and ecological circumstances have changed. Understanding these changes and their impact on educational systems is crucial for developing contemporary strategies and practices in education for sustainable development. The paper aims to explore the evolution of education for sustainable development in the past and today. The focus is on identifying changes in approaches, strategies, and practices of education for sustainable development and analysing their importance and effectiveness through different historical periods. Starting from the past of the Croats, with special reference to the 19th century and the example of the work of teacher Ivan Filipović, the continuity of educational practices that promote sustainable development is explored. The paper analyses the benefits of the educational process in the past and today to present examples of good practice of the extracurricular activity "Poduzetni prirodnjaci." In conclusion, the importance of designing a work strategy that is implemented through extracurricular activities in which students, by exploring material heritage, create the intellectual knowledge necessary for a sustainable future is emphasized. With material and intellectual heritage, we would ensure a secure future, which also represents a step towards achieving the goals of sustainable development in education. Despite different approaches and methods, their importance and the need to promote sustainability remain constant. Contemporary challenges require continuous adaptation and innovation in the field of education, to ensure the creation of a society that will responsibly manage resources, promote social justice and care for future generations.

Keywords: extracurricular activity, heritage, education, upbringing, sustainable development, work strategy

KNJIŽEVNOST

NIVES BOLIĆ

Kazalište Moruzgva

**ŠTO SU OBLACI BEZ VJETROVA: TEMATSKI I
STILSKI PARALELIZMI RANIH ZBIRKI SLAVKA
MIHALIĆA I ZAPISA IZ „ISKRIŠTA U TMINI”***Sažetak*

Slavko Mihalić, prije nego što je postao jedna od ključnih figura hrvatske pjesničke scene 20. stoljeća, među ostalim radio je i kao urednik u Lykosu gdje 1957. uređuje zbirku „Iskrišta u tmini” te piše predgovor za istu. Ta zbirka čiji je podnaslov „Zapisi umobolnih” sastavljena je od zapisa pacijenata s radne terapije iz psihijatrijskih ustanova u Hrvatskoj. Rad pruža kratki pregled okolnosti u kojima su pjesme nastale, istražujući temeljne veze između umjetnosti i radne terapije, točnije uloge umjetničkog stvaralaštva unutar iste. Nadalje, analizirajući razloge Mihalićeve interesa za uređivanje zbirke s takvim sadržajem, istraživanje stavlja fokus na moguće tematske i stilske paralele unutar njegovog ranog stvaralaštva i spomenute zbirke, a posebna pažnja posvećena je Mihalićevim zbirkama koje su objavljene oko godine kada je tiskana zbirka „Iskrišta u tmini”. Zaključno, rad donosi saznanja o mogućim utjecajima „Zapisa umobolnih” na Mihalićevo rano stvaralaštvo, istovremeno razmatrajući kako ti elementi oblikuju percepciju njegovih ranih radova u kontekstu književne kritike, koja Mihalićevu prvu stvaralačku fazu uglavnom opisuje u kontekstu egzistencijalizma.

Ključne riječi: Slavko Mihalić, radna terapija, egzistencijalizam, hrvatsko pjesništvo

Uvod

U srži književnog stvaralaštva Slavka Mihalića nalazi se neiscrpan izvor tematskih i stilskih kompleksnosti pogodnih za različite analize. Mihalićevo pjesničko stvaralaštvo, posebice u njegovoj prvoj fazi, obilježeno je dubokim egzistencijalističkim preokupacijama te u sebi krije mnoge dodirne točke sa zbirkom „Iskrišta u tmini“ koju uređuje, a koja je ujedno predstavljala svojevrсно sjećanje književnosti i radne terapije. Ta zbirka, sastavljena od zapisa pacijenata s radne terapije iz psihijatrijskih ustanova, daje jedinstven uvid u složenost ljudskog uma i stvaralaštva u kontekstu mentalnih bolesti. Mihalićeva preokupacija egzistencijalističkim temama – smrti, tame, usamljenosti i straha – koja se provlači kroz njegove rane zbirke, istovremeno se može uočiti i u zapisima iz „Iskrišta u tmini“. Ta zbirka ne samo da odražava Mihalićev interes za ljudsku psihu, već također omogućuje pregled osobitih književnih izraza koji izlaze iz okvira konvencionalnog umjetničkog stvaralaštva. Analizom tematskih i stilskih paralelizama između Mihalićevih ranih zbirki i zapisa iz „Iskrišta u tmini“, ovaj rad nastoji istražiti potencijalne veze i utjecaje egzistencijalističkih tema i stilskih elementa Mihalićeva ranog stvaralaštva sa „Zapisima umobolnih.“

Život i djelo Slavka Mihalića

Slavko Mihalić, hrvatski pjesnik, prevoditelj, novelist, književni kritičar i novinar, jedno je od središnjih lica hrvatske pjesničke scene 20. stoljeća. Nakon završene realne gimnazije u Karlovcu započinje s radom u novinarstvu s fokusom na glazbenu i likovnu umjetnost. Iste godine kad objavljuje svoju prvu zbirku pjesama *Komorna muzika* (1954.), njegov se rad u izdavaštvu zamjetno povećava te uz to možemo uočiti i sve veći interes Mihalića za društvenokulturnu i književnu djelatnost. U prilog tome valja napomenuti kako je bio urednik poezije u izdavačkom poduzeću *Lykos* i *Književne tribine* nakon čije obustave nekoliko godina radi u *Telegramu*. Važnost Mihalićeva rada dodatno naglašava činjenica kako je nekoliko puta biran za tajnika Društva hrvatskih književnika gdje pokreće reviju *Most/The bridge* te postaje njegovim predsjednikom u razdoblju od 2001. do 2005. godine. Također bio je i glavni urednik *Foruma* te redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Dobitnik je 12 književnih nagrada među kojima valja istaknuti Nagradu *Vladimir Nazor* za životno djelo (1992.) te Nagradu *Dobro jutro, more* za trajni doprinos hrvatskoj književnosti (1999.). Osim što je i sam sastavio nekoliko antologija hrvatske poezije, njegove pjesme također čine sastavni dio velikog broja antologija hrvatskog pjesništva nerijetko i prevedenih na nekolicinu jezika. Prema tome valja zaključiti kako Mihalićevo pjesništvo pre-

lazi granice vlastitog jezika i kulture te njegove pjesme možemo naći u prijevodi-ma na talijanski, slovački, češki, poljski, njemački, engleski i makedonski jezik.¹ Nadalje, Mihalićevo se pjesništvo načelno može podijeliti u tri faze: prvu obavi-jenu egzistencijalizmom, drugu u kojoj osjećamo interes za povijesno i strukturu temporalnosti te treću u kojoj se kao središnje teme nameću transcendencija i metafizika. Osim zaokreta na tematskom planu, unutar tih se faza primjećuju promjene u kontekstu govora o Mihalićevu lirskom subjektu te na planu struk-ture i oblikovanja samih pjesničkih tekstova. Imamo li na umu kako svaka od triju Mihalićevih pjesničkih faza posjeduju vlastite tematske interese, ne smije nas čuditi količina obrađenih motiva i svojevrsna tematska širina Mihalićeva pje-sništva. Potvrdu za potonju tezu nailazimo u činjenici kako Mihalićeve pjesme možemo pronaći u različitim antologijama posvećenih određenim tematikama, poput mora, ljubavi, stabla i šume (stablopis), vina, duhovnosti, domoljublja, Vukovara i mnogim drugim.² Iako se Mihalićevo pjesništvo uglavnom analizira u kontekstu stvaralačkih faza, najranija Mihalićeva stvaralačka faza nikada nije za-pravo u potpunosti nestala iz njegovih pjesničkih tekstova te možemo reći kako je egzistencijalizam obilježio Mihalićev pjesnički opus u cijelosti. Imajući na umu važnost egzistencijalizma za razumijevanje cijelog Mihalićeva pjesničkog opusa, ali i u kontekstu ovoga rada, u fokusu će se nalaziti rane Mihalićeve zbirke.

Radna terapija

Radna terapija, poznata i kao okupaciona terapija, ključna je za rehabilitaciju osoba s različitim fizičkim, mentalnim ili emocionalnim poteškoćama. Ta terapi-ja koristi svrhovite aktivnosti i zadatke kako bi pacijentima pomogla u obnovi, razvoju ili očuvanju vještina potrebnih za svakodnevni život, s naglaskom na po-stizanje što veće samostalnosti i zadovoljstva. Također, postoje i oblici radne te-rapije koji uključuju i umjetnost kao jedan oblik izražavanja pacijenata te se takvi oblici radne terapije često objedinjuju nazivom art-terapija, a uz to je i uvriježen pojam muzikoterapije koja u proces radne terapije uključuje glazbu. Art-terapija primarno se odnosi na oblik terapije u kojem se likovno izražavanje koristi kao

¹ Kao primjer možemo istaknuti kako Mihalićeve pjesme možemo pronaći u antologijama hrvatskog pjesništva poput *Južne slnko*, slovačke antologije hrvatskog pjesništva koju uređuje Jan Jan-kovič ili talijanske antologije hrvatskog pjesništva *E dopo di noi resta l'amore* koju uređuje Marina Lipovac-Gatti, te u zbirkama kao što je poljska zbirka *Okna szalenstwa* koju sačinjavaju isključivo izabrane Mihalićeve pjesme u prijevodu Grzegorza Latuszynskog.

² Postoji velik broj, točnije dvadesetak, antologija posvećenih određenim motivima i temama u kojima nailazimo na Mihalićeve pjesničke tekstove, a neke od njih su: „Zapisi o kavi“ Dorte Jagić, „Upamtite Vukovar“ koju uređuje Miroslav S. Mađer, „More mora“ i „Oblizujući suze“ Ane Horvat.

sredstvo za poboljšanje mentalnog zdravlja i emocionalne dobrobiti. Crtanjem, slikanjem, kiparstvom i drugim oblicima vizualne umjetnosti, pacijenti imaju priliku izraziti osjećaje, smanjiti stres i istražiti unutarnje konflikte. Muzikoterapija, s druge strane, koristi glazbu kao terapijski alat, bilo slušanjem, sviranjem ili pjevanjem, potičući emocionalno izražavanje i promicanje općeg blagostanja. Takvi oblici radne terapije usko su povezani s liječenjem duševnih bolesnika. U Hrvatskoj kao jednog od pionira tog pristupa valja istaknuti doktora Stanislava Župića koji je naglašavao važnost humanog odnosa prema pacijentima i bio među prvima koji su zagovarali primjenu radne terapije, art-terapije i muzikoterapije u psihijatriji. Smatrao je da kreativnost i aktivno sudjelovanje u umjetničkim i glazbenim aktivnostima mogu igrati ključnu ulogu u procesu oporavka. Njegova vizija uključivala je holistički pristup liječenju koji se temelji na etici, poštivanju ljudskih prava i smanjenju stigmatizacije pacijenata. Uz to, doktor Župić bio je i inicijator osnivanja Muzeja Klinike za psihijatriju Vrapče, koji danas nosi upravo njegovo ime. Taj muzej predstavlja značajan dio povijesti psihijatrije u Hrvatskoj, odražavajući napredak u razvoju humanog pristupa liječenju. Sve u svemu, radna terapija, art-terapija i muzikoterapija predstavljaju integralne metode u rehabilitaciji, omogućujući pacijentima da kreativnim i svrhovitim aktivnostima postignu napredak u svakodnevnom životu, što je temelj modernog holističkog pristupa liječenju koji naglašava povezanost tijela, uma i duha.

Osim vizualnih i glazbenih umjetnosti u radnoj se terapiji upravo za vrijeme rada doktora Stanislava Župića u Hrvatskoj počinje prakticirati i pisanje, kao još jedan oblik umjetničkog izražavanja. Naime, kao što je poznato, u radnoj terapiji svrhovite aktivnosti pomažu pacijentima da razviju ili obnove životne vještine, dok pjesništvo, kao oblik literarnog izražavanja, gotovo jednako kao slikanje ili crtanje omogućava pacijentima da riječima istraže i izraze svoje unutarnje doživljaje. Pjesništvo može biti korišteno kao alat unutar radne terapije za promicanje introspekcije i emocionalne artikulacije. Jednostavnije rečeno, pisanje poezije pomaže pacijentima da verbaliziraju svoje osjećaje, misli i iskustva, što može djelovati terapeutski. Stvaranjem stihova ili bilo kojeg oblika zapisa, pacijenti mogu obraditi traume, smanjiti stres i izgraditi pozitivnu sliku o sebi. Terapijska vrijednost pjesništva u radnoj terapiji ogleda se i u njegovoj sposobnosti da poboljša komunikacijske vještine, olakša izražavanje onoga što je često teško izraziti izravno te stvara osjećaj ispunjenja i svrhe. Kao i druge kreativne aktivnosti, pjesništvo unutar radne terapije pomaže pacijentima da aktivno sudjeluju u procesu oporavka, potičući ih na refleksiju, kreativno izražavanje i osobni rast. Upravo na radnim terapijama u hrvatskim psihijatrijskim ustanovama skupljeni su zapisi pacijenata koje Slavko Mihalić skuplja, uređuje i izdaje pod naslovom „Iskrišta u tmini“.

„Iskrišta u tmmini“

Zbirka zapisa objedinjenih naslovom „Iskrišta u tmmini“ nalik je brošurnoj knjižici koju uređuje Slavko Mihalić 1957. godine za vrijeme svoga rada u *Lykosu*. Ta knjižica, u današnjem kontekstu izuzetno politički nekorektnog podnaslova „Zapisi umobolnih“, sastavljena je od zapisa s radne terapije u psihijatrijskim ustanovama u Hrvatskoj, točnije iz ustanova u Vrapču i Ugljanu. „Iskrišta u tmmini“ Mihalić otvara predgovorom u obliku zahvale doktoru Stanislavu Župiću, doktoru Vitaliju Petrovskom, medicinskoj sestri Mariji Petrovski, studentici Slavici Blažeković te Danilu Dragojeviću na poticajima i savjetima. Nadalje, možemo reći kako „Iskrišta u tmmini“ zapravo predstavljaju intrigantan spoj literarne umjetnosti i psihijatrijske dokumentacije, gdje se granica između mašte i ludila često zamagljuje stvarajući tekstove neobične dubine te potencijalno i estetske vrijednosti. Autori, čiji su identiteti skriveni iza inicijala, nisu predstavljeni kroz klasične biografije, već kroz prizmu dijagnoza koje su im dodijeljene. Te dijagnoze, iako često arbitrarne, bile su i ostale proizvod subjektivnog prosuđivanja liječnika, što neodoljivo podsjeća na književnu kritiku koja zavisi od temperamenta, znanja i osobnih sklonosti kritičara.

Osim samog politički nekorektnog podnaslova, činjenica da su autori svedeni na dijagnoze te da simptomi poput disociranosti i paranoje postaju ključni elementi koji formiraju socijalni identitet dijagnosticiranih, možemo reći kako ta zbirka zapisa danas gotovo zasigurno ne bi bila objavljena ili barem ne bi bila objavljena u ovakvome izdanju jer su osobe, čiji su zapisi sabrani u zbirci, zadobili duboku socijalnu oznaku. No, iz perspektive umjetnosti, te osobine i dijagnoze otvaraju vrata jedinstvenim kreativnim izražavanjima. Svaki je duševni bolesnik, poput umjetnika, radikalno jedinstven, a njihovi tekstovi često dotiču razinu slobode koju rijetko susrećemo u konvencionalnoj književnosti. Pa tako psihijatrijska ustanova, kao prostor izolacije i marginalizacije, postaje istovremeno i prostor najčistije mašte, gdje um oslobođen društvenih okova kreira djela koja sabrana i objedinjena naslovom postavljaju pitanje granice između čiste slobode imaginacije i umjetnosti. To je pitanje centralno za Slavka Mihalića, ali je važno napomenuti da on ne daje odgovor na njega, već ga ostavlja otvorenim, pozivajući čitatelja na vlastito promišljanje. Ipak, nema sumnje da ta zbirka izvan svakoga konteksta nemalo podsjeća na produkt povijesne avangarde, točnije nekog pravca nalik nadrealizmu. Prema tome, nema sumnje da je i sam Mihalić vidio određenu vrijednost u tim zapisima te nam možda upravo činjenicom da ih sabire u jednu takvu knjižicu snažnog simboličkog naslova, daje i potencijalni sud o njihovoj umjetničkoj vrijednosti. Pa tako zbirka „Iskrišta u tmmini“ postaje

ne samo literarni dokument, već i filozofska refleksija o granicama umjetnosti, ludila i društvenih normi.

Ključne odrednice ranih zbirki Slavka Mihalića

Prvu fazu stvaralaštva Slavka Mihalića obilježava izraziti utjecaj egzistencijalizma, koji se često prepoznaje kroz tematske i motivske sklopove u njegovoj poeziji. Iako mnogi, poput Ante Stamaća koji u jednom od predgovora izboru Mihalićeve poezije navodi kako Mihalić „tijekom čitavog svog života, za čitavog svog pjesnikovanja, piše o ranjenom subjektu, o tamnu opstanku...” (Stamać, 1996: 16), smatraju da je egzistencijalizam konstanta koja prožima njegov cijeli pjesnički opus, u ranoj fazi njegova stvaralaštva taj utjecaj posebno je naglašen. Pa se tako Igor Loinjak (2014.) u svojoj iscrpnoj analizi egzistencijalizma u Mihalićevoj poeziji usmjerava na istraživanje lirskog subjekta, osobito njegovih promišljanja o smrti i odnosima između „ja” i „drugih”. Lirski subjekt kod Mihalića često se suočava s temama prolaznosti, nesigurnosti i neizvjesnosti, što rezultira dubokim osjećajem egzistencijalne tjeskobe. U tom kontekstu, motivi koji se pojavljuju u Mihalićevim pjesmama, poput smrti, tame, međuljudskih odnosa, ljubavi, obitelji, usamljenosti i straha, igraju ključnu ulogu u izražavanju egzistencijalnih dilema. Pa tako, smrt nije samo fizički kraj, već simbolički prikaz životne nesigurnosti i nepoznatog, dok tama često predstavlja unutarnju tminu i emocionalni nemir. Što se pak tiče odnosa između ljudi, naročito onog između „ja” i „drugih”, prikazan je kroz složenu dinamiku između pojedinca i društva, između unutarnjeg svijeta i vanjske stvarnosti, dok ljubav i obitelj, iako na prvi pogled pozitivne sile, u Mihalićevim pjesmama nose tragove egzistencijalne sumnje i nesigurnosti. Naposljetku, usamljenost i strah, koji možda i najsnažnije prožimaju njegove stihove, dodatno naglašavaju osjećaj izolacije i egzistencijalne tjeskobe. Na temelju tih motiva i tematske preokupacije, Mihalićevo pjesništvo postaje izraz univerzalnih ljudskih iskustava i pitanja koja se tiču same srži postojanja, čineći ga jednim od najslojevitijih i najdubljih pjesnika svoje generacije. Važno je imati na umu kako Mihalićev pristup navedenim motivima pa i egzistencijalizmu u cijelosti nije iskazan samo filozofski, već odaje duboko emocionalan i osoban dojam zbog čega ga je lako povezati i s nekim stvarnim doživljajima poput onih ispisanih unutar „Iskrišta u tmini”.

Nadalje, Mihalićeva poezija kroz različite tipove lirskog subjekta i njihove odnose prema egzistenciji i smrti odražava duboku uronjenost u egzistencijalističke teme, ilustrirajući kako različite filozofske perspektive oblikuju razumijevanje vlastite egzistencije i međuljudskih odnosa. Lirski subjekt u Mihalićevu stvaralaštvu može se načelno kategorizirati u dva osnovna tipa u pogledu na eg-

zistencijalna pitanja, točnije na optimistični i pesimistični tip. Optimistični subjekt u Mihalićevu ranom pjesništvu uglavnom izražava vjeru u smisao vlastite egzistencije. U pjesmi „Inače bi sve bilo besmisleno“ možemo uočiti upravo prvi tip subjekta koji, za razliku od pesimističnog, početak života i izvor egzistencije pronalazi u ponovnom „ustajanju od mrtvih“. U tom kontekstu rođenje se ne shvaća samo kao fizički akt, već kao metafora za ponovno otkrivanje života i njegove svrhe. Taj subjekt vjeruje u neprekidan ciklus postojanja i samostalno izgrađivanje vlastite esencije, što je prema Loinjaku (2014) usko povezano s Jaspersovim i Sartreovim filozofskim stavovima koji podrazumijevaju da čovjek nije ništa drugo nego što sam od sebe čini. Iako takav tip subjekta pronalazi određene svijetle točke, zbog čega ga dakako i smatramo optimističnim, on prihvaća i određene realne stavove i ne odlazi u pretjeranu idealizaciju. Pa tako upravo u spomenutoj pjesmi Mihalićev lirski subjekt krhkost života simbolizira motivom sapunice, dok se optimizam očituje u ideji reinkarnacije i neprekidnom vraćanju u život. Taj tip subjekta lako je uočiti i u pjesmi „Ne nadaj se“ gdje nalik prethodnom primjeru lirski subjekt ne skriva svijest o životnim preprekama, ali je ipak pozvan na ustrajnost i prihvaćanje vlastite egzistencije. S druge strane, u Mihalićevim pjesmama koje dovode u pitanje osnovne postavke ljudske egzistencije nailazimo na još jedan tip subjekta koji u odnosu s prethodno navedenim možemo okarakterizirati kao pesimistični subjekt koji se s egzistencijalnim pitanjima suočava kroz prizmu apsurdnosti i besmislenosti. Kao jedan od ponajboljih primjera valja istaknuti „Pjesmu osuđenika na smrt“ u kojoj lirski subjekt očekuje dan smaknuća s gotovo hladnim indiferentnim stavom, što zapravo odražava osjećaj besmislenosti života. Tu pesimističnu perspektivu Loinjak (ibid.) usko povezuje s Camusovim pojmom apsurd. Subjekt se bori s osjećajem tjeskobe koja dolazi iz spoznaje ništavila, što je također u skladu i s Heideggerovim shvaćanjem tjeskobe kao posljedice svijesti o vlastitoj smrtnosti. Kao ponajbolji primjer kojeg u svom radu posvećenom egzistencijalizmu kod Slavka Mihalića iznosi i Igor Loinjak, možemo istaknuti pjesmu „Silovitog li dana“ u kojoj subjekt ne pronalazi smisao u novom danu, što dovodi do osjećaja vegetacije i pukog preživljavanja.

Još jedna od ključnih egzistencijalističkih preokupacija, a ujedno i još jedan od interesa analize egzistencijalizma Slavka Mihalića kojeg analizira Loinjak je i odnos pojedinca prema drugim subjektima u Mihalićevoj poeziji koji također pokazuje zanimljive aspekte. Gotovo jednako kao u slučaju različitih tipova lirskog subjekta, Mihalić odnos ja - drugi također obrađuje na više načina. Primjerice, u pjesmi „Pjesma osuđenika na smrt“ drugi su prikazani kao ograničenja i prijetnje, što na određen način naglašava izoliranost i bespomoćnost pojedinca, dok s druge strane, pjesma „Pristajanja“ prikazuje složen i dinamičan odnos pojedinca (kapetana) prema drugima (mornarima). Tu kapetan ima nadmoć, ali je istovre-

meno i ovisan o kolektivu čime Mihalić ističe važnost međuljudskih odnosa i nužnost postojanja drugih u oblikovanju vlastite egzistencije.

Tematski i stilski paralelizmi Mihalićevih ranih zbirki i zapisa iz „Iskrišta u tmini“

Tematski i stilski paralelizmi Mihalićeva pjesničkog stvaralaštva i zapisa iz „Iskrišta u tmini“ najznačajnije su prisutni u Mihalićevim ranim zbirkama, točnije u njegovoj prvoj fazi koju odlikuje interes za egzistencijalistička pitanja, što nas ne smije čuditi imamo li na umu da Mihalićeve prve zbirke upravo i izlaze za vrijeme njegova rada u *Lykosu* kada uređuje zbirku „Iskrišta u tmini“. Zapisi iz „Iskrišta u tmini“ također su ispisani u duhu egzistencijalizma što je usko povezano i s okolnostima u kojima nastaju, pa su tako motivi tih zapisa gotovo identični onima iz Mihalićeve prve faze. Te sličnosti ukazuju na duboku povezanost tema koje su ga zaokupljale, ali je ipak potrebno imati na umu kako Mihalićev interes za spomenute motive i egzistencijalizam postoji i prije i nakon izdavanja „Iskrišta u tmini“. Prema tome, možemo reći kako upravo taj interes potencijalno predstavlja i glavni motiv Mihalićevog rada na jednoj takvoj „brošurnoj knjižici“, a tek kasnije možemo govoriti o svojevrsnim utjecajima ili barem doticanjima u kontekstu provodnih motiva, određenog osjećaja iluzije/halucinacije pa čak na trenutke i stila.

Kao što je već rečeno, pjesništvo Slavka Mihalića, posebice u raznoj fazi njegova stvaralaštva, prožeto je egzistencijalnim motivima koji reflektiraju duboke unutarnje sukobe i univerzalne ljudske dileme. Pa su tako neki od važnijih motiva Mihalićevih egzistencijalističkih pjesama, a ujedno i glavni paralelizmi između njegova stvaralaštva i zapisa iz „Iskrišta u tmini“: smrt, tama, odnosi, ljubav, obitelj, usamljenost i strah. Kada te motive prenesemo na zapise iz zbirke „Iskrišta u tmini“, primjećujemo kako se tamo pojavljuju ipak kroz prizmu iskustava ljudi unutar psihijatrijskih ustanova. Što će reći da smrt i tama ovdje nisu samo simbolički prikazi, već realni elementi svakodnevice tih osoba. Smrt se javlja kao stalni pratitelj unutar prostora gdje su životi ograničeni zidovima ustanove, dok tama nije samo metaforička, već doslovna, simbolizirajući izolaciju i odsječenost od vanjskog svijeta. Zatim, odnosi između „ja“ i „drugih“ u „Iskrištima u tmini“ također su složeni i često bolni. Točnije, povezanost s drugima, koja bi mogla pružiti utjehu, postaje izvor patnje zbog udaljenosti i nerazumijevanja te se također u pitanje dovodi i odnos doktora i pacijenta. Ljubav i obitelj, kao i kod Mihalića, ne nude uvijek sigurnost, već ponekad samo sjećanja na izgubljene veze ili nedostižne ideale, dok usamljenost u tim zapisima postaje gotovo opipljiva,

ispisana tekstovima koji oslikavaju duboku izolaciju i emocionalnu otuđenost. Strah, koji prožima Mihalićeve stihove, u „Iskrištima u tmini” poprima nove dimenzije - strah od gubitka identiteta, od stalne prisutnosti smrti i tame te strah od nepoznatog unutar granica psihijatrijske ustanove. Svi ti elementi stvaraju atmosferu koja je na rubu između jave i košmara, a koje ujedno prati i stil pisanja koji je nerijetko kaotičan.

Određene paralele, odnosno bliskost Mihalićevih pjesama sa zapisima umobolnih možemo povezati i na temelju oblikovanja. Naime, Mihalić svoje pjesme uglavnom ispisuje besjedovnim (verbalnim) stihom, čija je osnova fonetska riječ, akcenatska cjelina te ga karakterizira približno jednak broj riječi u stihovima zbog čega neodoljivo podsjeća na svakodnevni/prirodni govor. Unutar „Iskrišta u tmini” također možemo pronaći zapise koji su, možda i nesvjesno, ritmički oblikovani rečenicama ili stihovima sastavljenih od jednakog broja riječi i sličnih akcentskih cjelina, a nerijetko se pojavljuju i ponavljanja koja također pridonose ritmu unutar zapisa.

Sve u svemu možemo reći kako se Mihalićev pristup egzistencijalizmu, koji je duboko emocionalan i osoban, savršeno nadopunjuje sa zapisima iz „Iskrišta u tmini”, gdje su egzistencijalna pitanja gotovo svakodnevna borba. Oba korpusa istražuju univerzalna ljudska iskustva, ali kroz različite prizme — jedan kroz visoko stiliziranu poeziju, a drugi kroz autentične, često fragmentirane zapise ljudi na margini društva. U oba slučaja, motivi smrti, tame, odnosa, ljubavi, obitelji, usamljenosti i straha postaju temelj za razmišljanje o ljudskoj egzistenciji i njezinim najdubljim aspektima.

Paralelno čitanje pjesama Mihalićevih ranih zbirki i zapisa iz „Iskrišta u tmini”

Propitivanje odnosa „ja – drugi” jedno je od paralela Mihalićevih ranih zbirki i zapisa iz „Iskrišta u tmini”, a ponajbolje se daje analizirati na temelju zapisa „S sudac sviju znanja” i Mihalićeve pjesme „Samo san, moji kapetani”. Ta dva teksta dijele zajedničke motive koji se odnose na autoritet i kontrolu nad pojedincem te se u oba odnos „ja – drugi” izražava kroz napetost između pojedinca i figure moći koja nad njim vlada. U zapisu „S sudac sviju znanja”, pacijent koristi simboliku suda i pravde kako bi izrazio osjećaj da je njegov život u rukama nekog moćnog autoriteta – u ovom slučaju liječnika ili institucije koja odlučuje o njegovoj sudbini, pa tako „sudac” predstavlja vrhovni autoritet, nekoga tko kontrolira i presuđuje o životu pacijenta. Slično tome, u Mihalićevoj pjesmi „Samo san, moji kapetani”, kapetani simboliziraju društvene norme, zakone ili moćne figure koje

upravljaju životom lirskog subjekta. Također u oba slučaja imamo i sličan stav prema autoritetima, točnije autor zapisa ulaže „žalbu“, dok Mihalićev lirski subjekt spominje vlastitu „neposlušnost“ u svojoj službi kapetanima.

Nadalje, u Mihalićevom pjesništvu i u zapisima iz zbirke „Iskrišta u tmini“ pronalazimo još niz zajedničkih motiva i tema koje dodatno povezuju te dvije različite, ali u mnogočemu srodne književne pojave. Jedan je od tih elemenata i autoreferencijalnost, koja se pojavljuje kroz cijelo Mihalićevo pjesništvo. Mihalić često uključuje u svoje stihove svijest o pisanju i procesu stvaranja, a slično možemo uočiti i u zapisima, posebice u pjesmi kojoj Mihalić dodaje naslov „Rafali“, gdje lirski subjekt „moli pero i papir“ („Iskrišta u tmini“, 1957:17). Ta autoreferencijalnost izražava pjesnikovu svijest o vlastitoj ulozi kao stvaratelja, ali i o nemoći izraza, što je motiv koji nalazimo i u zapisima iz „Iskrišta u tmini“ jer pacijenti često koriste pisanje upravo kao sredstvo za izražavanje svojih unutarnjih stanja pa svijest o pisanju postaje ne samo oblik terapije, već i svjedočanstvo njihova postojanja.

Ljubavnici pred preprekom također su tema koja se pojavljuje i kod Mihalića i u zapisima iz „Iskrišta u tmini“. Mihalić spomenutu temu obrađuje u raznim pjesmama, a kao jedan od primjera možemo istaknuti pjesmu „Bijeg ljubavnika“ čiji naslov već daje naslutiti osnovnu ideju. Slično tome, u zapisu „Sinoć kada si odlazila od mene“ subjekt opisuje bol prilikom rastanka s voljenom osobom, koja ga ostavlja zatočenog - emocionalno i fizički. Rečenica „sjeti se kako si me ostavila na rešetkama zaplakanog“ (ibid. 46.) evocira osjećaj zarobljenosti i bespomoćnosti pred neizbježnim gubitkom. Taj motiv ljubavi pod prijetnjom ili preprekom odražava duboku emocionalnu bol i osjećaj nepristupačnosti voljenoj osobi, što je na prvi pogled univerzalna tema, ali ista u oba konteksta dobiva specifičnu težinu. U spomenutom zapisu nailazimo na još jedan provodni motiv prisutan i u Mihalića – motiv zatvora, odnosno zatočenosti zbog čega navedeni zapis možemo povezati i s Mihalićevom pjesmom „S lancima na rukama“. Motivi rešetki i lanaca, bilo fizičkih ili metaforičkih, dodatno naglašavaju osjećaj ograničenosti i nemoći, što predstavlja zajednički osjećaj koji prožima i Mihalićeve stihove i zapise iz „Iskrišta u tmini“.

Zaključak

Iako postoje sličnosti u temama i oblikovanju između Mihalićevih pjesama i zapisa iz „Iskrišta u tmini“, jasno je da su Mihalićeve pjesme umjetnička djela, dok su tekstovi u „Iskrištima u tmini“ samo zapisi i svojevrsna dokumentacija s radne terapije pacijenata. Ipak, u nekim od tih zapisa zasigurno možemo pre-

poznati dimenziju umjetnosti koju je važno uvažiti. Mihalić nam ne nudi jasan odgovor jesu li „Iskrišta u tmini” umjetnost, no sam njegov interes za tu knjižicu otvara mogućnost dubljeg razumijevanja njegova stava. Miljenko Jergović u tekstu posvećenom Mihaliću kao pjesniku i „Iskrištima u tmini” sugerira da nam se „dok čitamo ‚Zapise umobolnih’ lako može učiniti da su sve povijesne avantgarde, nadrealizam, grafizam, letrizam, i još koješta drugo, puka imitacija lirike šenulih umom” (Jergović, 2014), sugerirajući naknadno da shizofrenija može predstavljati krajnji stadij pjesničke slobode (usp. *ibid.*) što možda predstavlja i potencijalan Mihalićev stav. Možda se upravo u Mihalićevoj pjesmi „Sve nam se više događa” može pronaći ključ za razumijevanje njegova stava prema zapisima u „Iskrištima”. Točnije stihovi, „Što su oblaci bez vjetrova/Što manje vladaš sobom to si veličanstveniji” (Mihalić, 1998: 37), odaju dojam da Mihalić u prepuštanju i transcendenciji stanja uma uistinu vidi nešto veličanstveno, možda upravo ono što postoji u zabilježenim zapisima pacijenata. Taj pristup može pružiti ključ za daljnje istraživanje i analizu njegova rada, kao i za razumijevanje kako se umjetnost može povezati s mentalnim stanjima, čime se dodatno doprinosi borbi protiv stigmatizacije mentalnih bolesnika.

Literatura

- Benčić Rima, T. (2009). *Pola stoljeća poezije Slavka Mihalića*. Zagreb: Litteris.
- Bošković, I. (2018). Klasik hrvatske pjesničke riječi. *Kolo*, (4), 79-87.
- Brečić, P. (2013). Od radne terapije i rekreacije do psihosocijalnih metoda liječenja i rehabilitacije psihijatrijskih bolesnika u bolnici Vrapče. *Socijalna psihijatrija*, 41(3), 174-181.
- Jergović, M. (2014). *Umom šenuli*, u: „Subotnja matineja”.
- Loinjak, I. (2014). Egzistencijalna neodređenost subjekta u Mihalićevoj zbirci ‘Komorna muzika.’ U: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru III: Tematski zbornik*, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, str. 179-184.
- Mihalić, S. (ur.). (1957). *Iskrišta u Tmini: zapisi umobolnih*. Zagreb: Lykos.
- Mihalić, S. (1954). *Komorna muzika*. Zagreb: Lykos.
- Mihalić, S. (1956). *Put u nepostojanje*. Zagreb: Lykos.
- Mihalić, S. (1957). *Početak zaborava*. Zagreb: Zora.
- Mihalić, S. (1998). *Sabrane pjesme*. Zagreb: Naprijed d.d.
- Mrkonjić, Z. (1972). *Suvremeno hrvatsko pjesništvo*. Zagreb: Kolo Zagreb.
- Stamać, A. (1996). Pjesništvo Slavka Mihalića. U: Mihalić, S. (ur.), *Približavanje oluje. Izbor iz poezije*, Zagreb, Školska knjiga, str. 5-23.

WHAT ARE CLOUDS WITHOUT WINDS: THEMATIC AND STYLISTIC PARALLELS IN THE EARLY POETRY COLLECTIONS OF SLAVKO MIHALIĆ AND RECORDS FROM 'SPARK IN THE DARKNESS'

Abstract

Before Slavko Mihalić became a key figure in the Croatian poetry scene of the 20th century, he worked as an editor at Lykos, where he published the record collection "Iskrišta u tmini" (Spark in the Darkness) in 1957 and wrote the foreword. This collection, subtitled "Zapisi umobolnih" (Records of the Mentally Ill), consists of writings by patients who received occupational therapy in psychiatric institutions in Croatia. The article provides a brief overview of the circumstances under which these artistic records were created and examines the fundamental links between art and occupational therapy, especially the role of artistic creation in this therapeutic context. By analysing Mihalić's interest in publishing such a collection of records, it also explores possible thematic and stylistic parallels between his early works and the aforementioned collection. Particular attention is paid to Mihalić's poetry collections published around the time of "Iskrišta u tmini." Finally, the paper sheds light on the possible influences of "Zapisi umobolnih" on Mihalić's early poetic expression, while also examining how these elements shape the perception of his first works within literary criticism, which is predominantly described within an existentialist framework.

Keywords: Slavko Mihalić, occupational therapy, existentialism, Croatian poetry

IVANA ČULJAK

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

FEMALE GENDER ROLES IN AMERICAN MODERNIST FICTION

Abstract

While gender was once seen as innate and unchanging, recent perspectives have shifted, revealing that gender is continuously produced and reproduced through individual performances. Consequently, gender is something that we learn to do. Relying on the theories of Teresa de Lauretis, Joan Rivière, Judith Butler, Candace West, and Don Zimmerman, the paper will analyze female gender roles in modernist fiction to explore how modernist fiction deals with gender roles and stereotypes and in what way modernist fiction functions as a technology of gender in comparison with realist fiction. Since literary modernism criticized the conventions and traditions of realism and brought change and freedom of thought and expression, the paper asserts that modernist literature, unlike realist literature, subverts female gender roles and stereotypes and thus reflects the growing changes in the notion of gender and gender roles that occurred at the beginning of the twentieth century. The paper showcases the stereotypes of the Southern belle, the mammy, the tomboy, the flapper, and the tragic mulatta as subverted in modernist fiction with the new gender ideas at the core of their subversion.¹

Keywords: gender, gender roles, female gender roles, modernist fiction.

¹ This paper is a part of the PhD dissertation "The Scripts and Counter-Scripts of Womanhood and Manhood in American Modernist Fiction" by Ivana Culjak, University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences, Mostar, 2021.

Introduction

In the past, gender was perceived as something inherent. However, more recently, it has become evident that gender is not simply pre-existing but is continuously constructed and reinforced through people's enactment of gendered behaviors, making it an inseparable part of everyday life. Rather than something we are born with, gender is something we learn to perform—girls are taught to be fearful, while boys are encouraged to suppress their tears. This process of gender development does not end in childhood but continues throughout life, as societal expectations shift with age – the roles and behaviors expected of an 18-year-old girl differ significantly from those expected of an 80-year-old woman.

New studies see gender as a performance and something that we do. For instance, in *Technologies of Gender: Essays on Theory, Film and Fiction* (1987), Teresa de Lauretis sees gender as a representation; Joan Rivière defines gender as masquerade in her article “Womanliness as Masquerade” (1929); and Judith Butler presents gender as nonexistent and as a result of repeated performances (*Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, 1999). All these theories see gender as a construction and a performance, emphasizing the performative nature of gender. Consequently, our gender can be affected by what we see, thus Teresa de Lauretis talks about a “technology of gender,” which sees the text as impacting the thinking of readers and viewers and passing certain views on gender and gender roles.

According to these theories, gender is something that is learned, and nearly anything can serve as a tool for shaping it. People absorb ideas about gender through texts, where “text” refers to any combination of signs and is not limited to books or novels. A text can take many forms—a commercial, a billboard, an image, or an article. Studies analyzing various texts, such as commercials, have uncovered stereotypical portrayals of men and women. Women are often depicted as either weak, fragile, and nurturing or as mean, evil, and deceitful, while men are commonly represented as strong and courageous (cf. Cranny-Francis, 2003: Chapter 3). This same pattern of gender representation is also evident in literature.

This paper examines how modernist fiction deals with female gender roles and stereotypes and in what way it functions as a technology of gender when compared to realist fiction. Considering that literary modernism criticized the conventions and traditions of realism and brought change and freedom of thought and expression, the hypothesis is that modernist literature, unlike realist literature, subverts gender roles and stereotypes and reflects the growing

changes in the notion of gender and gender roles that occurred at the beginning of the twentieth century.

The methodology used in the paper is feminist literary criticism – the focus is on how female characters are portrayed, their roles in society, and power dynamics between genders. Furthermore, the paper is based on the historical/cultural approach contextualizing gender roles within the historical moment of modernism (early 20th century). To demonstrate that modernist fiction subverts traditional gender roles, the paper adopts a deductive approach starting with the hypothesis that the gender roles are challenged due to the cultural, historical, and social transformations that emerged in the early twentieth century. The criteria according to which the novels are chosen are the period (the modernist period), the gender representation and theme (the paper analyses novels which explicitly or implicitly engage with gender roles), and the relevance of the authors and novels (the novels which belong to the literary canon).

According to Virginia Woolf, in and about the year 1910 human nature started to change (1966: 320). The beginning of the twentieth century was marked by extreme social, cultural, and political changes. In this period, the way of life drastically changed. Industrialization, urbanization, and the First World War changed the worldview forever. The paper suggests that this change also occurred in the sphere of gender roles. Unlike realist fiction, which holds to stereotypical gender roles (cf. Culjak, 2021), the paper showcases how literary modernism deconstructs female gender roles and stereotypes (the Southern belle, the mammy, the tragic mulatta, the tomboy, the flapper).

The Stereotype of the Southern Belle

Among the abovementioned stereotypes, the stereotype that prevailed in the Antebellum South is the stereotype of the Southern belle – a young, white, upper-class Southern woman who was expected to be charming, flirtatious, fragile, naïve, and sexually inexperienced, but also passive, dependent on men, obedient, and weak.

In *The Sound and the Fury* (1929), William Faulkner, the pioneer in literary modernism, subverts the stereotype of the belle in the characters of the strong, brave, and sexually experienced Caddy and her illegitimate daughter Quentin Compson. Sociologists Candace West and Don Zimmerman explain how boys are taught to embrace the idea of “efficacy,” meaning they are encouraged to be capable of influencing their environment through physical strength or specific skills. On the other hand, girls are taught to focus on “appearance,” meaning

they are encouraged to manage themselves in a way that emphasizes their role as visually appealing or ornamental. Both boys and girls learn that recognizing and acting in accordance with gender categories—being a “boy” or “girl”—is not a choice but a requirement. As a result, each gender learns to express behaviors that reflect what society sees as their true male or female identity (West and Zimmerman, 1987: 141–2). By portraying Caddy as possessing more traditionally male qualities—such as strength, bravery, and agency—Faulkner disrupts the rigid categorization of gender where boys and girls are taught to perform their “essential” male or female identities in highly distinct ways. Caddy resembles a typical male hero: she is fierce, brave, and proud. Quentin, Caddy’s brother, remembers that in their games “she never was a queen or a fairy she was always a king or a giant or a general” (Faulkner, 1984: 147), which shows that she had always defied traditional feminine roles and wanted to occupy the positions of power associated with men. As Caddy’s illegitimate child, Miss Quentin is denied the possibility to be a belle, however, Miss Quentin does not desire to be one anyway. By running away with an unknown man, Miss Quentin rejects the Southern values once and for all.

Another belle who struggles with her role as the belle is Katherine Anne Porter’s Aunt Amy. In *Old Mortality* (1939), Amy, the greatest belle ever, is portrayed as miserable because of her role as the belle. The stories and memories about Aunt Amy teach Miranda and Maria the essentials of being a Southern belle and serve, in Teresa de Lauretis’ words, to construct gender “through the various technologies of gender . . . and institutional discourses . . . with power to control the field of social meaning and thus produce, promote, and ‘implant’ representations of gender” (1987: 18). In her critical study, de Lauretis exposes the film industry as the technology of gender, which sexualizes female stars by using cinematic techniques (lighting, framing, etc.) and certain cinematic codes such as the system of the look to construct woman as an image—an “object of spectator’s voyeuristic gaze” (1987: 13). In Porter’s *Old Mortality*, father’s stories and memories have the same purpose. Aunt Amy, although not so beautiful, through her family members’ words, is transformed into the greatest beauty ever—an “object of spectator’s voyeuristic gaze” (de Lauretis, 1987: 13). The representation of gender culminates in Aunt Amy’s photo—a real, physical object that everyone stares at and that serves to remind the girls what they should look like. De Lauretis further asserts that “woman, as subject of desire or of signification, is unrepresentable; or better, that in the phallic order of patriarchal culture and in its theory, woman is unrepresentable except as representation” (1987: 20). This concept is evident in the stories about Amy which function as a technology of gender, aiming to indoctrinate Maria and Miranda into the gender role of the belle:

There were points of beauty by which one was judged severely. First, a beauty must be tall; whatever color the eyes, the hair must be dark, the darker the better; the skin must be pale and smooth. Lightness and swiftness of movement were important points. A beauty must be a good dancer, superb on horseback, with a serene manner, an amiable gaiety tempered with dignity at all hours. Beautiful teeth and hands, of course, and over and above all this, some mysterious crown of enchantment that attracted and held the heart. It was all very exciting and discouraging. (Porter, 1979: 176)

Beauty is measured by physical attributes, grace, and charm, reinforcing an artificial set of standards that young women must strive to embody. Thus, “[d]oing gender means creating differences between girls and boys and women and men, differences that are not natural, essential, or biological” (West and Zimmerman, 1987: 137). Amy’s image and the ideals attached to it construct femininity as something that must be performed and upheld, rather than something inherent. Through these expectations, gender is not simply inherited but actively produced and maintained.

Similarly, in Margaret Mitchell’s *Gone with the Wind* (1936), the beautiful and charming Scarlett is revealed as only outwardly a belle, exposing gender as a performance and not something innate, which is evident, for instance, in Scarlett’s unladylike behavior and outbursts of anger that she exhibits when no one is watching. Whereas belles were expected to be sweet, naïve, passive, and dependent on men, Scarlett’s ladylike behavior is just a facade: “At sixteen, thanks to Mammy and Ellen, she looked sweet, charming and giddy, but she was, in reality, self-willed, vain and obstinate. She had the easily stirred passions of her Irish father and nothing except the thinnest veneer of her mother’s unselfish and forbearing nature” (Mitchell, 1993: 39). Scarlett chooses to act the belle for her own personal gain and, in that way, subverts the belle stereotype: “But Scarlett intended to marry—and marry Ashley—and she was willing to appear demure, pliable and scatterbrained, if those were the qualities that attracted men” (Mitchell, 1993: 39).

Furthermore, throughout the whole novel, Scarlett’s gender performance is more masculine than feminine thus confirming Joan Rivière’s theory of womanliness as masquerade. In her article “Womanliness as a Masquerade” (1929), Rivière argues that womanliness is a performance—a mask that women wear to conceal their possession of masculine traits. This performance helps avoid the negative consequences of being seen as too masculine. Rivière suggests that there is no true difference between genuine womanliness and its “masquerade;” both are simply social performances. Scarlett assumes a traditionally masculine role as the head of her household and plantation, taking on tasks like plowing

and other labor typically reserved for men. However, when she needs money from Rhett, she adopts a facade of femininity, dressing up and playing the part of a seductive woman. To save Tara, she similarly embraces the role of a delicate, fragile woman to manipulate her sister's suitor, Frank Kennedy. Yet, once she secures their marriage, she quickly discards this pretense, revealing how both femininity and masculinity function as performances and masks.

The Stereotype of the Mammy

The stereotype of the mammy—the belle's loyal companion—is subverted in modernist fiction, too. A large, overweight, jolly African American woman who works as a cook or a maid to her mistress, sings and tells stories, and is a strict disciplinarian can be found in Margaret Mitchell's *Gone with the Wind* (1936) in the character of Mammy. Mammy outwardly embodies the stereotypical mammy figure, but a closer analysis reveals that her motherly behavior is not innate; rather, it is a constructed identity shaped by her circumstances. Though she is meant to serve as the moral guardian of Scarlett's purity and chastity, her advice to Scarlett suggests that gender is "a situated doing, carried out in the virtual or real presence of others who are presumed to be oriented to its production" (West and Zimmerman, 1987: 126). For example, Scarlett cannot wear a dress with cleavage *before* 3 o'clock; Scarlett can eat lavishly at home, but not at social events, and finally, Mammy advises Scarlett when in the company of men to faint to appear more feminine. Mammy constantly instructs Scarlett on how to behave like a belle, yet Mammy is aware that the belle's code of conduct is simply a performance with one aim: to marry. Mitchell thus subverts the mammy stereotype when she reveals the actual motivation behind Mammy's behavior:

"Ah specs it's kase gempmums doan know whut dey wants. Dey jes' knows whut dey thinks dey wants. An' givin' dem whut dey thinks dey wants saves a pile of mizry an' bein' a ole maid. An' dey thinks dey wants mousy lil gals wid bird's tastes an' no sense at all. It doan make a gempmum feel lak mahyin' a lady ef he suspicions she got mo' sense dan he has." (Mitchell, 1993: 51)

Unlike Mitchell, Faulkner uses a slightly different approach to deconstruct the mammy stereotype. In *The Sound and the Fury* (1929), Faulkner's Dilsey is only a remnant of the stereotypical mammy figure. Physically different from the stereotypical mammy, Faulkner's Dilsey also differs in her behavior as she refuses to indoctrinate the children in their prescribed gender roles and in this way, undermines the essential task of the mammy but also "the accepted cultural perspective on gender [that] views women and men as naturally and unequivocally defined categories of being (Garfinkel, 1967: 116–18) with distinc-

tive psychological and behavioral propensities that can be predicted from their reproductive functions” (West and Zimmerman, 1987: 128). Dilsey recognizes the impracticality of Southern moral codes and gender roles and chooses not to pass them down to the children. The ultimate failure of Dilsey as the mammy is her inability to protect Caddy from getting pregnant out of wedlock. Dilsey disagrees with Caddy being banished from her family and is not concerned with Caddy’s morality: “I like to know whut’s de hurt in lettin dat po chile see her own baby. If Mr Jason was still here hit ud be different” (Faulkner, 1984: 174). To Dilsey, humanity and empathy matter more than Caddy’s sexual transgressions and Caddy’s inability to play the role of the belle.

The Stereotype of the Tragic Mulatta

Another powerful female gender stereotype, the stereotype of the tragic mulatta, is also subverted in modernist fiction. In *Passing* (1929), Nella Larsen employs the concept of double-consciousness (inability to fit in either white nor black community due to her “warring” blood) as Clare does not belong in the black or white community. However, in Larsen’s novel, Clare’s double-consciousness is not innate; it is caused by other people. To Clare, race is fluid, and she can choose to be whoever she wants. Clare’s ability to switch races affects her gender and makes her desirable, but it also makes her dangerous and menacing—a “creature” consisting of doubles and thus someone you cannot trust. Irene, Clare’s friend, is mesmerized by Clare’s peculiar beauty, but she also feels constantly mocked and irked by Clare’s smiles and words. Irene considers Clare’s racial fluidity and performativity dangerous and selfish, and due to this Clare must die. Larsen offers a different view on the notions of race, gender, and the stereotype of the tragic mulatta. As all three notions are of a performative nature for Larsen, she thus negates race and gender as innate concepts.

The Stereotype of the Tomboy

Whereas the tragic mulatta bends racial categories, another female stereotype—the tomboy (a young girl who likes to play outdoors, is feisty and independent, wears boy’s clothes, has a boyish nickname, prefers boys’ toys, boys’ activities, and boys’ company)—bends gender categories. Carson McCullers’ modernist fiction offers a different take on the tomboy as McCullers connects tomboyism with queerness and deals with the societal pressure to abandon tomboyism. Judith Butler’s theory sees gender as being performative—created through the repetition of certain acts: “Gender is the repeated stylization of the

body, a set of repeated acts within a highly rigid regulatory frame that congeal over time to produce the appearance of substance, of a natural sort of being" (1999, 43 – 44). This idea is reflected in *The Heart Is a Lonely Hunter* (1940), where Mick, under societal pressure, consciously performs femininity by engaging in repeated acts that shape her identity. In her attempt to become more feminine, she organizes a party as a rite of passage into adulthood, deliberately presenting herself as a girl by wearing her sister's dress, shoes, and tiara (McCullers, 2004: 90–91). Mick's party serves as a catalyst after which Mick started behaving like a girl: "she [Mick] felt like the very wildest of all. . . . Her breath wouldn't come fast enough to let her do all the wild things she wanted to do" (McCullers, 2004: 98). After the party, she mourns the end of her role as the tomboy: "It was like she was so empty there wasn't even a feeling or thought in her" (McCullers, 2004: 99), but she refuses to go back to her tomboyish behavior: "She was too big to wear shorts any more after this. No more after this night. Not any more" (McCullers, 2004: 99). Mick continues to wear the feminine clothes every day to become a proper girl. Due to her feminine clothes and different, anxious behavior, she becomes perceived by the others as a girl: "What ails Mick?" Portia [their cook] asked. "What kind of cat is it got her tongue? She walk around and don't say a word. She not even greedy like she used to be. She getting to be a regular lady these days" (McCullers, 2004: 271). In McCullers's novels, gender is fluid, and the girls change their gender roles by relying on outside factors such as clothes and names, revealing their gender roles as identities that depend on external factors thus concurring with Butler's theories of performative nature of gender.

The Stereotype of the Flapper

Whereas tomboy denotes a young girl who tends to show masculine traits, the twentieth century was marked by the appearance of a slightly different female gender role: the flapper. The flapper denoted a young woman who bobbed her hair, smoked cigarettes, drank, wore short skirts, and danced outrageously in jazz clubs surrounded by male suitors. The notorious flapper can be found on the pages of Francis Scott Fitzgerald's *This Side of Paradise* (1920), *Flappers and Philosophers* (1920), and *The Great Gatsby* (1925) where Isabelle, Rosalind, Eleanor, Ardita, Marjorie, Bernice, and Daisy all play the role of flirtatious, mischievous, playful, and witty flappers. Furthermore, Fitzgerald's fiction also introduces gender as a performance. In *The Great Gatsby* (1925), Daisy, Fitzgerald's most famous flapper, uses her laughter and voice to perform as the flapper. Her seductive and unusual voice is thus mentioned many times in the novel:

1. "her low thrilling voice" (Fitzgerald, 2008: 12);
2. "her voice compelled me forward breathlessly as I listened" (Fitzgerald, 2008: 17);
3. "her voice glowing and singing" (Fitzgerald, 2008:17);
4. "her voice broke off, ceasing to compel my attention" (Fitzgerald, 2008: 20–21);
5. "and yet there's something in that voice of hers" (Fitzgerald, 2008: 84);
6. "The exhilarating ripple of her voice was a wild tonic in the rain. I had to follow the sound of it for a moment, up and down, with my ear alone before any words came through (Fitzgerald, 2008: 91); etc. (cf. Culjak, 2021: 140)

Fitzgerald exposes Daisy as using her voice to perform as the flapper in order to fulfil her own goals of living a comfortable life where she does not have to worry about her future or the future of her child. Daisy finds the flapper role ideal because it allows her to embody a carefree, vivacious, and sexually liberated woman while maintaining wealth and social status. As a flapper, she can outwardly embrace independence and pleasure, yet this identity also enables her to overlook her husband's infidelities while engaging in an affair of her own. Fitzgerald's flappers, though seemingly unconventional and eccentric, ultimately perform gender in a way that serves their own interests.

Conclusion

The analysis of the novels demonstrates that the modernist works analyzed in the paper challenge gender roles and stereotypes. The Southern belles in Faulkner's, Porter's, and Mitchell's fiction exhibit unladylike characteristics and struggle with sexuality. Faulkner's Caddy resembles a typical male hero and rejects the proscribed social order; Porter's Amy, who hates her role of the belle, is transformed through her family's stories (the technologies of gender that Teresa de Lauretis mentions) into the greatest belle ever; Mitchell's Scarlett takes on her gender role of the Southern belle when it suits her, thus confirming Joan Rivière's theory of gender as a masquerade.

To indoctrinate a Southern girl into her role of the Southern belle, one needs a mammy, and Faulkner's and Mitchell's mammies have issues with indoctrinating children in their proper gender roles. Mitchell's Mammy teaches Scarlett the proper belle behavior but does so for the wrong reasons thus once again accepting gender as a performance one takes on for personal gain. Faulkner's Dilsey allows Caddy to ignore the rules a Southern belle must adhere to and ends up

failing as a mammy, but in that way proves the old ideas of gender as unsustainable and changing.

The stereotype of the tragic mulatta is explored in Nella Larsen's novels. Larsen's tragic mulattas do not fit in, but not due to their "warring" blood (their supposedly innate characteristic which causes their downfall). In *Passing*, Clare moves freely from one racial category to another choosing racial fluidity and negating the existence of race as such, but Irene decides that she does not want her to be part of their community.

Whereas Larsen's mulattas play with racial categories, McCullers's tomboys play with gender fluidity and change their gender by relying on outside factors. McCullers shows Mick as pressured into leaving the gender role of the tomboy behind and growing up which Mick does through performative acts – by organizing the party, dressing up, and wearing feminine clothes to establish her new gender role thus concurring with Butler's theory of the performative nature of gender.

The 1920s introduced a new gender role – the flapper, a figure that embodies a more permanent state of youthful rebellion. However, the analysis reveals the role of the flapper as a performance; Francis Scott Fitzgerald's cheerful, naïve, and innocent flappers only pretend to be like that so they could fulfil their goals. In *The Great Gatsby*, flirtatious and amusing Daisy has many tricks up her sleeve with her voice being the main one. Using her voice, charm, and beauty, Daisy captivates both Gatsby and Tom, ensuring her status as a wealthy and carefree woman.

The analyzed novels subvert stereotypes in various ways. Yet, the core of the subversion is the new notion of gender that appeared at the beginning of the twentieth century according to which gender is performed and created, and not an innate ability that people possess. Female characters analyzed in the paper either reject outrightly the proscribed gender roles or pretend to take them on to achieve their goals thus confirming the twentieth-century ideas of gender as a performance (Butler), a masquerade (Rivière), and a situated identity (West and Zimmerman).

Works Cited

- Abate, M. A. (2008). *Tomboys. A Literary and Cultural History*. Philadelphia: Temple University Press.
- Butler, J. (1999). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York; London: Routledge.

- Culjak, I. (2021). *The Scripts and Counter-Scripts of Womanhood and Manhood in American Modernist Fiction*. Doctoral thesis. Mostar: University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences.
- Cranny-Francis, A. et al. (2003). *Gender Studies: Terms and Debates*. Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
- De Lauretis, T. (1987). *Technologies of Gender: Essays on Theory, Film and Fiction*. Bloomington: Indiana University Press.
- Faulkner, W. (1984). *The Sound and the Fury*. New York: Vintage International.
- Fitzgerald, F. S. (2008). *The Great Gatsby*. Planet eBook.
- Gleeson-White, S. (2003). *Strange Bodies: Gender and Identity in the Novels of Carson McCullers*. Tuscaloosa; London: University of Alabama Press.
- Larsen, N. (1929). *Passing*. New York; London: Alfred A. Knopf.
- McCullers, C. (2004). *The Heart Is a Lonely Hunter*. Mariner.
- Mitchell, M. (1993). *Gone with the Wind*. New York: Warner Books, Inc.
- Porter, K. A. (1979). *The Collected Stories of Katherine Anne Porter*. New York; London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Rivière, J. (1929). Womanliness as Masquerade. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 10, 303. – 313.
- West, C., Zimmerman, D. (1987). Doing Gender. *Gender and Society*, 1(2), 125–151.
- Woolf, V. (1966). Mr. Bennett and Mrs. Brown. *Collected Essays*, edited by Leonard Woolf. London: Hogarth.

ŽENSKE RODNE ULOGE U AMERIČKOJ MODERNISTIČKOJ PROZI

Sažetak

Dok se u prošlosti smatralo da je rod nešto urođeno i nepromjenjivo, danas se to gledište mijenja te se na rod gleda kao na nešto što se uvijek iznova stvara kroz ljudske izvedbe. Koristeći se teorijama Terese de Lauretis, Joan Rivière, Judith Butler te Candace West i Dona Zimmermana, rad analizira ženske rodne uloge u modernističkoj prozi kako bi istražio na koji se način modernistička proza odnosi prema ženskim rodnim ulogama i stereotipima te na koji način funkcionira kao tehnologija roda kada ju usporedimo s realističkom prozom. S obzirom na to da je književni modernizam u opoziciji s konvencijama realizma te donosi slobodu misli i izraza, rad će potvrditi hipotezu da modernistička književnost, za razliku od književnosti realizma, dekonstruira ženske rodne uloge i stereotipe te tako reflektira promjene u gledištu na pojmove roda i rodni uloga koje su se dogodile početkom 20. stoljeća. Analizom istaknutih modernističkih djela rad pokazuje kako američki modernizam dekonstruira stereotipe južnjačke ljepotice, afro-američke dadilje, muškarace, tragične mulatkinje i flapper djevojke, a u osnovici te dekonstrukcije leže nova promišljanja o rodu i rodnim ulogama.

Ključne riječi: rod, rodne uloge, ženske rodne uloge, modernistička proza.

UDK 930.85(497.5)
Izvorni znanstveni rad

SANJA IVANOVIĆ GRGURIĆ

Filozofski fakultet u Osijeku

POPULARNA KNJIŽEVNOST U KATALOZIMA PREDPREPORODNIH HRVATSKIH KNJIŽARA: OD ROBINZONA DO EMILY U PARIZU

Sažetak

U radu se analizira ponuda popularne fikcije u katalozima zagrebačkih knjižara objavljenima s kraja osamnaestog i u prvoj polovici devetnaestog stoljeća. Tadašnja je ponuda svojom žanrovskom raznolikošću i recentnošću imala potencijal pridonijeti oblikovanju svijesti o novim popularnim žanrovima namijenjenima širokoj publici koja u nedostatku hrvatskih poseže za stranojezičnim, prije svega njemačkim naslovima da bi stjecanjem čitateljskih navika na stranom jeziku bila spremna i za književnu produkciju na hrvatskom jeziku. Značaj popularne književnosti u Europi 19. stoljeća ogleda se i u tome da je upravo taj književni žanr omogućio porast broja profesionalnih pisaca koji su mogli živjeti od svoga rada, među kojima su nerijetko bile i žene, čime je popularna književnost doprinijela ne samo demokratizaciji knjige i čitanja već i redefiniranju položaja autora u 19. stoljeću.

Ključne riječi: njemačka književnost, popularna književnost, predpreporodni katalozi, zagrebački knjižari

Društveno-povijesni kontekst izdavanja knjižarskih kataloga na prijelomu s 18. u 19. stoljeće

Početak 19. stoljeća u Hrvatskoj kao sastavnici Habsburške Monarhije njemački je jezik *lingua franca*, a viši staleži izrazito naklonjeni njemačkoj kulturi. Plemstvo i intelektualna građanska elita dijelom je stranog podrijetla, a ako i nije, odgajana je višejezično, u duhu multikulturalnosti. Općenito, Monarhija je bila „prostor fizičkog i duhovnog mobiliteta“ (Iveljić 2018: 29) te „prostor fluktuacije ljudi i ideja, u kojem je sudjelovala i Hrvatska“ (ibid.: 11). Premda su se prema sredini 19. stoljeća političko-nacionalne težnje intenzivirale, kulturni i svakodnevni život u Hrvatskoj prožet je pluralizmom¹ njezina građanstva (usp. Iveljić 2018: 29) te su čak i „pobornici [...] nacionalnih opcija bili pod utjecajem stranih duhovnih strujanja“ (ibid.: 29). Unatoč činjenici da je hrvatski 1847. postao službenim jezikom umjesto latinskoga, njemački jezik zadržao je ključnu ulogu u kulturnim transferima. Većina se znanstvenika danas slaže da utjecaj njemačkog jezika u građanskim obiteljima u Hrvatskoj nije proizlazio iz sustavne germanizacije već je bio sastavni dio građanske, kozmopolitske kulture življenja (usp. Župan 2016: 281).

Uslijed nepovoljnih gospodarskih prilika i niske stope pismenosti, domaća književna produkcija bila je skromna, a broj zainteresiranih čitatelja prilično malen. Knjižari su se prilagođavali takvim tržišnim uvjetima te su u svojoj ponudi nudili gotovo isključivo naslove na njemačkom jeziku (usp. Tingle 2017: 50; Tomić 2008: 161). O prisutnosti strane knjige na hrvatskim prostorima svjedoče katalogi zagrebačkih knjižara izdavani između 1796. i 1823. godine. Katalogi predstavljaju tada novi oblik oglašavanja te su kao takvi slani potencijalnim kupcima diljem zemlje (usp. Tingle 2017: 50). Navedeni katalogi broje oko 10 000 naslova, što je, uzimajući u obzir tadašnje demografske podatke,² značajna brojka, pri čemu je čak 70 % naslova bilo na njemačkom jeziku (usp. ibid.: 116). Iako su postojali prijevodni naponi, osobito knjiga za djecu, strana je knjiga kroz gotovo cijelo 19. stoljeće zadržala dominantan položaj među čitateljstvom (usp. Iveljić 2018: 30; Župan 2012: 115).

¹ Osim njemačkog te osnova latinskog, obrazovane žene, a poglavito aristokratkinje učile su i francuski, u Slavoniji nerijetko mađarski, a one stranog podrijetla znale su i materinski jezik poput češkog ili slovenskog (Iveljić 2018: 11).

² Demografski podatci govore da je 1805. u hrvatskim zemljama bilo približno 1 678 063 stanovnika, od čega 50 341 pismenih. Zagreb u užem smislu je imao 2 800 stanovnika, a tek s predgrađima je brojio oko 7 000 stanovnika (usp. Iveljić 2010: 101). Broj pismenih u Središnjoj Europi oko 1800. bio je, smatra se, oko 25 % ukupnog pučanstva (Nusser 1991: 22).

Strani je utjecaj bio posebno izražen na području njemačke zabavne književnosti, osobito romana, čija je popularnost, prvenstveno među ženskim čitateljstvom, izazivala zabrinutost domaćih intelektualaca. Primjerice, Jagoda Truhelka smatrala je problematičnim ne samo kakvoću i tematiku takve književnosti nego i činjenicu da su te romane djevojke čitale u stranom izvorniku. To je, prema njezinu mišljenju, doprinosilo njihovom „otuđivanju od domaćeg jezika, roda i nacionalnoga duha, koji su, u vrijeme kada je razvitak nacije bilo jedno od gorućih pitanja, bili iznimno važni“ (Lakuš 2013: 121). Slične kritike na račun ženskog čitateljstva iznosi i Adolfo Veber Tkalčević, koji se u svojim *Domorodnim mislima* iz 1844. godine žali kako žene čitaju neprimjerene francuske romane u njemačkom prijevodu (usp. *ibid.*: 13). Ivan Filipović, pak, smatrao je kako je zapadna civilizacija i u Hrvatskoj „otrovala domaći patrijarhalni život“ te da upravo žene „prednjače u čitanju [...] neslavenskih romana“ (Stipčević 2008: 355). Janko Drašković obraćao se 1838. knjižicom *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter* „velikodušnim kćerima Ilirije“ s ciljem da ih potakne da prigrlje vlastiti narod i narodni jezik. Međutim, te iste „ilirske kćeri“ uglavnom ne poznaju ili ne žele govoriti narodni jezik, zbog čega im se i sam Drašković mora obratiti na njemačkom jeziku (usp. Iveljić 2018: 12). Općenito, takvoj se lektiri od strane prosvjetitelja diljem Europe predbacivalo da potiče bijeg od stvarnosti i kviri moral (Iveljić 2018: 8; Jäger/Schönert 1977: 39).

Iz današnje perspektive jasno je da je ulazak strane književnosti u hrvatsko kulturno polje u razdoblju kada domaća produkcija gotovo da i nije postojala mogao imati značajnu ulogu u kulturnom razvoju. U kontekstu proučavanja povijesti čitanja i razvoja čitateljske publike, važan segment analize čini korpus djela koja knjižari nude kako bi zadovoljili ukuse najšireg čitateljstva. Posebno je važna činjenica da se time čitateljska publika dodatno proširila na žene, čime se značajno uvećao i „kulturni kapital“ (usp. Iveljić 2018: 28), jer je u to doba razvoj građanske kulture neodvojiv od kulture salona, koje su često vodile upravo elitne građanke. U konačnici je i uključivanje žena u preporod „ovisilo i o njihovoj naobrazbi i načitanosti“ (*ibid.*: 13). Stoga je namjera rada analizirati upravo djela koja bismo, sukladno današnjim književno-teorijskim spoznajama, svrstali u domenu popularne književnosti, odnosno vrstu književnosti koja je „receptijski pristupačna najširem sloju publike“ (Paternai Andrić 2018: 165), a ponekad i „najbolji pokazatelj kulturnih i društvenih promjena“ (McCracken 2007: 222). Cilj je rada, sukladno tome, ustanoviti opseg mogućeg utjecaja takvog korpusa na čitateljsku recepciju te na oblikovanje sustava književnih vrijednosti u hrvatskoj kulturi 19. stoljeća.

Popularna književnost – definicija i teorija

U *Hrvatskoj književnoj enciklopediji* Duda (2011: 419) pojam „popularna književnost“ definira kao „korpus općedostupnih, žanrovski različitih i čitateljski manje zahtjevnih tekstova“. Popularna književnost odnosi se dakle na široku kategoriju književnih vrsta koju čini „korpus djela što su recepcijski pristupačna najširem sloju publike u smislu zahtjevnosti i truda uloženog pri njihovom čitanju“ (Paternai Andrić 2018: 165). Od tzv. visoke ili kanonske književnosti razlikuje se jer je „usmjerena na zanimljivo pripovijedanje, napetu radnju, likove s kojima se publika lako može identificirati“ te se u pripovijedanju upotrebljava „nezahtjevan jezik“ (ibid.: 2018: 164). Njezina je svrha prvenstveno zabava i razonoda čitatelja. Na pojavu, raširenost i dostupnost popularne književnosti utjecao je kontekst industrijske revolucije i njezine posljedice, ponajprije povećanje stope pismenosti, pojava slobodnog vremena, potreba za razonodom te smanjenje troškova proizvodnje knjiga (usp. Enns/Metz 2015: 2). Iako joj je često pripisivan kriterij „manje vrijednosti“, ponajprije zbog nedostatka originalnosti – vrijednosti koju je iznjedrio romantizam (Paternai Andrić 2018: 159), popularna književnost doprinijela je širenju čitateljstva izvan elitnih i visokoobrazovanih slojeva, između ostalog i na žene i djecu, što predstavlja njezin najveći kulturni doprinos.

Razvoj popularnih žanrova na prijelazu s 18. u 19. stoljeće

„Nikad više nije napisano niti pročitano.“ (C. M. Wieland, 1779.)

Od sredine 18. stoljeća popularna književnost doživljava intenzivan razvoj (usp. Nusser 1991: 21), pri čemu je njezin najvažniji oblik svakako roman sa svim svojim podvrstama – roman strave (gotički roman), povijesni, pustolovni, sentimentalni, ljubavni roman i obiteljski roman te roman o razbojnicima i vitezovima (usp. Szendi 2006: 85; 134; Nusser 1991: 10). Kako bi se donekle procijenio utjecaj popularne književnosti, a pogotovo njezinih romanesknih podžanrova, potrebno je u nastavku ukratko predstaviti osnovna obilježja romana koji su u 18. i 19. stoljeću činili temeljni korpus popularne književnosti.

Njemačka gotička književnost u 18. i 19. stoljeću izuzetno je raznolika i obuhvaća mnoge podžanrove³ (usp. Bridgwater 2013: 31–35), pri čemu su iracionalni elementi obrađeni unutar motiva avanture, horora, razbojničke, viteške ili

³ Rani (gotificirani) povijesni roman (usp. Naubert, 1786.)

Viteški roman (*Räuberroman*) (Veit Weber, 1787; Hauff, 1826.)

Roman o vidiocu duhova (*Geisterseherroman*) ili o prizivaču duhova (Necromancer) (Schiller, 1789.)

kriminalističke priče, priče o duhovima te tajnim društvima. Njemački romani strave bili su toliko popularni na međunarodnoj razini da su britanski i američki autori često stavljali zloslutni podnaslov „njemačka priča“⁴ kako bi i time privukli čitateljstvo (Kraus 2009: 76). Utjecaj horor-književnosti vidljiv je i u djelima najpoznatijih predstavnika njemačkog romantizma, poput L. von Tiecka i E. T. A. Hoffmanna (usp. Szendi 2006: 132). Odlika je gotičkih romana, s jedne strane, poigravanje s čitateljevim osjećajem straha, a s druge udovoljenje čitateljevoj želji za avanturama, pri čemu su nadnaravni elementi imali dominantnu ulogu (usp. *ibid.*: 132).

Popularni žanr afirmirao je i mnoge spisateljice, a za razvoj njemačke gotike značajna je Benedikte Naubert (1752. – 1819.), plodonosna i nekoć slavljena autorica. Osim doprinosa romanu strave smatra se i začetnicom njemačkog povijesnog romana. Osobito se afirmirala kroz gotificirani povijesni roman prema engleskom uzoru Sophie Lee (usp. Bridgwater 2013: 33) te, iako danas gotovo zaboravljena, smatra se njemačkim ekvivalentom Ann Radcliffe (usp. Arnold-De Simine 2010: 164). Koristeći formalni okvir horor-romana, Naubert je opisala povijest razvoja ženske socijalizacije unutar patrijarhalnih struktura moći i nasilja (usp. *ibid.*: 159). Ujedno se smatra i utemeljiteljicom jednog od dvaju najuspješnijih podžanrova njemačke gotike – romana o tajnom društvu (usp. Bridgwater 2013: 114) i romana o tajnom sudu (*Vehmgerichtroman*), koji se smatra najvrjednijim njemačkim proširenjem engleske gotike, a čime je silno impresionirala Schillera, Kleista, Radcliff i Scotta (usp. *ibid.*: 131).

Povijesni roman fiktivni je prikaz povijesnih likova, događaja i životnih uvjeta (usp. Eggert 2000: 53) često s dodirnim točkama s krimićem i romansom. Začetnik povijesnog romana je Walter Scott (1771. – 1832.), koji je žanr učinio popularnim pružajući uvid u osobne sudbine te pustolovnim aspektom. Interes za povijesne teme rastao je u Europi krajem 18. i početkom 19. stoljeća, kada su

Roman o vješticama (*Hexenroman*) (Meinhold, 1843.-47.)

Roman o tajnom društvu (*Bundesroman*) (Naubert, 1786.-88.; Grosse, 1791.-95.)

Roman o tajnom sudu (*Vehmgerichtroman*) (Naubert, 1788.)

Roman inkvizicije (*Ketzergerichtroman*) (Schiller, 1789.; Veit Weber, 1791.-95.)

Roman o iluminatima (*Illuminatenroman*) (Schiller, 1789.)

Roman o redu Rosenkreuz (*Rosenkreuzerroman*) (Wezel, 1784.)

Roman o plaćenom ubojici (*Bravoroman*) (Zschokke, 1793.)

Roman strave (*Schauerroman*) (Tieck, 1795.)

Roman o razbojniku (*Räuberroman*) (Vulpus, 1798.; Kleist, 1810.; Alexis, 1824.)

Roman o dvojniku (*Doppelgängerroman*) ([Jean Paul, 1793.]; Hoffmann, 1815.-16.)

⁴ Jane Austin u romanu *Northanger Abbey* kritizira 1790-te kao desetljeće groznih njemačkih romana strave (usp. High 2009: 55).

se sve više javljale nacionalne težnje. Protagonisti povijesnih romana sporedni su povijesni likovi koji, za razliku od likova u epovima, ne predstavljaju naciju u cjelini, već prosječnog čovjeka koji ne može utjecati na povijesne događaje nego je njima podložan, s čime se čitatelj može poistovjetiti. Doprinos njemačkom povijesnom romanu dala je Benedikte Naubert (1752. – 1819.) čiji se opus sastoji od oko 50 povijesnih romana. Naubert je za svoje povijesne romane uz privatne poduke iz povijesti koje je dobivala od svoje visokoobrazovane braće koristila i povijesne dokumente te arhive s povijesnom građom (usp. Kolbe 2014). Mnogi njezini romani smatraju se i gotičkima te kombinacijom povijesnog i obiteljskog romana, pa čak i bajki, često u sentimentalnom stilu po uzoru na Samuela Richardsona.

Pustolovni romani u obliku tzv. robinzonade opisuju nesvakidašnje doživljaje glavnog junaka koji odlazi iz svog miljea u nepoznato gdje ga čekaju pustolovine koje su izvor napetosti i iznenađenja, ali i opasnosti (usp. Szendi 2006: 124). Taj romaneskni žanr korijene vuče još iz antike, a prisutan je u srednjem vijeku, kao i u baroku, da bi nakon Defoeova *Robinsona* nastala čitava romaneskna podvrsta – tzv. robinzonada. Njezino pripovjedno težište leži u iskušavanju čovjeka izvan civilizacije, najčešće na pustom otoku, a uvjete za preživljavanje čine sposobnost prilagodbe i kreativnost glavnog lika (usp. *ibid.*: 126).

Nastanku i popularnosti obiteljskih i ljubavnih romana kao podžanrova zabavne književnosti doprinijeli su društveno-povijesni čimbenici od industrijske revolucije nadalje. Naime, muškarci su nalazili posao izvan kućne zajednice, a ženama je pripala uloga domaćice. Posljedično, dom i obitelj postali su mjesto opuštanja, što je podrazumijevalo i konzumaciju književnosti u svrhu razonode. Nadalje, politička situacija nakon završetka oslobodilačkih ratova 1815. pa sve do revolucionarne 1848. godine, prisilila je ljude na povlačenje u privatnost. Razdoblje je to bidermajera na njemačkom govornom području, čija književnost preferira uobičajeni, svakodnevni život pojedinaca umjesto velikih herojskih događaja. Trivijalna književnost koja je nastala u to vrijeme dugo je služila kao model za žanr obiteljskog i ljubavnog romana, kako tematski tako i strukturalno, pri čemu je taj žanr postupno zamijenio viteške, razbojničke i horor-romane (usp. *ibid.*: 155). Osjećajni ili „čeznutljivi“ roman, kako je Lessing preveo engleski izraz „sentimentalni“, smatra se pretečom trivijalnog obiteljskog i ljubavnog romana (usp. *ibid.*).

U popularnu književnost 18. i 19. stoljeća ubraja se i putopisna književnost raznolike provenijencije, a moguće je razlikovati stvarne putopisne izvještaje od izmišljenih putopisnih priča, dok postoje i prijelazni oblici u kojima su stvarni opisi putovanja prožeti fiktivnim elementima i obrnuto. Pojava putopisnih priča

prvenstveno je posljedica odjeka u javnosti velikih istraživačkih putovanja i ekspedicija uglednih znanstvenika poput Alexandra von Humboldta koje su poticale maštu širokih slojeva stanovništva (usp. *ibid.*: 126).

U 19. stoljeću nastaje i politički roman koji narativno posreduje znanja i promišljanja s političkog područja, objedinjujući političku misao i državnoteorijska znanja. On reflektira i ideje slobode, jednakosti i pravde te, jačanjem nacionalnih pokreta, u 19. stoljeću služi kao sredstvo promišljanja društveno-političkih problema.

Katalozi hrvatskih knjižara kao istraživački korpus

Rezultati kvantitativne i kvalitativne analize kataloga zagrebačkih knjižara (1796. - 1823.) bit će interpretirani na temelju instrumentarija teorije povijesti knjige i čitanja koje će se nadopunjavati teorijom književne socijalizacije te sociologije formiranja književnog ukusa. Takav interdisciplinarni pristup odabran je s ciljem što preciznijeg utvrđivanja specifičnog potencijala knjižarske ponude za razvoj čitateljstva. Cilj istraživanja u području povijesti knjige i čitanja jest, na temelju povijesnih izvora, razumjeti „moć teksta u društvenom i kulturnom kontekstu“ (Jackson 2004: 1054), dok književna socijalizacija objašnjava na koji se način ophođenje s književnošću uči i učvršćuje (usp. Nolan-Stinson 2011: 35) te opisuje načine ophođenja s književnim tekstovima, kao npr. sposobnost razlikovanja fikcionalnih i nefikcionalnih tekstova te svrstavanja tekstova u žanrove (usp. Viehoff 1993: 255; Jäger 1982: 494). Sociologija književnog ukusa istražuje mentalitet čitatelja te donosi zaključke o čitalačkim potrebama ili društvenim funkcijama čitanja (usp. Jäger 1982: 486). Iako se utjecaj čitanja ne mora uvijek pretvoriti u doslovno usvajanje prikazanih ideja ili vrijednosti (Radway 1986: 21), razumijevanje prakse čitanja ključno je za razumijevanje utjecaja tekstova na pojedince, ali i na cjelokupno društvo (usp. Jackson 2004: 1041), jer „književnost govori o ulozi teksta u društvenom kontekstu, [...] o učincima koje može ostvariti, o svijetu i ljudima na koje se odnosi“ (Paternai Andrić 2018: 155).

Kvantitativna i kvalitativna analiza naslova popularne književnosti u knjižarskim katalozima iz razdoblja od 1796. do 1823.

Provedena kvantitativna analiza cjelokupne ponude knjižarskih kataloga od 1796. do 1823. godine pokazala je značajan broj svjetovnih naslova, odnosno književnosti i stručne literature (usp. Tingle 2017: 79) te da svjetovni naslovi

i beletristika prevladavaju nad religijskom literaturom (usp. Ivanović Grgurić/Lukić 2022: 390). Signal je to da se početkom 19. stoljeća i među hrvatskom čitateljskom publikom događaju promjene koje su krajem 18. stoljeća vidljive u razvijenim zapadnoeuropskim zemljama (usp. Iveljić 2018: 9), odnosno da hrvatska publika mijenja čitateljske navike s intenzivnog na ekstenzivno čitanje usmjereno prema djelima koja služe razonodi.

Kako bi se došlo do zaključaka o vrstama strane popularne književnosti prisutne u katalogima hrvatskih knjižara u razdoblju od 1796. do 1823. godine, provest će se sadržajna i žanrovska analiza korpusa. Knjižari Antun Novosel (1796.) i Franjo Rudolf (1822.) u katalogima izričito navode rubriku „Romane, Erzählungen und andere Unterhaltungsbücher“ [„Romani, pripovijetke i zabavne knjige“], odnosno „Unterhaltungsbücher“ [Zabavne knjige], no popularnu je prozu bilo moguće pronaći i u drugim rubrikama kataloga kao primjerice u onoj „Bücher verschiedenen Inhalts“ [„Knjige različitog sadržaja“], što je vjerojatno posljedica nedosljednosti prilikom sastavljanja popisa. Za potrebe ovog istraživanja, u korpus istraživanih popularnog štiva ubrajat će se i tada iznimno čitani životopisi slavnih osoba, ali i putopisi, o čijoj popularnosti svjedoči i činjenica da za njih u katalogima postoje dvije zasebne kategorije: „Lebensbeschreibungen“ [Životopisi] i „Reisebeschreibungen“ [Putopisi].

Najzastupljeniji je žanr popularne književnosti u katalogima (1796. – 1823.) roman strave te su u ponudi zastupljeni najznačajniji autori njemačke gotike: Karl von Eckartshausen (1752. – 1803.), Johann Heinrich Jung-Stilling (1740. – 1817.), Christian Heinrich Spieß (1755. – 1799.), Josef Alois Gleich (1772. – 1841.), Anton Wilhelm Christian Fink (1770. – 1794.), Gustav Eichenhorst (podatci nepoznati), Friedrich Christian Schlenkert (1757. – 1826.), Friedrich Gustav Schilling (1766. – 1839.), Karl Gottlob Cramer (1758. – 1817.), August Gottlieb Meißner (1753. – 1807.), Friedrich Ernst Albrecht (1752. – 1814.), Friedrich Laun (1770. – 1849.) i Cajetan Tschink (1763. – 1813.). Riječ je o onodobno iznimno čitanim piscima, iako nijedan od njih kasnije nije stekao status kanonskog autora (usp. Bridgwater 2013: 28–29). Jedini izuzetak predstavlja najpoznatiji njemački gotički roman, Schillerov⁵ *Vidioc duhova* (1787.), koji se na-

⁵ Iako se Friedrich Schiller smatra utemeljiteljem žanra romana o tajnom društvu te jednim od očeva njemačke gotike, jedan od razloga zašto je *Vidioca duhova* ostavio nedovršenim bio je, zapravo, to što nije želio biti povezan sa žanrom koji je i onda smatran trivijalnom književnošću te osim toga nije htio riskirati da nastane dojam kako želi podilaziti čitateljima, premda ih je tim romanom zapravo želio izliječiti od lakovjernosti i, implicitno, od lošeg književnog ukusa (usp. Bridgwater 2013: 147). Schillerov pravi interes bila je psihologija lakovjernosti (usp. ibid.: 179), a njegovo djelo ima funkciju kritike praznovjerja, Katoličke Crkve, ali i tajnih društava, koja su sebe doživljavala prosvjetiteljskima.

lazi u ponudi kod Novosela i Rudolfa. Njemačka gotička književnost u 18. i 19. stoljeću bila je raznolika i obuhvaćala mnoge podžanrove⁶ (usp. *ibid.*: 31-35), od kojih je većina zastupljena u katalozima, kao i njemački prijevod britanske autorice Ann Radcliff (1764. – 1823.), utemeljiteljice gotičkog žanra (*Der Italiener oder Der Beichtstuhl der Schwarzen Büßenden*, 1797.).

U katalozima su zastupljeni i povijesni romani sljedećih autora: Ignaz Aurelius Fessler (1756. – 1839.), Josef Alois Gleich, August Gottlieb Meißner, Benedikte Naubert, kao i u ono doba vrlo popularna austrijska autorica Caroline Pichler (1769. – 1843.) (*Erzählungen, Gleichnisse*) koja je pisala konzervativne povijesne romane snažnog nacionalnog naboja (usp. Robertson 2007: 135). U katalogu iz 1796. godine Novosel već nudi recentne povijesne romane austrijskog pisca Gottloba Heinricha Heinsea (1766. – 1812.): *Das Turnier zu Prag. Geschichte des königlichen Jünglings Ladislaus, Margarethe von Oesterreich, Gemahlin des unglücklichen Königs Heinrich von Hohenstauffen, Margarethe mit dem großen Maule, Erbin von Kärnthen*. Pored njih nudi i povijesne romane Augusta Gottlieba Meißnera: *Alzibiades i Bianca Cappello*, kao i romane Benedikte Naubert: *Gebhard Truchses von Waldburg, Churfürst von Cöln, Konrad und Siegfried von Feuchtwangen Grossmeister des deutschen Ordens*. U katalogu se nalazi i roman *Die Prinzessin von Cleves*, njemački prijevod romana Madame de La Fayette iz 1678., a prevela ga je 1799. Sophie Mereau, spisateljica koja je aktivno sudjelovala u književnom i intelektualnom životu na njemačkom govornom području, a ubraja se u romantizam. Prisutan je i roman *Agnes von Lilien* (1798.) Caroline von Wolzogen, u kojem autorica na suptilan način u fokus stavlja položaj žena, apelirajući na plemstvo i obrazovani srednji sloj da promijene svijet oko sebe (usp. Stolzenburg 2012: 5). Od analiziranih kataloga Franjo Rudolf (1822.) u kategoriji „Unterhaltungsbücher“ [„Zabavne knjige“] nudi najviše povijesnih romana, od kojih je većina autora anonimna. Kod Župana dominiraju romani Ignaza Aureliusa Fesslera, mađarskog autora koji je pisao isključivo na njemačkom. Iako nemaju osobitu estetsku

⁶ Rani (gotificirani) povijesni roman (usp. Naubert, 1786.)

Viteški roman (*Räuberroman*) (Veit Weber, 1787; Hauff, 1826.)

Roman o vidiocu duhova (*Geisterseherroman*) ili o prizivaču duhova (Necromancer) (Schiller, 1789.)

Roman o vješticama (*Hexenroman*) (Meinhold, 1843.)

Roman o tajnom društvu (*Bundesroman*) (Naubert, 1786.; Grosse, 1791.)

Roman o tajnom sudu (*Vehmgerichtroman*) (Naubert, 1788.)

Roman inkvizicije (*Ketzergerichtroman*) (Schiller, 1789.; Veit Weber, 1791.)

Roman o iluminatima (*Illuminatenroman*) (Schiller, 1789.)

Roman o redu Rosenkreuz (*Rosenkreuzerroman*) (Wezel, 1784.)

Roman o plaćenom ubojici (*Bravoroman*) (Zschokke, 1793.)

Roman strave (*Schauerroman*) (Tieck, 1795.)

Roman o razbojniku (*Räuberroman*) (Vulpus, 1798.; Kleist, 1810.; Alexis, 1824.)

Roman o dvojniku (*Doppelgängerroman*) (Jean Paul, 1793.; Hoffmann, 1815.)

vrijednost, njihov značaj u to doba bio je doprinos popularizaciji povijesti kao znanosti (usp. Chisholm 1911: 293).

Očekivano, svi knjižari nude velik broj obiteljskih, ljubavnih i sentimentalnih romana, koji su se smatrali „ženskim romanima“ (usp. Cocalis 1992: 160). Oni tematski variraju od tipičnih sentimentalnih poput onih u romanu Regine Froberg (1783. – 1850.) smještenih u aristokratski milje (usp. Schindel 1823: 138), preko autorica poput Friederike Helene Unger (1741. – 1813.) (*Gräfin Pauline*) i Sophie Wahl (1786. – 1863.), koje progovaraju o ženskim temama i rodnim ulogama (*Adolphine. Von der Verfasserinn der Reise Emiliens nach Paris*) pa sve do Wilhelmine Karoline Wobeser (1769. – 1807.), čiji roman *Elisa, oder: das Weib, wie es seyn sollte*, u stilu i tradiciji *Gospođice Sternheim* (usp. Schieth 1990: 114), rigorozno zahtijeva podređivanje žena muškarcima. Roman je objavljen anonimno 1795. i doživio je veliki uspjeh, čak i izvan njemačkog govornog područja. Ogroman uspjeh polučio je i roman *Siegwart: Eine Klostergegeschichte* Johanna Martina Millera (1733. – 1811.) objavljen 1774., s kojim započinje trend trivijalnih bestselera (usp. Sondermann 1989: 12). Ostali su autori ljubavnih romana koji su prisutni u većine kataloga knjižara Friedrich Ernst Albrecht (1752. – 1814.), Julius von Voss (1768. – 1832.), Friedrich Laun (1770. – 1849.) i Christian August Fischer (1771. – 1829.).

Neke od spisateljica navedenih u katalogu, poput Friederike Adelung, koja je ujedno bila i odgojiteljica, pisale su pod pseudonomom (usp. Schindel 1823: 3) (*Emma, oder Liebe und Täuschung. Von Klara*, 1810.), skrivajući na taj način svoj spol i identitet. No već je i u to doba na njemačkom govornom području bilo financijski neovisnih profesionalnih spisateljica poput Sophie von La Roche (1730. – 1807.) (*Geschichte von Miss Lony und der schöne Bund*), Sophie Mereau (1770. – 1806.) (usp. Kontje 1991: 310) te Caroline von Wolzogen, (1763. – 1847.), čiji je najpoznatiji roman *Agnes von Lilien* (1797.) u ponudi Franje Rudolfa iz 1822. godine. Premda su Schiller i Goethe u svoj projekt vodećeg književnog časopisa *Die Horen* uključili i spisateljice, među njima i netom spomenutu Carolinu von Wolzogen, oni su, kao i većina njihovih književnih kolega, djela autorica smatrali „diletantskima“ (usp. McIsaac 2007: 154), a njihovu su korist vidjeli samo u pripremi publike za djela „velikana“ (usp. Kontje 1991: 311). Ostali autori sentimentalnih i obiteljskih romana koji se pojavljuju već u prvom Novoselskom katalogu iz 1796. ujedno su i najpoznatiji predstavnici toga žanra: Samuel Richardson (*Pamela, oder die belohnte Tugend*, 1740.), Benedikte Naubert: *Heerfort und Klärchen – Etwas für empfindsame Seelen* (1779.), Josef Richter: *Frau Lisel oder die schöne Nanette. Ein Roman zum Lachen für die Noblesse und zum Nachdenken für die Bürger* (1795.); *Louise und Rosenfeld. Gegenstück zu Werthers Leiden* (1787.). Romani Augusta Lafontainea (1758. – 1831.), ondašnjeg najznačajnijeg

predstavnik obiteljskog romana (usp. Sondermann 1989: 12), iznimno su brojni te su osobito zastupljeni kod Novosela 1801. i Rudolfa 1822. Značaj Lafontaineovih obiteljskih romana danas se smatra neospornim za razvoj popularne književnosti u njemačkom govornom području (usp. Beaujean 1982), a prevodilo ih se i na druge europske jezike (usp. Sondermann 1989: 13).

Najvažniji predstavnik pustolovnog žanra u katalozima svakako je Daniel Defoe (1660. – 1731.) čiji je *Leben und ausserordentliche Abentheuer des Robinson Crusoe von York* u ponudi kod Novosela i Župana, a kod svih knjižara prisutni su i razni drugi imitativni: anonimni *Der bayerische Robinson*, Gain de Montagnac: *Wiener Robinson oder seltsame Abentheuer des Ritters von Kilpar*, Joseph Karl Kindermann: *Der Steyerische Robinson, oder Reisen und besondere merkwürdige Begebenheiten des Joseph Müller an den Brasilianischen Küsten von Amerika*, Johann Georg Peyer: *Robinson der Ober-Oesterreicher: oder höchstmerkwürdige Schicksale Johann Georg Peyers aus Urfahr nächst Linz*. Osim toga, u katalozima se nudi i talijanski prijevod Defoeova romana, kao i brojne robinzonade za djecu poput uspješnice Johanna Heinricha Campea (1746. – 1818.).

Od političkih roman u katalozima nailazimo na roman *Usong* (1771.), prosvjetitelja Albrechta von Hallera te mnoge putopise – uglavnom u njemačkim prijevodima s drugih jezika, premda se nude i djela njemačkih autora poput Aemiliana Janitscha (1757. – 1838.), plodnog i svestranog pisca, čiji su putopisi *Reisen durch Italien* i *Schilderung Siziliens* utemeljeni na doživljajima s vlastitih putovanja (usp. Gräffer/Czikann 1835: 16). Kod svih knjižara prisutne su biografije poznatih ličnosti, no s padajućom tendencijom, pa ih je tako u posljednjem Županovu katalogu iz 1823. tek nekoliko: Kuffner, Christoph: *Perikles, der Olympier. Eine biographische Darstellung*, (1809.), anonimna *Biographien, moderne; oder kurze Nachrichten von dem Leben und Thaten der berühmtesten Menschen*, (1811.).

Od ostalih u ono doba popularnih žanrova prisutnih u katalozima valja istaknuti kriminalističke priče prosvjetitelja Augusta Gottlieba Meißnera (1753. – 1807.) pod naslovom *Kriminalgeschichten* (1796.), koji se smatra utemeljiteljem tog žanra na njemačkom govornom području, pri čemu njegov doprinos žanru leži u psihologizaciji okolnosti zločina kao i humanizaciji sagledavanja uzroka i posljedica zločina (usp. Martus 2004). Spomenuti treba i kolekciju fantastičnih priča Goetheova šogora Christiana Augusta Vulpiusa (1762. – 1827.) *Zauberromane*, koja sadržava pustolovne i dramatične priče prožete fantastičnim elementima. Djela obojice autora primjeri su kako ponuda u katalozima odražava književni ukus vremena, osobito romantizma s karakterističnim elementima fantastike koji je čitatelje osvojio maštovitim, a često i mračnim, tajanstvenim temama. U to su doba romani o vitezovima i razbojnicima („Ritter- und Räu-

berromane“) sve manje popularni, no još su uvijek prisutni u katalozima, tako primjerice u ono doba najpoznatiji roman o razbojniku *Rinaldo Rinaldini* (1795.) Christiana Augusta Vulpiusa, *Sagen der Vorzeit* (1787.) Veit Webera te veći broj naslova poznatog austrijskog pisca Josefa Aloisa Gleicha.

Zaključak

Kvalitativna i kvantitativna analiza kataloga iz razdoblja 1796. do 1823. godine pokazala je veliku raznolikost ponude u kojoj su knjižari nudili velik raspon popularnih žanrova, prvenstveno romana, što ukazuje na promjene u potrebama i očekivanjima čitateljstva na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće kada ispunjenje religijskih potreba postaje nedovoljno, a književnost treba ispuniti potrebu čitateljstva za rasonodom i ovozemaljskom „iluzornom srećom“ (usp. Szendi 2006: 86). Prisutnost popularnih žanrova i podžanrova u katalozima hrvatskih knjižara značajna je zbog njezina općenita pozitivna utjecaja na razvoj čitateljstva, koje je takvu vrstu književnosti osobito rado konzumiralo. Nadalje, njezin značaj je u tome što ukazuje na raznolike čitateljske prakse te prilično naprednu književnu socijalizaciju, pri čemu je važan uvjet bila i književna socijalizacija žena i djece (usp. Viehoff 1993: 264). Zaključno, stranojezična ponuda popularnih naslova u katalozima hrvatskih knjižara svojom je žanrovskom raznolikošću imala potencijala pridonijeti oblikovanju svijesti o novim popularnim žanrovima namijenjenima širokoj publici koja u nedostatku hrvatskih poseže za stranojezičnim naslovima, da bi se stjecanjem čitateljskih navika na stranom jeziku pripremila za književnu produkciju na hrvatskom jeziku koja će svoje proširenje doživjeti u drugoj polovici 19. stoljeća.

Izvori

Primarni izvori

- Novosel, A. (1796). Verzeichniss der Bücher, welche in der Kais. Königl. privilegirten von Novosselschen Buchhandlung in Agram um beygesetzte Preise zu haben sind. Agram, gedruckt mit von Novosselschen Schriften. (NSK R II F-8-1477, Privez 3)
- Novosel, A. (2008). Obznanjenje. Bez godine i mjesta tiska. Pretisak objavljen kao dopuna članku M. Tomić Knjižarski katalozi kao izvor za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794.-1825.), *Libellarium*, 1(2), 265-297.
- Novosel, A. (1801). Verzeichniss der Bücher, welche in der Kais. Kön. privileg. v. Novosselschen Buchhandlung in Agram um beygesetzte billige Preise zu haben sind. Agram, gedruckt mit von Novosselschen Schriften, (NSK R II F-8-1477, Privez 4)

- Rudolf, F. (1812). Nro 3 Catalogus librorum antiquorum et omni scientiarum genere, qui apud Franciscum Rudolph, bibliopolam et compactorem Zagabriae, in bon Compactura addito Pretio venales extant. Verzeichniss von altern Büchern aus allen Fachern den Wissenschaften welchen bey Franz Rudolph Büchhandler und Büchbinder zu Agram zu habend sind. (NSK R II F-8-1155)
- Rudolf, F. Verzeichniss der Bücher Welche bey Franz Rudolf Buchhandler in Agram nachst der blutigen Brucken, um beygesetzte Preise zu haben sind. (NSK R II F-8-876)
- Župan, F. (1814). Verzeichniss der Bücher, welche bey Franz Suppan Buch und Kunsthandler in Agram zu haben sind. (NSK R II F-8-1477, Privez 5)
- Župan, F. Neue Kommissions-Artikel aus dem Verlag des Buchhandler K. A. Hartleben in Pesth zu finden bei Franz Suppan, privil. Buchhandler in Agram. (NSK R II F-8-1477, Privez 7)
- Župan, Franjo. (1823). Verzeichniss der Bücher welche bey Franz Suppan, Buchhandler in Agram, zu haben sind. (NSK R II F-8-1218)

Literatura

- Arnold-de Simine, S. (2010). "Europe's Mrs Radcliffe." Benedikte Nauberts Rezeption als Schauerromanautorin im deutsch-englischen Kulturtransfer. U: Grizelj, M (ur.), *Schauer(roman). Diskurszusammenhänge - Funktionen – Forme*. Würzburg: Königshausen & Neumann, str. 155–176.
- Beaujean, M. (1982). Lafontaine, August. *Neue Deutsche Biographie*, 13, 406-408 <<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118725947.html#ndbcontent>> (Pristupljeno 19. lipnja 2024.)
- Bridgwater, P. (2013). *The German Gothic Novel in Anglo-German Perspective*. Amsterdam; New York: Rodopi.
- Chisholm, H. (1911). Fessler, Ignaz Aurelius. *Encyclopædia Britannica*. Vol. 10 (11th ed.). Cambridge University Press: 293–294.
- Cocalis, S. L. (1992). „Around 1800:“ Reassessing the Role of German Women Writers in Literary Production of the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries. *Women in German Yearbook* (8), 159–177.
- Eggert (2000). Historischer Roman. U: Fricke, H. (ur.), *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft. Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte*, Bd. II H-O. Berlin; New York: Walter de Gruyter, str. 53–55.
- Enns, A. i Metz, B. (2015). Distinctions that Matter: Popular Literature and Material Culture. *Belphegor*, 13(1), <<http://journals.openedition.org/belphegor/606>> (Pristupljeno 10. veljače 2024.)
- Gräffer; Czikann (ur.). (1835). *Oesterreichische National-Encyklopädie*. 8. Sv. III. Beč.
- Poljak, M. (2011). Schauer(roman)forschung aus Deutschland. *Zagreber Germanistische Beiträge*, (20), 205–212.
- High, J. L. 2009. Schiller, Coleridge, and the Reception of the «German (Gothic) Tale». *Colloquia Germanica*, 42(1), 49–66.

- Ivanović-Grgurić, S. i Lukić, M. (2022). Katalozi hrvatskih knjižara kao izvor za povijest čitanja. *Lingua Montenegrina*, 1(29), 379–406.
- Iveljić, I. (2010). *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam international.
- Iveljić, I. (2018). Od plemenite dokolice do profesije. Žene i umjetnost u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća. *Historijski zbornik*, 71(1), 7–44.
- Jackson, I. (2004). Approaches to the History of Readers and Reading in Eighteenth-Century Britain. *The Historical Journal*, 47(4), 1041–54.
- Jäger, G. i Schönert, J. (1977). Die Leihbibliothek als literarische Institution im 18. und 19. Jahrhundert — ein Problemaufriß. Hamburg: Dr. Ernst Hauswedell&Co, 7–60.
- Jäger, G. (1982). Die Bestände deutscher Leihbibliotheken zwischen 1815 und 1860. *Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen*. Wiesbaden, 247–268.
- Kolbe, S. (2014). Stadt Leipzig. Jugend, Familie und Soziales. <https://www.leipzig.de/jugend-familie-und-soziales/frauen/1000-jahre-leipzig-100-frauenportraits/detailseite-frauenportraits/projekt/naubert-christiane-benedikte>
- Kontje, T. (1991). Reassessing Sophie Mereau: The Case for 'Amanda Und Eduard'. *Colloquia Germanica*, 24(4), 310–27.
- Lakuš, J. (2013). Čuvari javnog ćudoređa: crkveno-vjerska i pedagoška nastojanja oko oblikovanja čitateljskih navika hrvatske mladeži 19. stoljeća. *Croatica Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, (71), 103–127.
- Martus, S. (2004). In jedem Menschen steckt ein Verbrecher. August Gottlieb Meißners Erfindung der Kriminalerzählung. *Literaturkritik.de*: <https://literaturkritik.de/id/7062>
- McCracken, S. (2007). The Field of Popular Fiction. *Twentieth Century Literature*, 53(2), 218–23.
- McIsaac, P. A. (2007). Rethinking Tableaux Vivants and Triviality in the Writings of Johann Wolfgang von Goethe, Johanna Schopenhauer, and Fanny Lewald. *Monatshefte*, 99(2), 154.
- Nolan-Stinson, J. (2011). Toward a Life History of Reading. Reception: Texts, Readers, Audiences. *History*, (3), 35–58.
- Nusser, P. (1991). *Trivialliteratur*. Sammlung Metzler. Springer Verlag.
- Peternai Andrić, K. (2018). Skica za pojam popularne književnosti. *Dani Hvarskoga kazališta*, 44(1), 152–170.
- Radway, A. (1986). Reading is not eating: Mass-produced literature and the theoretical, methodological, and political consequences of a metaphor. *JournalBook Research Quarterly*, 2(3), 7–29.
- Robertson, R. (2007). The Complexities of Caroline Pichler: Conflicting Role Models, Patriotic Commitment, and The Swedes in Prague. *Women in German Yearbook*, (23), 34–48.
- Schieth, L. (1990). »Elisa oder das Weib wie es seyn sollte«: Zur Analyse eines Frauen-Romanbestsellers. U: Gallas, H. i Heuser, M. (ur.), *Untersuchungen zum Roman von Frauen um 1800*. Berlin; Boston: Max Niemeyer Verlag, str. 114–131.

- Schindel, C. W i Otto, A. (1823). *Die deutschen Schriftstellerinnen des neunzehnten Jahrhunderts*, Leipzig: Erster Theil A-L. Brockhaus, 138–140.
- Sondermann, F. (1989). *Trivallliteratur der Goethezeit*. <https://www.jstage.jst.go.jp/article/dokubun1947/83/0/83_0_1/_pdf/-char/ja> (Pristupljeno 20.06.2024.)
- Stipčević, A. (2008). *Socijalna povijest knjige u Hrvata - Knjiga III. - Od početka Hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stolzenburg, K. M. (2012). *Agnes von Lilien: A Translation by Kari Stolzenburg*. Diplomski rad. Brigham Young University. <https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4659&context=etd>.> (Pristupljeno 20. lipnja 2024.)
- Szendi, Z. (2006). (Hg.): *Einführung in die Trivallliteratur*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Tingle, J. (2017). *Katalozi zagrebačkih knjižara u predpreporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Tomić, M. (2008). Knjižarski katalozi kao izvor za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794.–1825.). *Libellarium*, 1(2), 265–297.
- Viehoff, R. (1993). Sozialisation durch Lesen. Zur Funktion der Lektüre im Roman seit dem 18. Jahrhundert. *Zeitschrift Für Germanistik*, 3(2), 254–76.
- Župan, D. (2012). Books I have read – Dora Pejačević kao čitateljica. *Scrinia slavonica*, 12, 115–178.

POPULAR LITERATURE IN THE CATALOGUES OF THE PREILLYRIC CROATIAN BOOKSTORES: FROM *ROBINSON* TO *EMILY IN PARIS*

Abstract

The paper analyses popular foreign-language fiction in Zagreb's bookstore catalogues published in the first half of the 19th century. The genre diversity and the recentness of the literary titles had the potential to shape awareness for emerging popular genres among a broad readership which, in the absence of Croatian-language works, turned to foreign ones, primarily German. By developing reading habits in a foreign language, the literary audience was ultimately prepared for literary production in their native tongue. The significance of popular literature in 19th-century Europe is also evident in the fact that this literary genre stimulated an increase in the number of professional writers, many of whom were women. In this way, popular literature contributed to the democratization of books and reading and the redefinition of the author's status in the 19th century.

Keywords: German literature, popular literature, preillyric catalogues, Zagreb booksellers

SARA MIŠČIN

Klasična gimnazija Zagreb

NEVOLJE KROZ OČI DJECE I ADOLESCENATA

Sažetak

Nevolje je termin koji se koristi za sukob u Sjevernoj Irskoj koji je trajao od 1960-ih do 1998. godine. Središnja su tema različitih knjiga, uključujući mnoge romane namijenjene djeci i mladima. Cilj je ovog istraživanja analizirati kako dječji i adolescentski romani na temu nevolja obrađuju političke, društvene i psihološke aspekte sukoba te kako ti romani oblikuju percepciju mladih čitatelja o sektaškoj podjeli, identitetu i mogućnostima za društvenom promjenom. Razmotrit će se načini na koje romani prikazuju kako se mladi pojedinci nose s formiranjem identiteta, dinamikom zajednice i utjecajem nasilja na njihov svakodnevni život. Uspoređujući različite romane u kojima je mlada osoba protagonist, ova analiza navest će načine na koje autori spominju kompleksnost povijesti i sukoba, pritom nudeći uvid u različite izazove na koje djeca i tinejdžeri nailaze odrastajući u neprijateljskom okruženju. Razmotrit će se romani koji predstavljaju i protestantsku i katoličku stranu. Likovi u romanima obično predstavljaju tri strane - katoličku, protestantsku, a često postoji i "autsajderski" lik - netko tko je odrastao daleko od nevolja. Romani pomažu djeci i mladima iz Sjeverne Irske koja i dalje žive u segregiranim zajednicama razumjeti drugu stranu i povijest sukoba, istovremeno predstavljajući temu čitateljima koji nisu upoznati sa situacijom u Sj. Irskoj. Rješenje post-konfliktnog stanja ostaje budućim generacijama, a čitanjem literature u kojoj je objašnjena povijest Sjeverne Irske i u kojoj je prikazano kako dvije strane pokušavaju surađivati, mladi bi možda mogli promijeniti situaciju u Sjevernoj Irskoj.

Ključne riječi: nevolje, sukob, sjevernoirska književnost, književnost za djecu, književnost za adolescente

Uvod

Nevolje, tj. engl. *The Troubles* iliti sjevernoirski sukob, bile su 30-ogodišnji konflikt koji se odvijao od 1968. do 1998. godine na području Sjeverne Irske. To je ime za sukob između dviju grupa stanovnika Sjeverne Irske – unionista/lojalista koji su također povezani uz protestantsku vjeru i odanost britanskoj kruni te nacionalista/republikanaca, većinom katolika, koji su bliskiji Republici Irskoj.

Sukob je primarno bio političke i nacionalističke naravi potaknut povijesnim događajima u kojima su lojalisti uživali više povlastica od republikanaca, poput lakšeg zaposlenja, lakše kupovine nekretnina i općenito boljeg društvenog statusa. Također je imao etničku i religijsku dimenziju, iako nije bio religijski sukob. Ključni uzrok sukoba bio je ustavni status Sjeverne Irske. Unionisti i lojalisti zalagali su se za ostanak Sjeverne Irske u Ujedinjenom Kraljevstvu dok su se irski nacionalisti i republikanci zalagali za ujedinjenje Sjeverne Irske s Republikom Irskom.

Sukob se manifestirao u paravojnim obračunima te su se razvile dvije glavne paravojne skupine, IRA (engl. *Irish Republican Army*) s republikanske strane i UVF (engl. *Ulster Volunteer Force*) s lojalističke strane. Sukob je završio nakon 30 godina Sporazumom na Veliki petak (engl. *Good Friday Agreement*), 10. travnja 1998., kojim su stali sukobi između paravojnih skupina. Njime je i otvorena granica na irskom otoku te je omogućen slobodan protok ljudi, roba i usluga, što je dovelo do većih sloboda i visokog stupnja integriranosti irskog i sjevernoirskog gospodarstva.

Bez obzira na to što je od Sporazuma na Veliki petak prošlo 27 godina, društvo je i dalje segregirano. U gradovima i dalje postoje dijelovi koji su izrazito republikanski ili lojalistički, i dalje postoje fizičke pregrade između zajednica tzv. zidovi mira (engl. *Peace walls*). Najviše zidova ima u Belfastu te su oni postali integralni dijelovi svake turističke ture Belfastom. No dok turisti na te zidove gledaju kao na atrakciju, Jarman (2008) tvrdi da su upravo zidovi zaslužni za ukorjenjivanje razlika između lojalističke i unionističke zajednice, za osnaživanje dvaju različitih identiteta i prikazuju dubok antagonizam između tih zajednica. Postojanje zidova mira utječe na svakodnevni život, uključujući obrazovanje, zapošljavanje i društvene interakcije. Sheeran (2023) kaže da više od 90 % učenika i dalje ide u segregirane škole. Katolici odlaze u jednu školu, protestanti u drugu. Samo osam posto učenika pohađa integrirane škole, a čak i te integrirane škole nisu zaista integrirane jer bi trebale upisivati barem 40 % katolika i 40 % protestanata dok u stvarnosti upisuju nešto manje od 20 % katolika ili protestanata, što znači da je jedna skupina i dalje u većini.

Cijeloj situaciji nije pomogao ni Brexit koji je 2020. godine opet pojačao razlike između dviju zajednica i opet su izbili nemiri zbog potencijalnog postroža-

vanja granice između ostatka Ujedinjenog Kraljevstva i Sjeverne Irske. Ovaj put ugrožena strana bili su lojalisti koji su osjetili odvajanje od ostatka Ujedinjenog Kraljevstva. Shelly i Muldoon (2022) navode kako su se lojalisti pobunili zbog morske granice između irskog otoka i Velike Britanije koju smatraju nepravednom, dok, s druge strane, po Protokolu¹ i dalje neće postojati kopnena granica između Sjeverne Irske i Republike Irske i za to misle da je način povlađivanja republikancima.

McCann (2022) kaže da Sjeverna Irska ostaje na mnoge načine mjesto obilježeno nestabilnošću, ne samo u naizgled beskrajnom gomilanju političkih kriza koje su uvelike pogoršane Brexitom, već i u ekonomskom, socijalnom i psihološkom smislu.

Romani o *nevoljama*

Upravo zbog toga što su *nevolje* toliko dugo trajale i imale, tj. i dalje imaju toliki utjecaj na stanovništvo Sjeverne Irske, napisano je i jako puno romana na tu temu. Mora se primijetiti kako su protagonisti većinom republikanci, s manjim brojem romana napisanih iz lojalističke perspektive.

Međutim, jako puno romana napisano je iz perspektive djece, bez obzira na to pripadaju li oni republikanskoj ili lojalističkoj zajednici, vjerojatno kako bi se naglasio utjecaj sukoba na one najmlađe i nedužne te kako bi se mladim čitateljima objasnila situacija u kojoj se nalaze ili, u budućnosti, kako bi se potomcima sudionika *nevolja* objasnilo zašto je društvo u kojem žive takvo kakvo jest.

McMinn (1980) kaže da su *nevolje* baza ili za dokumentarni realizam ili pozadina za romansu. U slučaju dokumentarnog realizma, većina su zapisa dnevnici, memoari ili autobiografskog tipa. U ovom radu pozornost će biti na ovoj drugoj grupi u kojoj zapravo prevladava romansa potrage za identitetom, iako postoji i velik broj romana s tematikom ljubavne romanse.

Dječji i adolescentski romani o *nevoljama*

Što se tiče dječjih i adolescentskih romana na temu *nevolja*, Sloan (1993) kaže da je njihova uloga da neizmjereno složenu situaciju naprave razumljivom mladoj populaciji koja živi u tim zajednicama i ne razumije što se točno događa. Knjige

¹ Protokol o Irskoj i Sjevernoj Irskoj – protokol koji utvrđuje odnos Sjeverne Irske s Europskom unijom i Velikom Britanijom nakon Brexita.

su u doba *nevolja* djeci bile svojevrstan bijeg od stvarnosti, ali i način na koji su mogli vidjeti da nisu sami te da ima još vršnjaka koji prolaze kroz iste neugodne situacije.

Uloga tih romana prvenstveno je edukativna jer pokušava objasniti situaciju i postaviti temelje za budućnost u kojoj će društvo prestati biti segregirano ako shvati da ima više zajedničkih stvari nego različitosti. U današnje doba ti romani objašnjavaju mladima zašto su njihove zajednice još uvijek podijeljene. S obzirom na to da većina romana na temu *nevolja* ima neku vrstu pozitivnog završetka, možda je i uloga tih romana pokazati mladima da su promjene moguće i da oni mogu promijeniti budućnost svojih zajednica. Anderson (1998) kaže da osim toga što educiraju o situaciji, ti romani nastoje pokazati jasnu sliku o političkoj situaciji u Sjevernoj Irskoj i usporediti probleme sektaških sukoba sa životima likova romana.

Još jedna uloga romana o *nevoljama* je i da djeca i adolescenti vide i drugu stranu priče. Protagonisti romana pripadaju ili republikanskoj ili lojalističkoj strani pa bi čitatelji iz određene zajednice mogli shvatiti kroz kakve probleme prolaze pripadnici suprotne strane te se s njima poistovjetiti.

U svim romanima pojavljuju se isti likovi – bilo da je glavni lik katolik ili protestant, s druge strane uvijek im je suprotstavljen pripadnik druge zajednice. Većina odraslih u romanima predstavljeni su kao „sektaši“ dok samo mladi mogu prevladati tu sektašku podjelu.

U svim djelima pojavljuju se slični motivi, poput analiziranja vlastitih imena kako bi se dokučilo kojoj skupini pojedinac pripada, postoji li riječ „sveti/a“ u imenu škole, na koji način izgovara slovo H.

U ovom radu analizirat će se šest dječjih, tj. adolescentskih romana, od kojih je jedna slikovnica za djecu, jedan fantastični roman za djecu, jedan memoar, dva adolescentska romana čiji protagonisti pripadaju suprotnim stranama te jedan adolescentski roman koji sadrži i lik autsajdera. Djela su, osim po temi, odabrana i po još nekim kriterijima. Jedan od kriterija bila je popularnost knjiga te su stoga odabrane najpopularnije dječje i adolescentske knjige na temu *nevolja* prema ocjenama i preporukama s platforme Goodreads. Važan aspekt odabira bila je raznolikost perspektiva. Sve odabrane knjige nude različite poglede na sukob, uključujući iskustva likova iz katoličke i protestantske zajednice, kao i prikaze života u urbanim i ruralnim sredinama. Na taj način analiza obuhvaća širi spektar iskustava i stavova. Prilikom odabira uzeta je u obzir i žanrovska raznolikost. Uključeni su povijesni i suvremeni romani, priče temeljene na osobnim iskustvima te fikcija koja istražuje društvene i psihološke aspekte konflikta. Ta-

kva raznolikost omogućava dublje razumijevanje ne samo povijesnih činjenica, već i načina na koji se sukobi reflektiraju kroz književnost i oblikuju kolektivno sjećanje. Cilj je ovog istraživanja analizirati kako dječji i adolescentski romani na temu *nevolja* obrađuju političke, društvene i psihološke aspekte sukoba te kako ti romani oblikuju percepciju mladih čitatelja o sektaškoj podjeli, identitetu i mogućnostima za društvenu promjenu. Istraživanje također nastoji ispitati kako književnost može poslužiti kao alat za smanjenje sektaštva među mladima, nudeći im alternativne perspektive kroz likove i njihove priče.

Walking to School autorice Eve Bunting (2005.)

Walking to School kratka je slikovnica u kojoj djevojčica iz katoličke obitelji, koja je tek krenula u školu, strahuje od sljedećeg jutra kada će ponovno morati hodati kroz protestantsku četvrt u kojoj će je dočekati ljudi koji će urlati na sve katolike koji tamo prolaze. Svjesna je i da je njezin ujak, koji je prati u školu i kojeg zabavljaju ti prosvjedi, uključen u neke ilegalne radnje. U naguravanju na putu do škole, Allison izgubi dugme i nađe ga protestantska djevojčica koja joj ga vrati i njih dvije se slože kako je glupo svađati se.

Autorica je u bilješci autora navela kako je glavni lik mogao biti i protestantske vjeroispovijesti, a situacija bi bila identična. U ovoj slikovnici pokušava se na jednostavan način objasniti kako u svim takvim sukobima ispaštaju nedužni - u ovom slučaju djeca, koja jedina shvaćaju uzaludnost nasilja i imaju moć preći preko razlika između dviju skupina.

The Badness of the Ballydog autora Garretta Carra (2010.)

Sljedeći je roman dječji roman koji spaja elemente fantastike i avanture. Smješten je u izmišljeni grad Ballydog, mjesto na zlu glasu. Priča se vrti oko troje tinejdžera - May, Andrew i Ewan - od kojih se svaki nosi sa svojim borbama dok se suočavaju sa zajedničkom prijetnjom: golemim morskim stvorenjem, najvećim na Zemlji, koje se približava gradu s namjerom da ga uništi.

Narativ istražuje teme izolacije, pripadnosti i pitanje je li Ballydog, sa svojom zlokobnom reputacijom, uopće vrijedan spašavanja. May, koja može komunicirati sa životinjama, osjeća nadolazeću opasnost, ali pokušava natjerati druge da je poslušaju. Andrew, vođa bande, rastrgan je između održavanja svog statusa i suočavanja s prijetjećom prijetnjom, dok se Ewan, nov u gradu, nađe uvučen u borbu protiv tog stvorenja.

Iako roman direktno ne spominje *nevolje*, mjesto radnje i teme romana mogu se smatrati simbolima napetosti, podjelama i straha koji su karakterizirale to povijesno razdoblje. Ballydog, grad obilježen nasiljem i osjećajem propasti, mogao bi se tumačiti kao odraz propasti društva i zajednica doživljenih tijekom *nevolja*. Likovi u romanu, koji se bore s pitanjima pripadnosti, vodstva i opstanka u neprijateljskom okruženju, mogli bi metaforički predstavljati iskustva pojedinaca i zajednica tijekom *nevolja*.

The Twelfth day of July autorice Joan Lingard (1970.)

Ovaj roman prvi je nastavak pentalogije i predstavlja tipičnu temu adolescentskih romana o *nevoljama* – ljubav između protestantice i katolika. Roman istražuje duboko ukorijenjena neprijateljstva između katoličke i protestantske zajednice tijekom *nevolja*. Novo prijateljstvo Kevina i Sadie, a potom i njihova romantična veza, razvijaju se usred napetosti, neprijateljstva i nasilja. Njihov odnos postaje metafora za mogućnost pomirenja i razumijevanja dviju podijeljenih zajednica. Veza s *nevoljama* središnja je radnja romana, budući da pruža povijesni i društveni kontekst za živote likova. Knjiga istražuje kako sukob utječe na svakodnevni život, posebice mladih ljudi uhvaćenih u unakrsnoj vatri političke i vjerske mržnje. Ističe izazove odrastanja u podijeljenom društvu i hrabrost koja je potrebna da se prevladaju te podjele.

Naslov se odnosi na 12. srpnja, značajan datum u Sjevernoj Irskoj kada se održavaju parade protestantskog Narančastog reda (engl. *The Orange Order*) u spomen na bitku kod Boynea, pobjedu protestantskog kralja Vilima Oranskog nad katoličkim kraljem Jakovom II. 1690. godine.

All the Walls of Belfast autorice Sare Carlson (2019.)

U ovom romanu pojavljuje se i lik autsajdera, tj. osobe koja ne razumije sukob. Fiona je Amerikanka koja dolazi u Belfast posjetiti oca koji je bivši član IRA-e. Upoznaje Dannyja, protestanta, i oni se zaljubljuju. Danny se, s druge strane, nosi sa svojim problemima povezanim s poviješću svoje obitelji i očekivanjima zajednice. Dok se Fionini i Dannyjevi životi isprepliću, roman istražuje teme identiteta, obitelji i dugotrajne učinke *nevolja* na mlađe generacije.

Roman prikazuje trajan utjecaj sukoba na ljude Sjeverne Irske, posebno na temelju iskustva likova koji žive s naslijeđem prošlosti svojih obitelji. Sam naslov aludira na zidove mira u Belfastu, fizičke barijere koje još uvijek dijele protestantske i katoličke četvrti, simbolizirajući trajne podjele u sjevernoirskom

društvu. Kroz Fionine i Dannyjeve priče roman istražuje kako prošlost nastavlja oblikovati sadašnjost i kako se mladi ljudi snalaze u složenim identitetima i povijestima koje nasljeđuju. Knjiga daje uvid u izazove prelaska iz nasilne prošlosti prema mirnijoj budućnosti.

Paperboy autora Tonyja Macaulaya (2010.)

Ovaj roman zapravo je memoar u kojem autor priča kako mu je bilo odrastati u Belfastu u 1970-ima. Knjiga opisuje Macaulayevo iskustvo odrastanja u protestantskom području ulice Shankill, s naglaskom na vrijeme koje je proveo kao raznoslač novina. Unatoč sukobu u pozadini, roman naglašava dječju nevinost, važnost zajednice i otpornost ljudskog duha. Narativ opisuje svakodnevni život dječaka koji raznosi novine u gradu obilježenom bombardiranjem, pucnjavom i intenzivnim podjelama između katoličkih i protestantskih zajednica. Dok su *nevolje* stalno prisutne u pozadini, priča se uglavnom vrti oko Tonyjevih avantura, njegove interakcije s mušterijama i njegovih iskustava odrastanja.

Knjiga nudi jedinstvenu perspektivu života u Belfastu tijekom ovog burnog razdoblja, ističući kako su obični ljudi, posebice djeca, pokušavali održati normalnost usred kaosa. Dok su političke i vjerske napetosti stalno prisutne, memoari se fokusiraju na male trenutke dobrote, zajednice i snova iz djetinjstva koji su opstali unatoč nasilju. Taj pristup pomaže da se oslika potpunija slika života u Belfastu tijekom *nevolja*, pokazujući da se čak i usred sukoba život nastavio na mnogo načina koji su bili tipični za svako djetinjstvo, iako u izvanrednim okolnostima.

Guard your heart autorice Sue Divin (2021.)

Radnja ovog romana smještena je u suvremenu Sjevernu Irsku. Protagonisti su rođeni na isti datum, 10. travnja 1998., kada je potpisan i Sporazum na Veliki petak. Jedino što ih razlikuje je da je Aidan katolik, a Iona je protestantica. Njihovi životi isprepliću se nakon nasilnog incidenta u kojem je Aidan ozlijeđen, a Iona mu dolazi u pomoć. Roman istražuje teme ljubavi, identiteta, trauma, razumijevanja i mogućnosti pomirenja. Zadire u složenosti života u poslijeratnoj Sjevernoj Irskoj, gdje sjena prošlosti i dalje visi nad svima, ali postoji i nada za boljom budućnošću.

Roman je duboko povezan s *nevoljama*, ne samo kao povijesnim kontekstom, već i kao dugotrajnom prisutnosti u životima likova. Iako su *nevolje* službeno završile Sporazumom na Veliki petak 1998., roman istražuje kako naslijeđe sukoba

nastavlja oblikovati identitete, odnose i politički krajolik Sjeverne Irske. Knjiga zadire u trajno sektaštvo, fizičke i psihičke zidove koji još uvijek postoje i izazove ozdravljenja i pomirenja u postkonfliktnom društvu. Kroz odnos Aidana i Ione, roman propituje može li se sjevernoirska mladež pomaknuti dalje od podjela iz prošlosti i izgraditi inkluzivniju budućnost.

Rasprava

Svi ti romani imaju zajedničke karakteristike, unatoč tomu što su pisani u raznim razdobljima. Svima je zajedničko mjesto radnje, tj. sve radnje odvijaju se u Sjevernoj Irskoj prikazujući povijesni i suvremeni društveno-politički kontekst. Dok svi navedeni romani prikazuju događanja u Belfastu, jedino se radnja *Guard Your Heart* odvija u Derryju, a radnja *The Badness of the Ballydoga* smještena je u imaginarni grad Ballydog za kojeg je autor inspiraciju dobio iz nekoliko različitih gradova Sjeverne Irske. Odabir gradova ukazuje na to da je u Belfastu i Derryju bila najveća koncentracija sukoba i da su u tim dvana gradovima zajednice najviše bile pogođene *nevoljama*. Što se tiče povijesnog konteksta, *Paperboy*, *Walking to School*, *The Badness of the Ballydog* i *The Twelfth Day of July* smješteni u vrijeme *nevolja*, a *Guard Your Heart* i *All the Walls of Belfast* smješteni su u suvremeno doba, ali se bave dugotrajnim učincima *nevolja*.

Druga je zajednička karakteristika svih romana da predstavljaju sektaški sukob. Svi zadiru u sektašku podjelu između katolika i protestanata, središnje pitanje u povijesti Sjeverne Irske. Kao što je već navedeno, u većini romana odrasli su upravo ti koji pripadaju jednoj, tj. drugoj strani, a na mladima je da pređu preko tih podjela društva.

Sljedeća sličnost koju navedeni romani imaju glavni su likovi koji su u svakoj knjizi djeca ili tinejdžeri. Priče su usredotočene na njihova iskustva, izazove i sazrijevanje dok su suočeni s društvenim podjelama i sukobima. Oni si pokušavaju objasniti što se to događa u njihovim zajednicama, a u isto vrijeme pokušavaju i dalje imati djetinjstvo te raditi one stvari koje njihovi vršnjaci u ostalim, mirnijim dijelovima svijeta rade - poput igre na ulicama, izlaženja, zaljublivanja, itd.

Teme razumijevanja i pomirenja također su zajedničke svim odabranim romanima. Usprkos pozadini sukoba, svaka knjiga naglašava teme razumijevanja, tolerancije i pomirenja. Likovi često stvaraju veze ili prijateljstva koja premošćuju sektaške podjele, ističući potencijal osobnih veza za poticanje mira. Na taj će način mladi čitatelji uvidjeti da je moguće ostvariti zajednički život u miru. Nadalje, sve knjige ističu otpornost pojedinaca i zajednica u suočavanju s nedaćama. Oni naglašavaju ideju da nada i ljudska povezanost mogu opstati čak i u

teškim okolnostima. Zajedno, te knjige pružaju bogato, višestruko istraživanje složene povijesti Sjeverne Irske i trajnog putovanja prema miru i razumijevanju.

McEvoy-Levy (2001) komentira ulogu mladih u mirovnom procesu i kaže da je zapravo bila nepostojeća i da je takvo zanemarivanje kontraproduktivno u smislu izgradnje mira, posebno u ključnoj post-sporazumnoj fazi u kojoj su izazovi prevencija nasilja, održavanje sporazuma, društvene pomirba i obnova, a mladi utjelovljuju bitni element obaju izazova. Zato su takvi romani ključni kako bi potaknuli mlade na razmišljanje o integraciji i kako bi upravo oni bili ti koji će pomiriti dvije strane.

Ovakvi romani koji istražuju probleme i izazove s kojima se susreću djeca i adolescenti imaju značajnu važnost kako u obrazovnom tako i u kontekstu osobnog razvoja. Mladi ljudi mogu razviti empatiju i razumijevanje jer predstavljajući borbe mladih protagonista, takva literatura potiče empatiju među čitateljima, omogućujući im da razumiju iskustva koja su različita od njihovih. To razumijevanje bitno je za razvoj suosjećanja i društvene svijesti kod mladih čitatelja. Također, za djecu i adolescente koji prolaze kroz slične izazove, prepoznavanje vlastitih iskustava u književnim djelima može pružiti osjećaj razumijevanja i utjehe. Uvjerava ih da nisu sami u svojim borbama i da su njihovi osjećaji i izazovi priznati i shvaćeni.

Istraživanje složenih tema putem književnosti unaprjeđuje kritičko mišljenje i razvija sposobnost moralnog rasuđivanja. Čitatelji su potaknuti na razmatranje različitih perspektiva, analiziranje uzroka i učinaka raznih nevolja i razmišljaju o mogućim rješenjima ili mehanizmima suočavanja. Nadalje, priče o prevladavanju nevolja mogu nadahnuti i pružiti praktične uvide u strategije suočavanja. Likovi koji se suočavaju s izazovima i svladavaju ih mogu poslužiti kao uzori, pokazujući otpornost i ustrajnost. Književnost koja se bavi različitim problemima, uključujući one povezane s rasom, spolom, socioekonomskim statusom i mentalnim zdravljem, proširuje kulturnu i društvenu svijest čitatelja jer naglašava sustavna pitanja i promiče otvoreniji i pravedniji svjetonazor.

Zaključak

Nevolje u Sjevernoj Irskoj predstavljaju kompleksan i dugotrajan sukob čiji učinci i dalje odjekuju u društvu, čak i više od dvadeset godina nakon potpisivanja Sporazuma na Veliki petak. Taj sukob, koji je najviše vidljiv u političkim, nacionalističkim, etničkim i vjerskim razlikama, oblikovao je generacije stanovnika Sjeverne Irske, utječući na njihov svakodnevni život, obrazovanje, zapošljavanje i društvene interakcije. Sukob je formalno završio, ali posljedice su još uvijek

vidljive u obliku segregiranih zajednica, fizičkih prepreka poput zidova mira, te stalnih političkih napetosti, koje su dodatno pojačane Brexitom.

Romani koji tematiziraju *nevolje*, posebno oni usmjereni prema djeci i adolescentima, igraju ključnu ulogu u obrazovanju i podizanju svijesti o povijesti sukoba. Kroz perspektive mladih protagonista, često sa suprotstavljenih strana, ti romani nastoje prikazati složenost situacije i ukazati na mogućnosti za razumijevanje, toleranciju i pomirenje. Djeca i mladi u tim djelima predstavljaju snagu koja može prevladati podjele, prikazujući potencijal za izgradnju boljeg i mirnijeg društva. Time se šalje snažna poruka mladim čitateljima da, unatoč dubokim razlikama, postoji nada za zajedničku budućnost.

Iako su romani često smješteni u specifične povijesne kontekste ili predstavljaju izmišljene scenarije, oni reflektiraju stvarnost života u Sjevernoj Irskoj tijekom i nakon *nevolja*. Kroz priče o ljubavi, prijateljstvu, identitetu i pripadanju nekoj zajednici, autori uspijevaju prikazati kako sukobi utječu na najranjivije članove društva i kako oni, usprkos svemu, pronalaze načine za očuvanje ljudskosti i nade. Zaključno, ti romani ne samo da dokumentiraju traumatičnu prošlost Sjeverne Irske, već također potiču mlade generacije na promišljanje o boljoj budućnosti, izgradnji mira i nadilaženju podjela.

Ukratko, romani koji istražuju *nevolje* neophodni su zbog svoje sposobnosti edukacije, empatije i osnaživanja. Igraju ključnu ulogu u oblikovanju dobro zaokruženih, promišljenih i suosjećajnih pojedinaca koji su bolje opremljeni za upravljanje vlastitim životima i pozitivan doprinos društvu. Takva književna djela mogu poticati mlade generacije na tolerantnost i konačno prevladavanje razlika među sobom.

Literatura

- Anderson, C.C. (1997). Born to the Troubles: The Northern Ireland Conflict. *The Lion and the Unicorn*, 21, 387-401.
- Bunting, E. (2005). *Going to School*. New York: Clarion Books.
- Carlson, S. (2019). *All the Walls of Belfast*. Nashville: Turner.
- Carr, G. (2010). *The Badness of Ballydog*. London: Simon & Schuster Children's UK.
- Divin, S. (2021). *Guard Your Heart*. London: Macmillan Children's Books.
- Jarman, N. (2008). Towards Sustainable Security: Interface Barriers and the Legacy of Segregation in Belfast. *Community Relations Council*, Belfast. https://www.community-relations.org.uk/files/communityrelations/media-files/CRC-Towards-Sustainable-Security_0.pdf (Pristupljeno 27. travnja 2024.)
- Lingard, J. (1970). *The Twelfth Day of July*. London: Puffin.

- Macaulay, T. (2010). *The Paperboy: An Enchanting True Story of a Belfast Paperboy Coming to Terms with the Troubles*. London: HarperCollins.
- McEvoy-Levy, S. (2001). Youth as Social and Political Agents: Issues in Post-Settlement Peace Building. *Kroc Institute Occasional Paper*, 21.
- McCann, F. (2022). A Review of Northern Irish Writing After the Troubles: Intimacies, Affects, Pleasures. *Estudios Irlandeses*. <https://www.estudiosirlandeses.org/reviews/northern-irish-writing-after-the-troubles-intimacies-affects-pleasures-caroline-magen-nis-2021/> (Pristupljeno 27. travnja 2024.)
- McMin, J. (1980). Contemporary Novels on the "Troubles". *Études irlandaises*, 5, 113-121.
- Sheeran, M. (2023). Why Northern Ireland's Schools Are Still Segregated? *New Humanist*. <https://newhumanist.org.uk/articles/6208/why-northern-irelands-schools-are-still-segregated> (Pristupljeno: 27. travnja 2024.)
- Shelley, C. i Muldoon, O. (2022). The Damages of Brexit in Northern Ireland: A Social Psychological Analysis. *The Psychologist*, svibanj.
- Sloan, B. (1993). Growing up in a "Sacrificial Society": Northern Ireland in Adolescent Fiction. *Eire-Ireland*, 16-27.

THE TROUBLES THROUGH THE EYES OF CHILDREN AND ADOLESCENTS

Abstract

The Troubles is a term used for the conflict in Northern Ireland, spanning from the 1960s to 1998. It has been a central topic of various books including many children's and young adult novels. This paper explores the depiction of the Troubles in NI through the perspective of childhood and adolescence. It will be discussed how these novels portray the ways in which young individuals cope with identity formation, community dynamics, and the impact of violence on their everyday lives. By comparing different novels with a young adult as a protagonist, this analysis will mention the ways in which authors navigate the complexities of history and conflict, offering insights into the different ways in which children and teenagers deal with the challenges of growing up in a hostile environment. Novels representing both the Protestant and the Catholic side will be considered. Characters in the novels are usually representing three sides – the Catholic one, the Protestant one and there is often an “outsider” character, somebody who grew up far away from the Troubles. These novels help the children of NI who still live in segregated communities understand the other side and the history of the conflict, while at the same time introducing the topic to non-NI readers. The resolution of the post-conflict situation lies with future generations and by using literature in which the history of NI is explained and in which the two sides try to work together, young adults could change the situation in NI now.

Keywords: The Troubles, conflict, Northern Irish literature, children's literature, young adult literature

PETRA SRŠIĆ

Srednja škola Isidora Kršnjavoga Našice

**CONSTRUCTION OF THE
ANTHROPOMORPHIC IDENTITY OF
LIVESHIPS IN ROBIN HOBB'S *THE LIVESHIP
TRADERS* TRILOGY***Abstract*

Fantasy literature is filled with diverse magical creatures which are often beings with consciousness and identity and play significant roles in literary works. One such magical race, the liveships, has a central role in The Liveship Traders trilogy, written by Robin Hobb, an American fantasy author. In contrast with Hobb's popularity with readers of fantasy, there is limited research available on her opus, particularly on the formation of identity of magical beings, which has not been explored. Thus, this paper portrays gender, naming, and the influence of the Other as main factors of anthropomorphic identity construction of liveships within discourse in Hobb's The Liveship Traders trilogy. The paper first explains the origin of liveships and the role of discourse based on the theoretical framework of Michel Foucault. Then it analyses naming by utilizing John L. Austin's theory of speech acts and gender construction in terms of Judith Butler's gender performativity theory. It portrays liveships as individuals constituted by the Other and dependent on the Other for the stabilization of their identity. Liveships are established as products and slaves of discourse, shaped by humans to resemble them and thus more easily be manipulated and controlled.

Keywords: Robin Hobb, *The Liveship Traders*, liveships, identity, discourse

Introduction

Robin Hobb wrote *The Liveship Traders* trilogy from 1998 to 2000. The trilogy is a high fantasy series that consists of *Ship of Magic* (1998), *Mad Ship* (1999), and *Ship of Destiny* (2000)¹ and it is the second trilogy in Hobb's *The Realm of the Elderlings* saga. *The Liveship Traders* trilogy follows the Vestrit family of Old Traders from Bingtown, and, among other plotlines, their attempt to restore the family's liveship, the Vivacia. Liveships are magical sentient ships who generally have two separate identities coming from different sources: their primary dragon identity and their secondary anthropomorphic identity, which Hobb shapes in an intriguing manner. The liveships are carved, named, and they come alive after one member of three generations of the same family dies on the deck of the liveship, who then absorbs their souls and memories. Based on that input and its interaction with the world, the liveship constructs its identity in a way reminiscent of Michel Foucault's notion of subjects as products of discourse construction. Therefore, this paper aims to portray the predetermination of gender, naming, and the influence of the Other as main factors of anthropomorphic identity construction in and through discourse.

There has been some research on Hobb's literary opus. Studies dealing with worldbuilding (Elliott, 2015), narrative techniques (Oliver, 2022), and topics connected to identity, such as queer potential (Prater, 2016; Melville, 2018) and humanity (Larsson, 2021), bring valuable insight into Hobb's literary worlds, mostly *The Realm of the Elderlings* saga. However, there is almost no research or mention of liveships nor the construction of anthropomorphic identity of magical beings. To start the analysis of the process, the paper relies on the anti-essentialist view of identity² and utilises approaches developed by John L. Austin, Foucault, Judith Butler, and the psychoanalytical strategies of Jacques Lacan. The paper first explains the origin of liveships as beings created by humans. The following two chapters describe the process of the predetermination of gender and the importance of naming for identity construction, while the final chapter focuses on the importance of family as the primary identification unit.

¹ The names of the novels will be abbreviated and hereafter referred to as *SOM* for *Ship of Magic*, *MS* for *Mad Ship*, and *SOD* for *Ship of Destiny*.

² The anti-essentialist view of identity prevails in contemporary scholarship and posits that identity is changeable, fluid, plastic, and fragmented, but also constructed by language and discourse, depending on different cultural and social practices and institutions (Pternai Andrić, 2012; Pternai Andrić, 2019).

Origins of Liveships

Liveships are created by Traders from the Rain Wild River³ from a material called wizardwood, which comes from the cocoons the sea serpents are enveloped in during their process of metamorphosis into dragons and it is actually “thread woven of memory” (Hobb, 2015b: 298), which has the ability to store memories. The cocoons look like large tree trunks and they are incredibly impervious to damage. RWR Traders make various items out of wizardwood, but their most important creation are the liveships, which they sell to Bingtown Traders for large sums of money (Hobb, 1998). The awakening of the liveship to awareness, a process called quickening, happens after the deaths of three subsequent generations of family members, one per generation, who willingly die on the deck of the ship and give their memories and souls to the liveship. However, the awakened liveship is not the sum of the memories given to it, and although it is deeply connected to its family, it is an individual capable of personal growth and development. The importance of memory in the trilogy and Hobb’s treatment of it is reminiscent of John Locke’s theory that “memories of past actions go towards constituting personal identity” (Klein and Nichols, 2012: 677). Possibly, memory also ascribes a certain life force to identity, which, when accumulated, serves as a basis for the creation of new individuals.

The wizardwood of Vivacia and several other liveships contains dragon memories (Hobb, 2015b), which inhibit the process of anthropomorphic identity construction. With other liveships, the family’s memories at first successfully overlay and repress the dragon’s memories and identity, but the discovery of the truth about their origin causes trauma and internal conflict, thus destabilizing identities. The discovery of the truth about the process of the liveships’ creation happens in the second novel: “But the memories remained, trapped in the layers of the cocoon . . . They made me anew in their own image . . . Ringsgold they named me, and so I became. A liveship. A slave” (Hobb, 2015b: 299). Liveships with dragon memories interpret the act as an ignorant erasure of the dragons’ identity and the creation of a new, anthropomorphic identity subjugated to humans. They become aware of the functioning of power relations that shape and control them. Thus, liveships can be understood as social bodies constituted and characterised by what Foucault calls relations of power in society and established through the production and functioning of a discourse (1980b), “a sequence of connected and supporting elements appropriate for the description of a certain object or space in a certain historical moment. In discourse differ-

³ The term Rain Wild River will be abbreviated and hereafter referred to as RWR.

ent mechanisms and language games sanction the authority of the individual, thus granting them the ability to create and express power through language in the community” (Paternai Andrić, 2019: 94).⁴ The liveships’ identities and characteristics are the product of what Foucault describes as “a relation of power exercised over bodies, multiplicities, movements, desires, forces” (1980a: 74). However, prior to this realization the liveships did not question their anthropomorphic identity, constructed and affirmed through gender predetermination, naming, and the relationship with their family as the Other, nor their function – transporting people and goods across the sea.

Constructing Anthropomorphic Identity

Predetermination of Gender

The first phase in the construction of identity of liveships is the carving of the figurehead. Based on Butler’s performative-discursive theory of the development of gender identity, which states that identity is constructed by discursive practices and the process of the repetition of norms or conventions concerning the relationship of the subject, power, and resistance (1999), determining the physical appearance of the liveship and its sexual characteristics is the first step in gender construction. Wizardwood is carved into figureheads by RWR Traders as belonging to either of the human sexes according to what Kristina Paternai Andrić describes as “discursive conditions of social acceptance, or at least recognition,” which “precede and condition the subject formation” (2019: 112). Namely, the notion of gender in the trilogy follows the heteronormative binary differentiation and all the characters are either male or female, agreeing with Butler’s statement that belonging to either of the genders is necessary for social acceptance and recognition that constitutes one as a socially viable being (2004). Biological markings typical of either of the sexes are included in the carving: breasts, long hair, and softer features for female figureheads; muscles and beards for male figureheads. The voice of the liveship likewise matches its sex. In addition, liveships do not exhibit gender fluidity or gender confusion; the construction of their gender follows the gender binary system and the mimetic relation of gender to sex.

The carving determines the perception of the subject as male or female, which is a mechanism similar to Foucauldian notions of regulatory power as acting upon a pre-existing subject but also shaping and forming it. The novel follows

⁴ Author’s translation. All quotes not originally in English have been translated by the author.

Butler's saying that one is "brought into being as a subject precisely through being regulated" (1999: 41). The family members on the ship consider it male or female and think about it in such terms, their thoughts absorbed by the wizardwood together with the memories. People's "thinking power" can be transformed into "an organized set of constraints" and "a regulatory mechanism" (Butler, 1999: 49-50). This happens in the novel, due to the treatment of the awakened liveships. This is evident in Kennit's approach to Vivacia. As people "become intelligible through becoming gendered in conformity with recognizable standards of gender intelligibility" (Butler, 1999: 22), so does Vivacia, although she is a liveship. Kennit, a pirate captain who captures Vivacia and persuades her to pirate with him wishes to win her love and devotion, so he courts her as he would a human woman, perceiving her to be the same as one. He flatters Vivacia by addressing her as queen (Hobb, 2015a) or sweet sea-lady (Hobb, 2015a) and giving her what he considers feminine gifts, such as a red hair band (Hobb, 2015a). The second example of typically feminine behaviour is the liveship Ophelia, "a willful lady" (Hobb, 1998: 664), who best exemplifies Butler's statement that "bodily gestures, movements, and styles of various kinds constitute the illusion of an abiding gendered self" (1999: 179). Ophelia's appearance and gestures are distinctly feminine: "Her lips were painted scarlet, her own conceit. Her teeth were very white when she laughed. She lowered both her eyelashes and her voice as she said..." (Hobb, 1998: 735). Moreover, Ophelia is ecstatic after hearing she will have a bracelet made for her, especially because "no other liveship in the harbour possesses such jewellery" (Hobb, 2015a: 195). The decision to fashion a bracelet and Ophelia's acceptance of it and stylizing her body likewise produce the effect of gender.

The Role of Naming

After determining the sex upon which the gender of the liveship depends, the latter is further constructed by the choice of a name, male or female, according to the sex of the liveship. The study of performative language places great importance on the act of naming as it provides a temporary stabilization of fluid identity.⁵ John L. Austin views naming as an "illocutionary" speech act, which in saying does what it says, and does it in the moment of that saying.⁶ "The illocu-

⁵ The theory of performativity rests on the process of the "linguistic turn," which states that language creates and transfers meaning, that relationship of the subject and reality is always mediated by language, and that language is what determines human activity (Paternai Andrić, 2012; Paternai Andrić, 2019).

⁶ There are also locutionary and perlocutionary speech acts. The former have meaning in and of themselves and are used to ask and answer questions, and the latter produce certain effects as

tionary speech act is itself the deed that it effects” and is supported by linguistic and social conventions (Butler, 1997: 17). As utterances, they work to the extent that they are given in the form of a ritual, repeated in time, and, hence, maintain a sphere of operation that is not restricted to the moment of the utterance itself (Austin, 1962). Austin’s work is based in part on Ferdinand de Saussure’s concept of language as a system of signs. Saussure points out that meaning is a social convention constructed through the signifying practice that shapes the relations between the signs, meaning that the relationship between the signifier and the signified is arbitrary and the meaning culturally and historically determined (Pternai Andrić, 2012). Temporary stabilization of identity happens when the signifier and the signified converge in what Jacques Lacan calls the “quilting point” (“point de capiton”) in which the signifier stops the sliding of meaning and fixes it (Pternai Andrić, 2019). When *liveships* are named, they receive nameplates that function as permanent signifiers.

However, sometimes family members do not address *Vivacia* by name, but call her “ship,” positioning her on the limit between subjects and objects, following Jacques Derrida’s notion that “communication presupposes subjects (whose identity and presence are constituted before the signifying operation) and objects (signified concepts, a thought meaning that the passage of communication will have neither to constitute, nor, by all rights, to transform)” (1981: 23). When an individual is addressed, it is presumed, and the one who addressed it seeks to “recruit and act upon that someone” (Butler, 2005: 63); therefore, the address emphasises the *liveship*’s function (to transport goods) and its dependence on the crew. However, *Vivacia* is more often addressed by name or terms usually used to refer people, such as “lady.” Butler states that “the address constitutes a being within the possible circuit of recognition and, accordingly, outside of it, in abjection” (1997: 5). “The ‘I’ only comes into being through being called, named, interpellated. . . I can only say ‘I’ to the extent that I have first been addressed, and that address has mobilized my place in speech” (Butler, 1993: 225). Thus, *liveships* are called into being and become members of their families when a name is chosen for them after the construction of the ship and the carving of the figurehead are finished.

Considering *Vivacia*’s figurehead is carved as a woman, her name further construes her as a female subject, presents her and makes her perceived as such; following the theory of naming, it also sanctions her as socially accepted. However, as “the address of the other, conceived as a demand, implants or insinuates

their consequence; by saying something, a certain effect follows. The perlocutionary act merely leads to certain effects that are not the same as the speech act itself (Butler, 1997; Austin, 1962).

itself into what will later come to be called, in a theoretical vein, ‘my unconscious’” (Butler, 2005: 53), liveships, and Vivacia among them, must accept their names to become subjects within discourse: “bombarded with the memories and emotions of the humans that bestrode her, the fibres of memory in her planks had sought to align themselves into some kind of order. They had accepted the name given to her; they had striven to make sense of what they experienced now. Eventually, Vivacia had awakened” (Hobb, 2015b: 155). Therefore, a live-ship can be considered a slave of what Lacan explains as “discourse in the universal movement in which his [or her] place is already inscribed at birth, if only by virtue of his [or her] proper name” (2005: 113). Additionally, Althusser (1971) states that accepting a name brings people into being while also subordinating them. Reflecting this, the wizardwood is manipulated to accept the name, after which it comes into being, simultaneously becoming subjected to the family it is born into. Moreover, the liveships’ names are likely chosen based on their meaning, in an attempt to impress the notions of that meaning onto the developing identity and shape their essence according to it. The meaning of the name is determined by the description associated to the name, which means that names can be viewed as shortened descriptions (Paternai Andrić, 2012). To exemplify, *Oxford Advanced Learner’s Dictionary* states that the adjective “vivacious,” from which Vivacia’s name is formed, is used mostly when referring to women, meaning they have “a lively, attractive personality” (Vivacious). In line with this, Vivacia is described as “lively and spirited” (Hobb, 2015a: 210), but she is also expected to sail in a lively manner (Hobb, 1998).

Family as the Primary Identification Unit

Predetermination of gender and naming open a space for the subject in the discourse and the liveship is what Althusser calls “always-already a subject,” by virtue of “the specific familial ideological configuration in which it is ‘expected’ once it has been conceived” (1971: 176). Although a sad occasion, because it means that a family member has died, the quickening of the liveship is likewise a joyous affair because the liveship is coming to life (Hobb, 1998). The influence family has on liveships can be explained with Butler’s statement that “it is a way of being constituted by an Other that precedes the formation of the sphere of the mine itself” (2005: 78). A liveship is constantly in contact with a family member, before quickening and after quickening: thus, a family member represents the vital Other for identity formation. The liveship can exhibit the same characteristics as the Other or be completely different. This Other “is the locus in which is situated the chain of the signifier that governs whatever may be made present

of the subject—it is the field of that living being in which the subject has to appear” (Lacan, 1998: 203). The liveships start receiving input in the form of emotions and memories when the first person “gives” themselves for their creation (Hobb, 1998). The wizardwood absorbs the memories, becoming familiar with parts of the discourse that govern its life – the rules, norms, and functioning of discourse. Therefore, the liveships enter what Butler describes as “the world given over from the start to a language and to a series of signs, broadly construed, that begin to structure” their “already operative mode of receptivity and demand” (2005: 77). Their formation during the pre-quicken period follows Lacan’s theory that people “learn from scratch from the Other” (1998: 204), that is, from the Other’s memories, and liveships eventually manage to achieve what is one of the functions of Lacan’s mirror stage, to “establish a relation between the organism and its reality” (2005: 3). Moreover, liveships learn and later often assume those behavioural patterns, characteristics, and emotions which are recurrent or strongly pronounced in all the family members: “I am three times a Vestrit. I fear I shall have only as much patience as my forebears did” (Hobb, 1998: 291), proclaims Vivacia, thus agreeing and fulfilling what a functionalist sociologist Talcott Parsons terms as two main functions of family- primary socialization and personality stabilization (Parsons and Bales, 1956 quoted in Giddens, 2009). It could be stated that Vivacia constructs her identity based on the family members’ shared similarities, which, as Lacan states, are important for identification (2005: 18). Moreover, subjects identify themselves based on both similarities and differences, in terms of being akin to the other they recognise as possessing a certain quality or having certain biological markings (Jenkins, 1998; Lacan, 2005; Stets and Burke, 2000).

After awakening, liveships require a family member on board whenever they sail in order to continue to add familial memories and strengthen their connection, which represses the memories of dragons. When Vivacia comes alive, she exhibits behaviour learned from the store of knowledge she has access to: ““Thank you,” the ship replied with the serious artlessness of a child’ (Hobb, 1998: 143); she responds to Althea’s (a member of her family) compliment in the same manner a human child would. In a moment, when she perceives that the social situation changed and feels or recognises Althea’s sorrow, Vivacia adjusts her response accordingly and even changes the timbre of her voice to follow the utterance: “in moments, it had gone from high and girlish to the rich, throaty voice of a grown woman” (Hobb, 1998: 145). Vivacia’s adjustment process agrees with the discursive approach that “sees identification as a construction, a process never completed - always ‘in process’” (Hall, 1996: 2). Although Vivacia is able to adjust to the situation, she is still “just a little slip of a thing, barely quick-

ened" (Hobb, 1998: 736) in comparison to the liveship Ophelia who "incorporated many generations of Tenira sailors" (Hobb, 1998: 737) and, being older and more developed, is thus more likely to possess unique characteristics rather than merely mould herself into another's image. In this part of the narrative Vivacia's identity is deeply rooted in the lives she absorbed: 'she was used to seeing this woman through Ephron's eyes or Althea's. They had seen her as determined and authoritative . . . "I'm aware of what he knew, but it is commingled with so much else . . . I feel as my own the love he felt for you"' (Hobb, 1998: 290). Liveships require time to put the memories and information in order and see how they relate to who they are (Hobb, 1998: 234); that is, their personality develops in the first few weeks, and it might be "be markedly like its owners, or amazingly different" (Hobb, 1998: 240).

Vivacia soon bonds with Wintrow, a family member forced to sail with her on her maiden voyage. The choice of an unwilling family member hinders Vivacia's development because she is shocked at his resistance of the bond and his opinion of liveships. Namely, he sees a liveship as "a simulacrum of life and spirit, created by men for the serving of their own greed" (Hobb, 1998: 454). This position undermines what Butler terms the "norms of recognition that support my persistence: the sense of possibility pertaining to me must first be imagined from somewhere else before I can begin to imagine myself" (2004: 32). Thus, as Wintrow understands her as a being created by men to serve a specific purpose, and not as an individual capable of growth, she cannot begin to form her identity. Furthermore, the distrust of the various crew members and her distrust towards the captain make her feel "divided against myself. It is hard to trust, hard to relax and give control" (Hobb, 1998: 325). During their formative phase liveships need "calm . . . and confidence in her master, not coercion and quarrelling" (Hobb, 1998: 314). The familial Other serves a function similar to the quilting point. The relationship Vivacia and Wintrow share fixes the liveship's identity and affirms it: "She had clutched at him and all that made him a Vestrit as a way to secure her own identity again. Almost immediately she had felt better, much more herself. It was a certainty she drew from him, an affirmation of herself" (Hobb, 1998: 704). Yet Vivacia and Wintrow, often chafing one against the other, cannot consistently uphold this stable state. They cannot achieve Hegel's concept of reciprocal recognition, which Butler explains as the subject seeing the other is like it and "that the other is making the same recognition of their likeness" (2005: 41). Instead, in seeing and perceiving Wintrow, Vivacia starts to think about them in terms of differences, because, even though her identity and her body, down to the hips, are anthropomorphic, she is "not, after all, a human being" (Hobb, 1998: 555). The differences she perceives can be explained using

Derrida's terms of "peaceful coexistence," which cannot be applied here, and "a violent hierarchy" in which "one of the two terms governs the other . . . or has the upper hand" (1981: 41), which can be applied. This unstable relationship in which man has the upper hand over liveship allows Vivacia to perceive how power relations function: "And whence did that come? Not from my will. I am what your family has made me. You spoke of choices a moment ago, saying you no longer had any. I have never had any. I am more truly a slave than any mark on your face can make you" (Hobb, 1998: 730).

Due to the problematic relationship with Wintrow and the repressed dragon memories, Vivacia is not able to fully develop her anthropomorphic identity even before she realises the truth of her creation. However, the liveship Ophelia, who had the support of her family during her formative period and beyond, is not affected by the truth and does not question her identity and the differences between herself and her family. A self does not "have in itself the resources to live a stable and meaningful life" (Dreyfus, 2006: 142). A positive synthesis of one's identity is possible only if the factors are defined in terms of total involvement and this happens only if the self has an unconditional commitment (Dreyfus, 2006). Ophelia's capacity for self-reference emerges from the relation to her family and her mind forms the self by interacting with the world. At the end of the trilogy Ophelia asserts herself as an individual: "I recall a lot, my dear. Just because my memories have sails instead of wings, don't you discount them" (Hobb, 2015b: 870). By applying Locke's theory that memories help constitute personal identity, it is possible to conclude that she has a sense of personal identity and is an individual because she has lived a full life since awakening and has her own memories.

Conclusion

To conclude, liveships are created and their identity is constructed by humans in their own image. They are products of discourse who have to fulfil certain conditions in order to be accepted into society and recognised as individuals. The first of these conditions is the construction of gender as following the heteronormative binary differentiation and Butler's performative-discursive theory. The figureheads of the liveships are carved with the appropriate biological marking of either of the sexes, and they are perceived and later treated as being male, and therefore masculine, or female, and therefore feminine. Female liveships are given presents meant to accentuate their beauty, and their feminine traits and behaviour is emphasised throughout the novels. The gender of the liveship is first literally constructed and then confirmed by the choice of a feminine or mascu-

line name. According to the study of performative language and speech acts, the name temporarily stabilises the subject and fixes its meaning, bringing the self into existence (Paternai Andrić, 2012). By accepting the name humans give them, liveships are subordinated and can be considered slaves of the discourse they are entering. Moreover, their names are chosen in an attempt to impress the characteristics inherent in the meaning of the name on the identity of the liveships.

Finally, the formation of the liveship as a subject is constituted by its family members. The memories it absorbs familiarise the liveships with the discourse and allow them to establish a relation with reality. Liveships learn and assume behaviours and characteristics of their family members, constructing their identities based on both differences and similarities. After quickening, they exhibit learned behaviours and need time to construct their identity on their own. It is crucial that they establish a bond with a willing member of their family because they need a calm and stable environment during their formative period. The relationship shared between the family member and the liveship fixes the liveship's identity and affirms it. Eventually the liveship develops a sense of self, enhanced by the memories they acquired while travelling with their family members. The emergence of dragon memories and identity within some liveships destabilises their identities and causes changes to their anthropomorphic construction, while the liveship Ophelia, who does not have a dragon identity within, is able to accept the truth of her existence and continue the life she has made with her family.

Works Cited

- Althusser, L. (1971). Ideology and Ideological State Apparatuses. (Notes towards an Investigation). In: Althusser, L. (ed.), *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York; London: Monthly Review Press, pp. 127-186.
- Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Butler, J. (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex."* New York; London: Routledge.
- ---. (1997). *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. New York; London: Routledge.
- ---. (1999). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York; London: Routledge.
- ---. (2004). *Undoing Gender*. New York; London: Routledge.
- ---. (2005). *Giving an Account of Oneself*. New York: Fordham UP.
- Derrida, J. (1981). *Positions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dreyfus, H. L. (2006). The Roots of Existentialism. In: Freyfus, H. L. and Wrathall, M. A. (eds.), *A Companion to Phenomenology and Existentialism*. Carlton; Malden; Oxford: Blackwell Publishing, pp. 137-161.

- Elliott, Geoffrey B. (2015). Moving beyond Tolkien's Medievalism: Robin Hobb's Farseer and Tawny Man Trilogies. In Young, H. (ed.), *Fantasy and Science Fiction Medievalisms: From Isaac Asimov to A Game of Thrones*. New York: Cambria UP, pp. 183-98.
- Foucault, M. (1980a). Questions on Geography." In: Gordon, C. (ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. New York: Pantheon Books, pp. 63-77.
- ---. (1980b). Two Lectures. In: Gordon, C. (ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. New York: Pantheon Books, pp. 78-108.
- Giddens, A. (2009). *Sociology: 6th edition*, revised and updated with Philip W. Sutton. Cambridge: Polity Press.
- Hall, S. (1996). Introduction: Who Needs 'Identity'? In: Hall, S. and du Gay, P. (eds.), *Questions of Cultural Identity*. London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications.
- Hobb, R. (1998). *Ship of Magic*. New York: Random House Worlds.
- ---. (2015a). *Mad Ship*. London: Harper Voyager.
- ---. (2015b). *Ship of Destiny*. London: Harper Voyager.
- Jenkins, R. (2014). *Social Identity: Fourth Edition*. London; New York: Routledge.
- Klein, S. B., Nichols, S. (2012). Memory and the Sense of Personal Identity. *Mind*, 121(483), 677-702. <http://www.jstor.org/stable/23321780> (Accessed 5 May 2024)
- Lacan, J. (1998). *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis. The Seminar of Jacques Lacan, Book XI*. New York; London: W. W. Norton & Company.
- ---. (2005). *Écrits: A Selection*. New York; London: Routledge.
- Larsson, M. (2021). Brining Dragons Back into the World: Dismantling the Anthropocene in Robin Hobb's The Realm of the Elderlings. In: Höglund, A. and Trenter, C. (eds.), *The Enduring Fantastic: Essays on Imagination and Western Culture*. Jefferson: McFarland & Company, Inc., pp. 124-139.
- Melville, P. (2018). Queerness and Homophobia in Robin Hobb's Farseer Trilogies. *Extrapolation*, 59(3), 281- 303.
- Oliver, Matthew. (2022). History in the Margins: Epigraphs and Negative Space in Robin Hobb's Assassin's Apprentice. *Mythlore: A Journal of JRR Tolkien, CS Lewis, Charles Williams, and Mythopoeic Literature*, 41(1), 45-66.
- Peternai Andrić, K. (2012). *Ime i identitet u književnoj teoriji*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- ---. (2014). Zašto zadržati vlastito ime? Neki pristupi subjektu i imenu u diskurzu Gillesa Deleuzea i Felixa Guattarija. *FLUMINENSIA*, 26(1), 119-130. <https://hrcak.srce.hr/124918>. (Accessed 18 April 2024).
- ---. (2019). *Pripovijedanje, identitet, invaliditet*. Zagreb: Meandarmedia.
- Prater, L. (2016). Queering magic: Robin Hobb and fantasy literature's radical potential. In: Roberts, J. and MacCallum, E. (eds.), *Gender and Sexuality in Contemporary Popular Fantasy: Beyond boy wizards and kick-ass chicks*. New York; London: Routledge, pp- 21-34.
- Stets, J. E., and Burke, P. J. (2000). Identity Theory and Social Identity Theory. *Social Psychology Quarterly*, 63(3), 224-37. <https://doi.org/10.2307/2695870>. (Accessed 5 May 2024).
- Vivacious. *Oxford Learner's Dictionaries*, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/vivacious>. (Accessed 20 April 2024).

KONSTRUKCIJA ANTROPOMORFNOG IDENTITETA ŽIVOBRODA U TRILOGIJI *THE LIVESHIP TRADERS* AUTORICE ROBIN HOBB

Sažetak

Fantastična književnost puna je raznih čarobnih bića, koja su često bića sa sviješću i identitetom i imaju značajne uloge u književnim djelima. Jedna takva čarobna rasa, živobrodi, ima središnju ulogu u trilogiji The Liveship Traders, koju je napisala Robin Hobb, američka autorica fantastičnih romana. Za razliku od Hobbine popularnosti među čitateljima fantastike, malo je istraživanja o sagi The Realm of the Elderlings i zasad nema istraživanja koja se bave izgradnjom antropomorfnog identiteta magičnih bića. Ovaj rad prikazuje rod, imenovanje i utjecaj Drugoga kao glavne čimbenike gradnje antropomorfnog identiteta živobroda unutar diskursa u Hobbinoj trilogiji The Liveship Traders. Rad najprije objašnjava podrijetlo živobroda i ulogu diskursa na temelju teorijskog okvira Michela Foucaulta. Teorija govornih činova Johna L. Austina koristi se pri analizi imenovanja, a konstrukcija roda živobroda razrađena je prema teoriji rodne performativnosti Judith Butler. Rad prikazuje živobrode kao pojedince čiji razvoj uvjetuju Drugi i koji ovise o Drugome radi stabilizacije identiteta. Živobrodi su definirani kao proizvodi i robovi diskursa koje su ljudi oblikovali na svoju sliku kako bi njima lakše manipulirali i kontrolirali ih.

Ključne riječi: Robin Hobb, *The Liveship Traders*, identitet, diskurs

JEZIK

LJUBICA IVANČIĆ

Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti,
Sveučilišta u Mostaru

O DANAŠNJEM POLOŽAJU HRVATSKOGA JEZIKA U BIH NA TEMELJU MEDIJSKIH SADRŽAJA TELEVIZIJSKIH KUĆA RTV HB I NAŠE TV

Sažetak

Kada se govori o Bosni i Hercegovini, državi s trima narodima, i o pravima tih naroda, prva je asocijacija jezik, temeljna odrednica svakoga naroda, nasljeđe za koje su svi pozvani na isto; njegovo očuvanje uz nužnu, željenu ravnopravnost. Tema o kojoj se dugo govori, a i treba se govoriti, jest upravo pozivanje na jednakopravnost, kada je u pitanju hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini. Ta je problematika ujedno i tema rada, čiji je cilj osvrt na svijest o položaju hrvatskoga jezika u državi Bosni i Hercegovini. Metodom analize i sinteze, ali i metodom konkretizacije kroz sadržaj problema kroz koje se prolazilo još iz daleke, mukotrpne prošlosti, zabilježeni su osvrti na medijske sadržaje, ali i komentari kompetentnih govornika, sugovornika iz čijih se nastupa mnogo toga saznalo, potaknulo i kazalo. Na temelju analiziranih intervjua, televizijskih priloga o važnim datumima, obljetnicama, događajima te općenito o današnjem položaju hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini, koje su prikazale televizijske kuće, tadašnja Naša TV i današnja RTV HB, ukazuje se na aktualnu problematiku te se ističe medijska podrška, kao bitna i poželjna. Sugovornici i govornici izravnim pojavljivanjem u medijski prostor iznosili su svoja mišljenja o navedenim temama, komentirali, sugerirali, podržavali govor o hrvatskom jeziku i njegovu položaju. Mediji su doprinijeli toj problematici, uz odgovarajuće mogućnosti, emitirajući sadržaje čija je struktura analizirana u središnjem dijelu rada.

Ključne riječi: hrvatski jezik u BiH, hrvatski jezik kroz medije, društveno-politička situacija, višejezičnost.

Uvod

O položaju hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini nedovoljno se govorilo, no svijest o ovoj problematici potaknuta je i boljim medijskim angažmanom. Spomenuta je problematika vrlo osjetljiva „prije svega zbog njihova osobita utjecaja na cjelokupni život građana, jer tri standardna jezika u javnim medijima moraju biti ravnopravno zastupljena, o čemu treba posebno skrbiti društvena zajednica“ (Musa, 2018: 155). Navedene činjenice upućuju te otvaraju teme vezane za opstanak hrvatskoga jezika u društvu općenito, počevši od obrazovnog sustava, završivši u medijskom prostoru. Jesu li mediji odgovorili i dorusli toj temi u potpunosti? Ravnopravnost se tražila i priznavanjem jedinoga i prvoga javnog televizijskog servisa na hrvatskom jeziku, Radio televizije Herceg Bosne, koja je još uvijek u tom mukotrpnom procesu, a tijekom svojega trogodišnjeg postojanja proizvodi programski sadržaj o hrvatskom jeziku kroz različite emisije, političke, obrazovne, informativne, dijaloške, govorila je i podržavala tu temu. U radu su izdvojeni i analizirani intervjui, gostovanja o današnjem položaju hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini te aktualnim temama koje govore o očuvanju jezika, obljetnicama, događajima, povodima. Naša TV također je jedna od prvih medijskih kuća na hrvatskom jeziku iz čijeg se tadašnjeg programskog emitiranja bilježe također značajni gosti, njihov angažman, sve u svrhu pronicanja hrvatskoga jezika u BiH. Tako je isticano Sveučilište u Mostaru kao jedino u BiH koje ima Katedru za hrvatski jezik i koje svakako doprinosi ravnopravnosti s drugim institucijama: Maticom hrvatskom, Društvom hrvatskih književnika Herceg Bosne, organizirajući manifestacije, obilježavajući obljetnice, posebno one s kojima je sve počelo: Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika, 175. godina od osnutka Matice hrvatske, a i drugih događaja, koji su navedeni u radu. Navedeno je nekoliko obljetnica te prisjećanja značajnih povijesnih osoba: O jeziku i značaju Povelje Kulina bana iz 1189. godine, komentari naših jezikoslovaca, a kada je riječ o temi hrvatskoga jezika u BiH, svakako je istaknut hrvatski jezikoslovac Domagoj Vidović sa svojim suradnicima. U političkim emisijama razgovaralo se također o ovoj temi s konkretnim izlaganjima, primjerima te komentarima, a poseban je osvrt i naglasak na emisiji „Kompas“ RTV HB-a, urednika i voditelja Miroslava Vasilja. Navedene činjenice, kao bitne odrednice trenutačnoga stanja, bit će objašnjene u radu te potkrijepljene konkretnim primjerima iz medijskoga prostora.

Hrvatski jezik jučer i danas

Promatrajući hrvatski jezik još od vremena Bašćanske ploče, Humačke također, dakle, 11. i 12. st. pa sve do danas, moglo se zaključiti, a i spoznati kroz

kakve i koje je faze jezik prolazio, koliko toga se dogodilo kako bi se ostvario jezik same pismenosti i tako „dosegao cjelovitu i sustavnu standardizaciju, niz razvojnih faza, više velikih promjena fonološke, morfološke, leksičke i sintaktičke naravi“ (Musa, 2006: 19). Od glagoljskih spomenika do stvaranja standardnoga jezika prođe vrijeme, potrebno je spomenuti i srednjovjekovnu književnost te njezinu važnost u stvaranju standardnoga jezika, oblikovanju samoga jezika, koja je isticana kao dokaz o produktivnom djelovanju Hrvata na području Bosne i Hercegovine. „U oblikovanju, razvoju i standardizaciji hrvatskoga jezika u BiH u 19. st. presudnu su ulogu imali bosanski franjevci, a do kraja 19. st. hrvatska je standardnojezična tradicija bila vezana za djelovanje franjevac Bosne Srebrne.“ (Krešić, 2019: 355) Njihov je rad bio prepoznatljiv počevši „od očuvanja vjere, narodnoga imena i jezika do širenja mira i dobra, tako su izdržali sve povijesne kušnje, pa i ona najteža vremena osmanskoga carstva preko četiri stoljeća, te su uz temeljne vjerske zadaće širili i pismenost“ (Krešić, 2019: 21). Njihova književnost nije svedena samo „na književnu tradiciju u Bosni, već je ona zapravo zajedničko duhovno blago ostvareno hrvatskim jezikom na cijelom dalmatinsko-bosansko-slavonskome području, što je poznato u povijesti jezika, jer je taj jezik u osnovi štokavski, a franjevački pisci (Divković, Bandulavić i dr.) za uzora su imali dubrovačku literaturu, dalmatinsku nabožnu glagoljsku i čakavsku latiničnu književnost pa su u njemu prisutni utjecaji i drugih hrvatskih narječja, osobito čakavskoga“ (Musa, 2018: 22), te su se tako uključili u širi krug književnojezične komunikacije prenijevši jezična postignuća preko Bosne u Slavoniju i južnu Ugarsku. U literaturi se često ističe kako je ta faza bila presudna faza u standardizaciji hrvatskoga jezika i to prije hrvatskoga narodnog preporoda. Unatoč dugoj i bogatoj književnoj kulturi i djelatnosti bosanskih franjevac na hrvatskome jeziku, za Hrvate u BiH te za status i ime njihova jezika, prekretnica je dolazak austrougarskih jedinica u kolovozu godine 1878. Tako je povijest hrvatskoga književnog jezika, koja je *eo ipso*, tj. po svojoj naravi povezana s društvenim i političkim mijenama, bogata dijelom vrlo osebnim prinosima obama glavnim vidovima jezičnoga planiranja korpusa, što mu je, kao što će se vidjeti, u nekim razdobljima prijetilo utapanjem „u ‘zajednički’ jezik, da bi u drugim razdobljima poput feniksa pokazao neočekivanu životnost i žilavost preživjevši tako mnoge stranputice i ugroze sve do prevratnih sociolingvističkih prilika na početku devedesetih godina 19. st.“ (Samardžija, 2019: 10). Govoreći dalje o pitanju službenoga jezika u BiH koje nije riješeno jednom odlukom za sva područja javne uporabe, može se reći da su bila dva službena jezika: njemački i jezik koji se u početku različito naziva: bosanski jezik, zemaljski jezik, bosanski zemaljski jezik, hrvatski jezik, srpsko-hrvatski jezik, hrvatsko-srpski. Dakle, „prirodni je put razvoja književnoga jezika Hrvata u BiH prekinut dolaskom austrougarske uprave i za sve vrijeme njezine uprave trajalo je traganje za određenjem naziva

službenoga jezika“ (Krešić, 2019: 355), a tada u Kallayevo doba (1882. - 1903.) ustaljuje se naziv bosanski jezik. Naredbom Zemaljske vlade od 4. listopada 1907. zemaljski se jezik u BiH naziva srpsko-hrvatski jezik, a tako je i ostalo nakon aneksije, „sve do 1918. godine, unatoč nekim neslaganjima i drugačijim političkim prijedlozima“ (Samardžija, 2004: 133).

Kallayev režim, „čiji kratki odsječak ulazi u 20. st., obilježen je nastojanjem stvaranja bosanske nacije i posebnoga standardnog jezika, a nakon Kallaya (1903.), nova je uprava ozakonila naziv srpsko-hrvatski (1907.) i provela reviziju pravopisa“ (Krešić, 2019: 356). Slijedi vrijeme NDH u kojoj je za BiH vrijedilo jezično zakonodavstvo kojim se regulirala uporaba hrvatskoga jezika, pravopisa i pisma na cijelome prostoru novoosnovane države, a kao sastavnica druge Jugoslavije zakonskim i ustavnim formulacijama koje su se odnosile na jezik u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori.

Dakle, „pokušaj nametanja narodnosne i jezične unitarizacije, tj. umjetnoga stvaranja bosanske narodnosti i bosanskoga jezika u Bosni i Hercegovini, austro-ugarskoga upravitelja Bosnom i Hercegovinom, Benjamina Kallaya te nametanjem tzv. srpskohrvatskoga tijekom sedamdesetak godina jugoslavenskih vlasti, izravno je ugrožavalo položaj hrvatskoga jezika“ (Vidović, 2023: 10).

Hrvatski jezik tijekom preporodnoga razdoblja dobiva svoje bitne odrednice, štokavica - kao osnova samog jezika, a već spomenuti franjevci, koji su odigrali važnu ulogu u preporoditeljskom dobu (Martić, Jukić, Nedić, Bakula i drugi), ostvarili su preporodne ideje u Bosni i Hercegovini. Slijedi postilirsko razdoblje koje je donijelo polemiku (filološke škole), potom status hrvatskoga jezika u samoj Jugoslaviji, sve do 1967. i Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika pa dalje. Ponovno se vraćamo na pitanje od kada možemo govoriti o predstandardizacijskome razdoblju hrvatskoga jezika, uza sve okolnosti i faze, ovdje se upućuje na sredinu 18. st. U 17. i polovinom 18. st. riješena su osnovna pitanja jezika i pisma tako što se na sjeverozapadnome kompleksu kajkavski jezik počeo ujednačavati, a na jugoistočnome području južnočakavska i nenovoštokavska pismenost nestaju dok je istodobno započela standardizacija novoštokavskoga pisanog jezika s ikavsko-ijekavskim dvojstvom. Od druge polovine 18. st., dakle, „zapčinje razdoblje standardizacije koje će puni zamah imati u 19. stoljeću“ (Musa, 2018: 24). U uvodnim rečenicama rada, navedeno je da hrvatski jezik i dalje podnosi nepravdu kada je riječ o njegovu današnjem pravnom statusu i to je najviše vidljivo u praktičnom smislu, jer onaj pravni zapravo postoji. Jasno je „da sve građane u Bosni i Hercegovini još čeka posao dosljedne provedbe i oživotvorenja ustavne činjenice da je hrvatski jezik ravnopravan službeni jezik, što treba opravdati u svim ustavima, svim zakonima, u medijima, u nastavi,

u udžbenicima, u administraciji, u kulturi, u politici te u običnoj svakodnevici“ (Musa, 2006: 19). Bosna i Hercegovina kao višenacionalna zajednica triju konstitutivnih naroda i triju ravnopravnih jezika mora i u zakonskoj regulativi i u jezičnoj teoriji i praksi, na svim razinama, čuvati sve nacionalne i duhovne tečevine braneći se dosljedno od svih unitarističkih modela zbog kojih bi sve strane, pa i države bile na gubitku.

Hrvatski jezik u višejezičnosti

Hrvatski je jezik jedan od triju jezika u Bosni i Hercegovini, srodan drugim jezicima unutar države u kojoj su isprepletene zajednička obilježja kulture i povijesti, a isto tako, kroz povijest, povoljni i nepovoljni odnosi. Govornici triju postojećih jezika mogu se razumjeti, no ne u potpunosti jer se hrvatski jezik ipak izdvaja i razlikuje na različitim razinama. Razumljivo je da su sva tri jezika u dodiru, kontaktu te tako utječu jedan na drugoga. Ako se osvrnemo na protekle stranice ovoga rada, jasno nam je kako je bio težak put do afirmacije. S obzirom na sve poznato, pomisli se kako je ovo na jedan način sudbina hrvatskoga jezika, pogotovo u kontekstu njegova položaja u Bosni i Hercegovini. Sukladno zakonima današnje Europe „koja kao ideal zagovara bar trojezičnost svojih govornika-osim materinskoga i engleskoga kao jezika međunarodnoga sporazumijevanja, predlaže učenje bar još jednoga jezika i tako se predlaže da ideal bude najmanje četverojezičnost, a u višejezičnim državama peterojezičnost koja bi uključivala bar djelomično poznavanje dvaju domaćih jezika“ (Jelaska, 2006: 199). Položaj hrvatskoga jezika u današnjoj Bosni i Hercegovini posve je jedinstven, ali ima i sličnosti s drugim jezičnim situacijama u Europi i svijetu. Poznato je kako je hrvatski narodni jezik, jezik hrvatskoga naroda, starosjedilačkoga naroda Bosne i Hercegovine, jedan od triju vrlo srodnih jezika koji bi trebali biti službeni jezici u jednoj državi, a druga su dva srpski i bošnjački. Od njih se razlikuje obilježjima na različitim razinama: „fonetskoj i fonološkoj (npr. prototipna obilježja otvornika, neproširenost visokoga tona u riječima s dvosložnim naglaskom), morfološkoj (npr. vrste sufikasa, sklonidbeni tipovi i naglasni tipovi), sintaktičkoj (npr. infinitivne nadopune modalnih glagola s istim vršiteljem radnje, ispuštanje zalihosnih sintaktičkih elemenata u upitnim rečenicama), leksičkoj (npr. tvorbene riječi, primljenice), segmantičkoj, pragmatičkoj, a poneke su svojstvenosti tipološki različite“ (Jelaska, 2006: 200). Hrvatski je jezik službeni jezik u susjednoj zemlji Hrvatskoj te se funkcionalno hrvatski u Bosni i Hercegovini „dodiruje“ i tako nadograđuje, u kontaktu je s izvornom normom o čemu će nadalje biti riječ u središnjem dijelu rada te u konkretnim primjerima. Potrebno je naglasiti da je Bosna i Hercegovina otvorena i utjecaju engleskoga jezika kao globalnog jezika

međunarodnog sporazumijevanja te je i ovdje vidljiv utjecaj na razvoj i postojanje hrvatskoga jezika. U Bosni i Hercegovini „utjecaj engleskoga još se toliko ne očituje kao u Hrvatskoj zbog nešto manje važne marketinške i društvene uloge mladih, ali nije vjerojatno da bi bio posve različit“ (Jelaska, 2006: 200). Hrvatska se norma ovdje odlično suprotstavlja, dok je srpska norma otvorenija za primanje stranih riječi, a očito je kako je bošnjački jezik otvoreniji riječima turskoga podrijetla. Kako nam govori prošlost, hrvatski jezik imao je isprepletenu kulturnu povijest ponajviše sa srpskim jezikom jer je „bošnjački jezik vrlo mlad, tek u povojima i po tome sliči nekim novijim pojavama izdvajanja jednoga jezika u zaseban, a svakako je ovdje zanimljiva, neobična i netipična vanjska podrška bošnjačkomu jeziku, upravo jedinstvena i na početku veća nego što ju je imao unutrašnji identitet toga mladog jezika“ (Jelaska, 2006: 200). Kako se navelo, u višejezičnim zajednicama ideal bi trebao biti makar peterojezičnost, tako bi u Bosni i Hercegovini ideal trebao biti da hrvatski govornici makar u primanju do određenoga stupnja poznaju srpski i bošnjački jezik, ali i obrnuto, da i govornici drugih dvaju jezika isto tako poznaju hrvatski. Potrebno je izgraditi ravnopravnu višejezičnost, ostvariti jezik u nastavnom procesu, medijskom, kulturološkom te isto tako osvrnuti se na europske zemlje u kojima upravo govor o ravnopravnosti i višejezičnosti ne predstavlja veliki problem. Iako je danas hrvatski jezik jedan od triju službenih jezika u Bosni i Hercegovini, borba za njegovu potpunu ravnopravnost nije završena. Uza sve postojeće probleme, „njegov je položaj znatno osnažen u odnosu na stoljeća stalnih progona njegovih govornika i zatiranja njegova imena“, zaključuje Vidović (2023: 6).

O hrvatskom jeziku u BiH na temelju medija

Kroz pisanu i govornu komunikaciju te medijsko djelovanje moglo se, a i može se, čuti o tzv. metodama medijskih manipulacija u BiH. Bez medija na hrvatskom jeziku „Hrvati u BiH izloženi su fragmentiranju njihova narodnog identiteta te gubitku općih i konkretnih narodnih orijentira prema BiH, ali i međunarodnoj zajednici“ (Raguž, 2006: 240). Sloboda informiranja na vlastitom jeziku temelj je za sve druge slobode i govoreći o ravnopravnosti, Hrvati su idejno punopravno tražili svoja prava, a prije svega, imati medij na vlastitom jeziku. Ovo je bio prvi i osnovni problem, drugačije rečeno; veliki propust koji se koristio kao ignoriranje Hrvata i njihova jezika s obzirom na status manjinske zajednice. Ono što je očito, a i potrebno, i ono što nalaže logično razmišljanje jest da „bez medija na hrvatskom jeziku Hrvati u BiH ne mogu imati nužni demokratski dijalog o sadašnjosti i budućnosti BiH, dok se manipulacija, koja je najčešće nevidljiva, odvija preko čovjekovih emocija nametanjem planirane ideologije i načina mišljenja“

(Raguž, 2006: 244). Riječ je o nezadovoljstvu, osjećaju straha, nesigurnosti što je veoma teško i gotovo nemoguće zanemariti. Postojanje medija na hrvatskom jeziku nije u potpunosti riješeno pitanje. Oni koji postoje i koji su postojali, nisu bili prihvaćeni u potpunosti ili su prihvaćeni, ali bez svih prava koja im pripadaju. Dominacija nad Hrvatima vidljiva je još iz davne 2005., o čemu svjedoči naslov u bošnjačkim dnevnim novinama: „Danas sjednica doma naroda Parlamenta BiH - Zakon o javnom rtv servisu može biti usvojen i bez podrške Hrvata“ (Raguž, 2006: 245), što šalje sasvim jasnu poruku široj javnosti. O toj se temi govori i piše desetcima godina, što je potvrda o postojanju istog problema kad je riječ o medijima na hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini. Izvrsne zaključke te razmišljanja o spomenutom donosi sadržaj političke emisije „Kompas“ na Radio televiziji Herceg Bosne, urednika i voditelja Miroslava Vasilja. Njegovi sugovornici, HRT-ov novinar Siniša Kovačić te glavna urednica programa Nove TV, Ivana Ivančić, kao vrlo kompetentni govornici iznose podatke, mišljenja kako o postojanju javne RTV na hrvatskom jeziku tako i o poziciji hrvatskoga jezika u medijima u Bosni i Hercegovini.

Tijekom samoga intervjua, naglašen je „informacijski rat“, okarakteriziran kao nepošten informacijski rat koji provodi informacije negativne konotacije zahvaljujući aktualnoj politici koja sve diktira. U tom dijelu također je spomenuta briga o hrvatskim medijima u Bosni i Hercegovini ističući sporazum o suradnji između dviju nacionalnih medijskih kuća: HRT-a i RTV HB-a, što bi uvelike pomoglo u radu i kvaliteti kreiranja programa RTV HB-a.

Ivana Ivančić, urednica informativnoga programa Nove TV, iznijela je kako su teme koje se tiču BiH: pregovori, pozicija hrvatskoga jezika, izborni zakon, gledane i praćene u Hrvatskoj preko sadržaja Nove TV. Na misao da „smo jedini narod kojem je zabranjen Rtv javni servis u Bosni i Hercegovini“, Ivančić odgovara da je to još jedan argument koji potvrđuje majorizaciju Hrvata u BiH i pokazuje da je jedno ono što stoji deklarativno, dok je drugo pokazivanje i isticanje licemjerja pri čemu se zanemaruje ustavno pravo, a za to krivi vladu, ali i čelne ljude u Bosni i Hercegovini. Medijska je situacija u Bosni i Hercegovini takva da nepošteni medijski rat ide isključivo na štetu Hrvata, tj. lažne vijesti dominiraju dok upućuje kritiku samim novinarima koji bi zapravo trebali stvarati kritički nastrojenu masu.

Na pitanje o važnosti RTV servisa te što znači ako jedno društvo ima ili nema Javni RTV servis, novinar Siniša Kovačić odgovara: „Ovo što se događa u BiH prema Hrvatima, nedopuštanje javnog servisa upućuje na ‘betoniranje’ javnih prava Hrvata.“ „Betoniranje“ pozicije manjine, a nikako uvažavanje manjinskog naroda. Treba se boriti protiv toga, skupiti sve moguće pametne ljude, pokušati

naći model, biti još glasnjiji da bi se situacija preokrenula. Zašto bi se netko bojao javnog Rtv servisa na hrvatskom jeziku u BiH? Manipulacija je u pitanju, onaj tko to radi, misli da će i drugi tako raditi i odatle dolazi strah. Model pokušavanja zatiranja glasa hrvatskih građana u BiH je apsolutno karcinom ovoga društva. Narod koji nema javni RTV servis gubi svoj identitet, bez prava je na hrvatsku riječ, govor o tradiciji, uspjesima, pozitivnim informacijama, zabavi, edukaciji. Nadalje je upozoreno i uspoređeno s modelima funkcioniranja drugih europskih država koje žive i funkcioniraju u pluralizmu, isključujući naravno BiH, na što je dodano da se ne može govoriti o pluralizmu jer se taj isti pluralizam ne poštuje, i sve dok nacionalne manjine imaju pravo na svoje RTV servise i nedopuštanje jednog takvog za hrvatski narod, nazvano je „civilizacijskom sramotom“. Taj sadržaj upućuje na prije rečeno, medijsku manipulaciju, nepovoljan položaj hrvatskoga jezika te neprovođenje osnovnih ustavnih prava manjinskoga naroda u Bosni i Hercegovini, što je postiglo iznimnu gledanost kako u Bosni i Hercegovini tako i u Republici Hrvatskoj.

Vraćajući se na početak postojanja i osnivanja medija na hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini, valja se prisjetiti onih prvih koji su svakako odigrali važnu ulogu. Bili su to: EroteL, HTV Mostar, Hercegovačka televizija, Naša TV te spomenuta RTV Herceg-Bosne. Postojanjem tih medijskih kuća te njihovim „gašenjem“ vidljivo je provođenje neravnopravnosti kada je riječ o položaju u usporedbi s drugim medijima. Od 1996. kada se formirao EroteL, preko Hrvatske radiotelevizije Mostar, 1998., potom Hercegovačke televizije do Naše TV, 2016., pa sve do 2019. kada započinje s radom Radio televizija Herceg-Bosne. Navedene televizijske kuće ipak su, stvarajući programske sadržaje, govorile o pitanju hrvatskoga jezika u BiH, ali su bile i veliki pokazatelji zatiranja hrvatskoga jezika u televizijskom svijetu jer je njihov utjecaj znatno umanjen. Ostali su portali koji u pozitivnom smislu govore o hrvatskom pitanju te jeziku u Bosni i Hercegovini. S ranije navedenim primjerom i sadržajem o navedenim temama, naredne stranice rada također donose primjere određenih sadržaja koji su opravdali svoje postojanje i tako iskazali zajedničke želje o punopravnom položaju hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini. Riječ je o predstavljajima različitih knjiga te ljudi iz kulturnoga i javnoga života, već navedenih govornika iz također javnoga i političkoga života iz BiH i Hrvatske, o obilježavanju različitih datuma, obljetnica koje svakako brinu o očuvanju hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini. Intervjui s jezikoslovcem, sveučilišnim profesorima sa Sveučilišta u Mostaru, te raznim gostima s hrvatskih Sveučilišta. O važnosti hrvatskih institucija, Matice hrvatske, te o organiziranju različitih manifestacija koje se brinu i čuvaju spomen na književnost i jezik u Bosni i Hercegovini.

50. godišnjica Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika, Naša TV

Hrvatski mediji prate djelovanja hrvatskih institucija, a Sveučilište u Mostaru svakako, jer je jedino sveučilište na hrvatskom jeziku koje ima Katedru za hrvatski jezik. Prilog s Naše TV, koji govori o 50. godišnjici Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika, prilog je koji govori o važnosti same Deklaracije. U okviru obilježavanja Deklaracije održano je predavanje: „Hrvatski jezik, književnost, Deklaracija“. Organizatori predavanja bili su Filozofski fakultet te Studij hrvatskoga jezika i književnosti. Istaknuto je kako Sveučilište u Mostaru kao jedino javno sveučilište na hrvatskom jeziku ima važnu ulogu u očuvanju vitalnosti jezika, njegove brzine i snage širenja u vlastitom prostoru. Tadašnja rektorica Sveučilišta u Mostaru, prof. dr. Ljerka Ostojić istaknula je aktualne probleme, najprije važnost Deklaracije koja nije doprla do onih koji još uvijek jednom narodu ne omogućavaju javni RTV servis na materinskom jeziku ili pravo na javno školstvo na materinskom jeziku. Izjava o Deklaraciji sastavljena je 9. 3. 1967. u Matici hrvatskoj koju je potom prihvatila većina hrvatskih kulturnih i znanstvenih ustanova i potpisao veći broj javnih i kulturnih djelatnika. Njome se zahtijevao ravnopravan položaj hrvatskoga jezika u jugoslavenskoj federaciji te slobodno oblikovanje hrvatskoga jezika u skladu s hrvatskom tradicijom. O temi: „Deklaracija i hrvatski jezik, o jezičnom aspektu Deklaracije, činjenicama i događajima koji su prethodili Deklaraciji 1967. godine“, govorila je prof. dr. Katica Krešić, a prof. Antun Lučić govorio je o temi „Živost književnog jezika“, književnom jeziku kao tvorbenoj snazi u kojem se sustav književnosti bolje prepoznaje, bolje prenosi ili još sretnije predaje naraštajima koji dolaze, koji imaju naglašeno zanimanje za stvaralačku moć jezika u kojemu je naša samobitnost. Spominje se veliki Miroslav Krleža kao jedan od potpisnika Deklaracije koji je rekao kako je „narodnost jezik“, a kao takav i jedini temelj nacionalnoga dostojanstva. Ovim TV prilogom istaknut je vrlo važan događaj za javnost, a posebno za gledatelje koji su govornici hrvatskoga jezika. Istaknut je rad i aktivnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru koji se svojim javnim djelovanjem brine o bitnim datumima, obljetnicama i tako motivira studente na ono što se treba znati i čuvati od zaborava.

170 godina hrvatskoga službenog jezika te 50 godina Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika

Slijedi prilog o također važnom povodu, o 170 godina hrvatskoga službenog jezika te već spomenutoj 50. obljetnici Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga

književnog jezika. Zavod za školstvo Mostar organizirao je cjelodnevni program za učenike i studente povodom toga događaja. Istaknuta je važnost Zavoda kao institucije koja se brine o nastavnim planovima i programima u osnovnim i srednjim školama gdje se nastava izvodi na hrvatskom jeziku te su kao takvi imali dužnost obilježiti ovaj događaj uključujući i 50 godina Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika, ali i 150 godina Matice hrvatske bez koje se hrvatski jezik „ne može niti spomenuti“. Prof. dr. Perina Mejić, sudionica ovoga događaja, u svojem predavanju istaknula da je „hrvatski jezik komunikacijska, lingvistička i književna činjenica“. Djeca su uživala u poetskom, scenskom, glazbenom dijelu dok su učenici u davanju svojih intervju na pitanje zašto je hrvatski jezik njima bitan, dali svoje odgovore koji su bili različitih, a opet sličnih interpretacija: poštuju ga, čuvaju ga, govore ga njihovi roditelji, uče o njegovoj povijesti i tako mu daju važnost u svojim životima. Dakle, tim prilogom gledatelji su osviješteni o važnosti toga događaja, kada je još prije 170 godina prijedlog Ivana Kukuljevića Sakcinskog Hrvatski sabor prihvatio i donio odluku o uvođenju hrvatskoga jezika kao službenoga jezika u javnu uporabu. Spomenuto je i to da se prije nego što je hrvatski postao službeni, govorilo latinskim jezikom. Također se ponovno spomenuo Daytonski sporazum iz 1994. kojim se „situacija riješila“ ukinuvši tadašnji naziv: bosansko-hercegovački jezični izraz s čim je pravna situacija riješena, ali ona na žalost nije zaživjela u praktičnom smislu. Navedeni su i prvi hrvatski pisani spomenici te različite jezikoslovne rasprave i rječnici koji su nastali prije 1847. godine što ukazuje na postojanje hrvatskoga jezika i ranije, a to potvrđuje i prva hrvatska gramatika iz 1604. godine. Prilog je snimljen prije pet godina, često je dijeljen u svrhu podizanja svijesti o važnosti toga događaja, a još uvijek aktualan s obzirom na to da posjeduje bitna izlaganja i činjenice vezane za položaj i postojanje hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini.

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika u BiH, 175. obljetnica osnutka Matice hrvatske u Zagrebu, Naša TV

O važnosti Deklaracije govorilo se i dalje te obilježavalo na sličan način. Istaknut je zanimljiv tv prilog Naše TV u kojemu je vidljiva i istaknuta suradnja hrvatskih institucija. Prilikom obilježavanja 50 godina Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika u BiH te 175. obljetnice osnutka Matice hrvatske u Zagrebu, predavanje na tu temu organiziralo se na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, a suorganizatori uz Sveučilište u Mostaru i Filozofski fakultet bili su Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti BiH, Matica hrvatska te Društvo hrvatskih književnika Herceg Bosne. Ovaj put, akademik, prof. dr. Šimun Musa održao je predavanje počevši s najstarijim pisanim spomenicima

na hrvatskom jeziku, brojnim srednjovjekovnim pisanim žanrovima i rodovima, preko renesansnih i kasnijih djela do novovjekovnih. Govorio je o kontinuiranom razvoju hrvatskoga jezika. „Hrvatski jezik je domovina, bez obzira gdje čovjek živio.“ Sve što znamo, što prenosimo mladima, dobili smo od jučer, iz naše baštine, kroz jezik i sve što ostavljamo potomcima, ono što je najvažnije, bit će ostvareno na jeziku“, istaknuo je prof. Musa. Tim predavanjima i istupanjima u javnost zaključujemo da je jezik stanište nacionalnog identiteta te da su zbog toga takva predavanja veoma važna. A još veća važnost je u medijskoj podršci, koja je i ovaj tv prilog učinila znatno aktualnim, gledanim i to sve na društvenu te obrazovnu korist.

Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini u javnoj komunikaciji od 1945. do danas, prof. Marija Musa, Naša TV

Tadašnja televizijska kuća, Naša TV, pratila je Sveučilište u Mostaru, osobito događaje na Filozofskom fakultetu. Prilog iz 2018. godine o predstavljanju vrijednog djela prof. Marije Muse, „Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini u javnoj komunikaciji od 1945. do danas“, također je doprinio javnosti te postigao veliku gledanost. O predstavljanju toga vrijednog djela govorilo se i u središnjem Dnevniku, no širina teme zahtijevala je i gostovanje prof. Marije Muse u emisiji „Dobar dan, Hercegovino.“ Profesorica Musa istaknula je da je hrvatski jezik u nezavidnu položaju u Bosni i Hercegovini, a da o tomu govori i literatura, znanstveni radovi, osvrnuvši se i na povijest kada također nije bilo lagano. Jezik je „manjeg naroda“ upitan, dok bi većinski narod trebao štititi prava manjeg naroda, što bi bilo idealno. Unatoč ravnopravnosti jezika, u praksi se ta ravnopravnost ne ostvaruje i to upravo kada je riječ o javnoj komunikaciji (administrativnom stilu najprije, a potom i publicističko-novinarskom također). Profesorica je opisala karakteristike tih dvaju stilova što je svakako gledateljima bilo važno. Na pitanje koliko je hrvatski jezik zastupljen u RTV servisima, prof. Musa iznijela je rezultate svojega istraživanja u kojem je, analizirajući sadržaje Dnevnika RTV servisa u BiH o priložima na hrvatskom jeziku, utvrdila da su se ispitanici pozvali na „zajednički jezik“ i odgovorili kako je to nepoznato jer ne znaju koji urednik kojim jezikom govori. Zaključak je da se hrvatski pojavljuje jedino u priložima koji su snimljeni u područjima gdje je većina hrvatsko stanovništvo, dok su ostali dijelovi Dnevnika uređivani vodeći se uređivačkom politikom određene medijske kuće. Istaknut je i tadašnji „nastavak jezične politike prijeratnoga razdoblja“ bosanskohercegovački standardnojezični izraz, jezik koji ne možemo smatrati hrvatskim jezikom „jer u njemu ima svega i svačega“. Profesorica Musa naglasila je kako su promjene u jeziku vidljive, istaknula važnost institucija koje čuvaju hrvatski jezik te

navela Maticu hrvatsku, Akademiju za znanost i umjetnost, važnost nastavnih planova i programa na hrvatskom jeziku, a i nastanak samih udžbenika na hrvatskom jeziku. „Jezik nas veže uz dom, a ljubav prema jeziku jamči njegovu opstojnost“, završne su misli i poruke ovoga tv gostovanja, priloga. Također se može zaključiti kako se i nakon određenog vremena i danas, trenutačno govori o istome. I danas možemo pročitati naslove o „nezavidnom položaju hrvatskoga jezika i istaknutoj neravnopravnosti“, što upućuje na također još uvijek aktualne probleme o položaju hrvatskoga jezika u Bosni i Hercegovini.

„Kako odgovoriti na ugrozu hrvatskoga jezika?“ RTV HB

Na pitanje kako odgovoriti na ugrozu hrvatskog jezika, odgovaramo prilogom s Radio televizije Herceg Bosne u kojemu su govorili: jezikoslovac Domagoj Vido- vić te književnik, povijesni i likovni kritičar Đuro Vidmarović. Prilog je snimljen povodom četvrtoga Svjetskog festivala hrvatske književnosti na kojemu se, iz- među ostalih, razgovaralo i o aktualnoj temi položaja hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini. Naglašeno je kako Republika Hrvatska kao pravni okvir sa svojim institucijama pruža poticaj i zaštitu jeziku i kulturi, no ona to može i treba činiti i izvan svojih granica, točnije na svakom mjestu gdje još živi i tinja makar jedan pisac ili povijesni trag te nasljeđe koje joj pripada. Sudionici toga susreta isticali su podatke koji su okupirali medijski svijet, podatke koji nisu točni, a podijeljeni su s javnosti i tako su ugrozili položaj hrvatskoga jezika. Navodi se primjer svo- jatanja Humačke ploče, koja je najstariji kameni spomenik u Bosni i Hercegovini kad je riječ o spomenicima pisanim hrvatskim pismima, i po toj važnosti može se usporediti s Bašćanskom pločom u Hrvatskoj, nazvana je “spomeničkom bašti- nom bošnjaštva”, dakle upozoreno je na objektivnu krađu hrvatske baštine, kul- turološke i jezične. Stvaranje tzv. BHS jezika Đuro Vidmarović, spomenuti hrvat- ski književnik, povijesni i likovni kritičar, BHS nazvao „čudnovatim kljunašem“, „ludim lingonimom“, rekavši kako su problemi za hrvatski narod dugoročno ne- povoljni ako se ne zaštiti hrvatski jezik od unitarzacije na razini Bosne i Hercego- vine. Domagoj Vido- vić, hrvatski jezikoslovac, pak je istaknuo kako Hrvati u BiH moraju biti posebno ponosni jer je njihova kultura četveropismena i kao takva jedina je na ovim prostorima, te je i upozorio na već navedene probleme i dao vlastiti osvrt na aktualne događaje. Jezikoslovac Vido- vić također govori kako današnji hrvatski jezik, što se tiče zakonodavnog okvira, odavno nije bio u do- brom položaju jer nije bio nekom vrstom službenog jezika u Bosni i Hercegovini od pada pod Turke, što smatra dobrom vijesti. Navedena je i loša vijest, a ona je neprovođenje zakona, kako u Bosni i Hercegovini tako i u okolnim zemljama, te se zbog toga nižu medijski problemi, recimo jezik RTV HB. U prilogu se ponovno

naglasila i istaknula važnost hrvatskih institucija koje su i organizirale taj festival: Hrvatska kulturna zaklada, Matica hrvatska, Društvo hrvatskih književnika te Hrvatska matica iseljenika iz Središnjega ureda za Hrvate izvan RH. Da je taj skup bio od velike važnosti, govori i podatak o okupljenim književnicima, akademikima, lingvistima i sveučilišnim profesorima iz Australije, Austrije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore, Italije, Mađarske i SAD-a.

O jeziku i značaju Povelje Kulina bana iz 1189. godine, RTV HB

Govoreći o važnosti povijesnih dokumenata te njihovu utjecaju na sadašnjicu, brinući se o obljetnicama, govori i ovaj prilog emitiran upravo 29. kolovoza 2023.

Povelja bosanskoga bana Kulina od 29. kolovoza 1189. pisana tzv. arvaticom ili bosančicom, dokument je kojim se uređuju trgovački odnosi između Dubrovnika i Bosne koja je u to vrijeme bila banovina oko Sarajeva, Zenice, Visokog. Zoran Perović iz Državnog arhiva u Dubrovniku istaknuo je važnost obećanja Kulina bana te samo posjedovanje isprave pisane na komadu pergamene. Dubrovnik posjeduje dva primjerka, dok je treći u Sankt Peterburgu za koji je poznato da je "ukraden" tijekom 19. st. Jezikoslovac Domagoj Vidović također govorio je o Povelji Kulina bana s jezičnog aspekta. Naveo je da je pisana crkvenoslavenskim jezikom koji je pomiješan s narodnim jezikom. Budući da u tekstu postoje dijelovi pisani latinskim jezikom, Povelja pripada zapadnoj kulturi jer je latinski jezik zapadne liturgije odnosno katoličke. Za Hrvate je veoma bitno da se u tekstu spominje kako se Ivan Krstitelj zove Jovanom krstiteljem, što pokazuje da je Jovan došlo u hrvatski imenski fond iz glagoljaških spomenika i to potvrđuje činjenicu da se osobno ime Jovan u Hrvata spominje vrlo rano. Navedeni podatci veoma su važni u poznavanju povijesnih činjenica, a i osoba koje su itekako utjecale na rast i razvoj kako jezičnih tako i sociopolitičkih odnosa, stoga su gledatelji dobili još jedan prilog iz bogate hrvatske povijesti. Ban Kulin poznat je po dobru vladanju pa je istaknuta i narodna poslovice: „Od Kulina bana i dobrih dana.“

Zaključak

Danas je hrvatski jezik jedan od triju službenih jezika u Bosni i Hercegovini i to je zakonski određeno te uređeno. Iako je u tom položaju, njegova borba za ravnopravnost još uvijek traje i nije završena. Medijski sadržaji na hrvatskom jeziku značili su „borbu za opstanak“ jer se tako najviše isticala ta neravnopravnost. Prethodne stranice ispunili su medijski sadržaji javnih govora, razgovora o toj temi. Spomenute obljetnice, vrijedna djela, ugledni govornici govoreći te istu-

pajući javno, potvrda su samo jednog inzistiranja o isticanju osnovnih problema. O tim se problemima govori i govorilo se, upozoravalo se. Navedeni govornici upućuju na sve ono što je bilo vraćajući se u samu prošlost, ističući važnost poznavanja povijesti materinskoga jezika da bi se ravnopravno gledalo na njegovu budućnost. Njihova mišljenja, stavovi, izlaganja, predavanja govore u istom smjeru, a taj je zajednički: ljubav i briga za vlastiti jezik te strah od odustajanja za isto, strah od nebrige mladih ljudi i nezanimanja za aktualnosti, ali i ignoriranja trenutačne sociopolitičke situacije. U svim tim bilješkama može se iščitati pozitivan stav, vrlo objektivan kada je riječ o isticanju problematike. Česta riječ naših govornika bila je „manipulacija“ jer se unatoč ustavnoj jednakopravnosti s drugim dvama službenim jezicima, sustavno manipulira i to se najbolje vidi na temelju govora preko dva desetljeća gdje se ignorira postojanje RTV servisa na hrvatskom jeziku. Sadržaji koji su izneseni, analizirani, donose pozitivno ozračje među gledateljima te istovremeno zadovoljstvo i sreću što su takve teme sveprisutne. Mediji na hrvatskom jeziku, uzimajući u obzir nepovoljan i težak položaj, ipak postoje i nastoje govoriti, pisati te iznositi takve, ali i slične sadržaje, boreći se protiv lažnih i neistinitih sadržaja, često s političkim predznakom. Ako se govori o medijskom doprinosu u toj nepravednoj borbi, kada je riječ o položaju hrvatskoga jezika u BiH, može se zaključiti da su svakako doprinijeli borbi za jezičnu ravnopravnost uz naravno, želju da se i više angažiraju u svojem zajedništvu i jedinstvu.

Literatura

- Jelaska, Z. (2006). *Hrvatski jezik u višejezičnosti Bosne i Hercegovine*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u Neumu. Mostar.
- Krešić, K. (2019). *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini u 20. st.* Povijest hrvatskoga jezika. Zagreb: Croatica. knj. 6.
- Musa, M. (2018). *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini u javnoj komunikaciji od 1945. do danas*. Mostar.
- Musa, Š. (2006). *Pravni i stvarni status hrvatskoga jezika u BiH*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u Neumu. Mostar.
- Raguž, Ž. (2006) *Medijske manipulacije u Bosni i Hercegovini*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u Neumu. Mostar.
- Samardžija, M. (2019). *Hrvatski jezik od početka 20. stoljeća do godine 1945*. Povijest hrvatskoga jezika. Zagreb: Croatica. knj. 6.
- Samardžija, M. (2004). *O službenom statusu hrvatskoga standardnog jezika pokraj 19. i u početku 20. st.* Tri stoljeća hrvatskoga standardnog jezika. Zagreb.
- Vidović, D. (2023). Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini nekad i sad. *Hrvatski jezik*, 1 (10).

ON THE CURRENT POSITION OF THE CROATIAN LANGUAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA THROUGH THE MEDIA CONTENT OF THE TELEVISION NETWORKS RTV HB AND NAŠA (OUR) TV

Abstract

When talking about Bosnia and Herzegovina, a state with three peoples, and about the rights of these peoples, the first association is language, the fundamental determinant of every nation, a heritage for which everyone is called to the same; its preservation with the necessary, desired equality. A topic that has been discussed for a long time, and should be discussed, is precisely the call for equality, when it comes to the Croatian language in Bosnia and Herzegovina. This issue is also the topic of the work, the aim of which is to review the awareness of the position of the Croatian language in the state of Bosnia and Herzegovina. Using the method of analysis and synthesis, but also the method of concretization through the content of the problems present since the distant, arduous past, reviews of media content have been recorded, as well as comments by competent speakers; interlocutors from whose speeches much has been learned, encouraged, and indicated. Through the analyzed interviews, television reports on important dates, anniversaries, events, and generally on the current position of the Croatian language in Bosnia and Herzegovina, which were shown by television stations, the then Naša TV and today's RTV HB, the current issues are highlighted and media support is emphasized as important and desirable. The interlocutors and speakers, by directly appearing in the media space, expressed their opinions on the mentioned topics, commented, suggested, and supported the discourse on the Croatian language and its position. The media have contributed to this issue, with appropriate opportunities, by broadcasting content whose structure is analyzed in the central part of the paper.

Keywords: Croatian language in Bosnia and Herzegovina, Croatian language through the media, socio-political situation, multilingualism.

SILVIJA LANDEKA

Osnovna škola "Ivan Kozarac" Nijemci

**SUVREMENI POGLED NA RJEČNIK
HRVATSKOGA KNJIŽEVNOGA JEZIKA OD
PREPORODA DO I. G. KOVAČIĆA
(A – BURKATI)***Sažetak*

Ovim radom promatra se prvi svezak Rječnika hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića (a - burkati) autora Julija Benešića sa suvremenog stajališta uporabnih riječi aktivnog leksika. Benešić potvrđuje svoje rječničke natuknice citatima iz sto sedam književnih djela i time potvrđuje da je riječ o rječniku književnoga jezika. Rad se sastoji od triju dijelova. U prvom dijelu kratko se opisuje život Julija Benešića. U drugom i trećem dijelu iznose se zapažanja o Benešićevu Rječniku te se metodom analize uspoređuju leksemi iz njegova Rječnika s leksemima zabilježenim u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika. Cilj je utvrditi prisutnost odabranih leksema iz Benešićeva Rječnika u suvremenim rječnicima, a rezultati su pokazali da su odabrani leksemi dio rječničkog fonda suvremenoga hrvatskog jezika, a oni leksemi koji su djelomično prisutni postali su dio organskih idioma. Danas možemo Benešićev Rječnik promatrati kao jezični priručnik pri čitanju književnih djela novije hrvatske književnosti ili kao jedan od izvora proučavanja razvitka hrvatskoga jezika.

Ključne riječi: jezik, leksemi, rječnik, suvremeni rječnici, Julije Benešić

O Benešiću

O životu i djelu Julija Benešića pisali su mnogi (Nedjeljko Mihanović, 1982.; Šime Vučetić, 1978.; Stanislav Marijanović, 2002.; Dubravko Jelčić, 1971.; Anja Nikolić-Hoyt, 2010. i dr.) i isticali njegov talent za riječ i neiscrpu energiju koju je imao taj Srijemac, rođen u Iloku 1883. godine. Gimnazijske dane proveo je u Osijeku, a onda ga je želja za upoznavanjem poljskoga jezika i književnosti povela u Poljsku. Iako je upisao studij slavistike u Beču, pri Jagellonskom sveučilištu apsolvira slavistiku, povijest i geografiju, a profesorski ispit polaže u Zagrebu gdje i radi kao profesor na nekoliko gimnazija. Na književnoj sceni ističe se svojom zanimljivom osobnošću koju pretače u poeziju i feljtone. Zapaženo je i njegovo kritičko i kazališno djelovanje (bio je intendant Narodnoga kazališta u Zagrebu), a posebna mu zasluga pripada u povezivanju Hrvata i Poljaka. Kako izaslanik jugoslavenskoga Ministarstva prosvjete boravi u Poljskoj do 1938. godine i radi kao lektor hrvatskoga jezika na varšavskom sveučilištu. Tu je uvidio potrebe Poljaka, ali i Hrvata za jezičnim priručnicima koji bi olakšali učenje obaju jezika. Sastavio je *Gramatiku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (*Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*) koja sadrži hrvatskosrpsko-poljski rječnik s 18 000 natuknica, a 1949. godine sastavlja i izdaje *Hrvatsko-poljski rječnik*. Josip Jagodan (2021: 91) određuje Benešića kao „najistaknutijeg Hrvata u povezivanju Poljske i Hrvatske u međuratnome razdoblju“. Benešić se 1940. godine vraća u Zagreb i neumorno radi do svoje smrti 1957. godine. Iza sebe ostavlja nedovršen *Rječnik hrvatskoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* (obradio je riječi od slova A do slova S, a od slova S do Ž dovršava Slavko Mihalić). Gordana Potnar-Matković (2006: 155) naziva Benešića „velikim čovjekom od knjige, kulture i znanja“. Njegova angažiranost na području književnosti, kulture i jezika bila je zapažena te je za svoje zasluge i primio mnoga jugoslavenska i poljska odlikovanja (Jagodan 2021: 1). Dubravko Jelčić (1971: 21) piše da je Benešić „svijetao primjer koji bi bezuvjetno valjalo slijediti“ jer ga je krasila kreativnost u svakom poslu i zbog te ga osobine Jelčić smatra „jednim od neospornih prvaka našeg javnog i kulturnog života između dva rata“. Benešićeve misli i osjećaji žive i danas u njegovu književnom opusu koji je od velike vrijednosti za našu književnost. To potvrđuje i znanstveni skup *Dani Julija Benešića* koji se održava u Iloku u čast i spomen tom inteligentnom europskom Srijemcu hrvatske književnosti.

Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića (a – burkati)

Akademik Miroslav Krleža, ondašnji potpredsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, htio je da se „u sklopu Akademijinih radova započne i re-

lativno brzo dovrši“ (Matković, 1985: VIII) rječnik hrvatskoga književnog jezika, a za taj je posao izabrao, a Predsjedništvo se Akademije i usuglasilo, „svestranog kulturnog radnika, književnika, prevodioca, teatrologa, polonista, urednika niza edicija, pjesnika i jedne od centralnih ličnosti hrvatskog kulturnog života prve polovine XX. stoljeća“ Julija Benešića (Matković, 1985: VIII). Akademija je od njega zatražila principe i smjernice po kojima će organizirati svoj rad na rječniku i on u studenom 1948. godine odgovara dopisom Odjelu za jezik i književnost JAZU-a u Zagrebu u kojemu u trinaest točaka precizno objašnjava principe po kojima će sastaviti *Rječnik*. Benešić (1948: IX) navodi da je osnovni princip rada na osnovi materijala koji se nalazi u Broz–Ivekovićevu *Rječniku hrvatskoga jezika* iz 1901. godine, a on će suvišne, posve lokalne i neknjiževne riječi izbaciti, a nove uvrstiti uzimajući sinonime i frazeologiju iz djela hrvatske književnosti (Benešić, 1948: VIII). Broz–Ivekovićev *Rječnik* utemeljen je na folklornoj baštini koju su prikupili Vuk Karadžić i Đuro Daničić i nudio je krnju sliku o leksiku hrvatskoga jezika (Nikolić-Hoyt, 2013: 152), a s obzirom na vremenski odmak od pedesetak godina, trebalo je izraditi novi rječnik koji daje bolji uvid u leksik hrvatskoga jezika i taj je ogroman posao povjeren Benešiću. U dopisu Akademiji Benešić navodi da je *Rječnik* namijenjen „širim krugovima čitalaca“ (Benešić, 1948: IX) pa će tumačenja riječi svesti na najmanju mjeru jer je uporabna narav rječnika namijenjena čitateljima koji govore hrvatski jezik. Akademija je u načelu prihvatila njegove principe te su 1949. godine sklopili Ugovor u kojemu je prva točka:

Dr. Julije Benešić se obvezuje, da će za Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti ... izraditi Rječnik suvremenog hrv. knjiž. jezika uzevši za osnovicu Broz–Ivekovićev Rječnik hrv. jezika sv. I. i II, Zagreb 1900.—1901., i materijal, što ga je skupio HIBS4, i to po ovim načelima:

- a. izbaciti iz toga Rječnika sve riječi, koje nisu ušle u naš današnji književni jezik, kao nepotrebne turcizme, ostale domaće ili strane riječi, makar i narodne, a ne govore se danas više;
- b. unijeti u nj one dobre riječi naših modernih autora, koje su danas općenite u književnom govoru;
- c. uvažiti dosadašnji rad na čišćenju jezika, koliko je opravdan;
- d. unijeti dobre provincijalizme, ali ih označiti kao takove;
- e. akcentuirati riječi, označiti skakanje akcenta na prijedloge, prefikse, i. t. d.;
- f. od stranih stručnih riječi unijeti one, koje upotrebljava širi krug intelektualaca, a nisu specijalni naučni izrazi;
- g. označiti značenje riječi sinonimima ili kratkim definicijama i karakterističnim-potvrdama iz narodnog govora i iz djela pisaca, koji pišu dobrim jezikom
- h. unijeti sva potrebna upozorenja, gramatička i ortografska, koja mogu dati djelu veću praktičnu vrijednost. (Benešić, 1985: XV—XVI)

Benešić je 1951. godine počeo predavati Akademiji svoje elaborate koji obuhvaćaju slova A i B i *Predgovor* (1951.) u kojemu je naveo: „Svrha je ovog rječnika da dade sliku književnog jezika kojim su pisali hrvatski književnici od vremena ilirskoga pokreta (1935.) do početka Drugog svjetskog rata“ (...).

Izbor rječničkih natuknica Benešić potkrepljuje navodima iz književnih djela te u *Predgovoru* imenuje svih sto sedam književnika iz čijih je djela preuzimao navode među kojima je, po godini rođenja, Antun Mihanović (1796.) najstariji, a Ivan Goran Kovačić (1913.) najmlađi. U hrvatskoj povijesti to je razdoblje (od hrvatskoga narodnog preporoda do smrti I. G. Kovačića 1943. godine) obilježeno snažnim promjenama u društvenom životu i to vrlo burnim, prožetim previranjima i nerijetko oprečnim stavovima (Nikolić-Hoyt, 2013). O nemirnom vremenu piše i Samardžija (2002) opisujući početak 20. stoljeća na europskome jugoistoku, a koji je obilježen dvama svjetskim ratovima, tako da je taj prostor izišao s bitno promijenjenim političkim krajolikom koji je pogodio revidiranje ideje jugoslovenstva i južnoslavenskog političkog, kulturnog i jezičnog ujedinjenja.

U takvim nestabilnim vremenima hrvatske povijesti Benešić postavlja svoj Rječnik riječima:

Rječnik književnog jezika je informativan (dakle nije normativan). Takav je ovaj rječnik, koji ja obrađujem i uređujem. Tu se u citatima iznose one riječi, kojima se služe naši književnici u prošlih sto godina, sa zastarjelostima izraza i oblika, riječi izumrle i nove. Tu nema uputa i pravila, kako treba književnici da danas ispravno pišu, nego se daju poučni primjeri, kako se do danas pisalo. (Benešić, 1985: XXV)

Benešić daje sliku hrvatskoga leksika temeljenu na jezičnim uporabnim potvrdama u djelima hrvatskih književnika različitih generacija koji su pisali tijekom stotinu godina koje je Benešić obuhvatio u *Rječniku*, što znači da uvažava tronarječnost hrvatskoga jezika i lekseme organskih idioma. U nastavku *Predgovora* dalje objašnjava narav svoga *Rječnika*:

Je li ovo rječnik savršenog hrvatskog književnog jezika? Ne, nije. U ovom će *Rječniku* čitalac naći sliku razvitka hrvatskog književnog jezika u prošlih sto godina. Pozorni će čitalac ovdje iznesenih primjera književnog izraza u prošlih sto godina moći pratiti borbu nekih pisaca s jezikom, počevši od Vraza i od prvog našeg jačeg pripovjedača, Mirka Bogovića, koji se kao Varaždinac, kajkavac, služi Vukovim *Srpskim rječnikom*, sve do Augusta Šenoe, koji je stvorio hrvatski pripovjedački jezik i našao snažnu riječ na pravom mjestu. (Benešić, 1985: XVII)

Benešić nije uspio dovršiti svoj *Rječnik*, zatekla ga je smrt 1957. godine, a zadnja riječ koju je obradio bila je *serenada*. Tek tridesetak godina nakon Benešićeve smrti, točnije 1985. godine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

započinje s objavom Benešićeva *Rječnika*. Prvi svezak (a – burkati) uredio je Josip Hamm, a nakon njegove smrti preostalih jedanaest svezaka za tisak su priredili akademici Milan Moguš i Josip Vončina te je u vremenu od 1985. do 1990. godine objavljeno 12 svezaka Benešićeva *Rječnika*. Akademik Slavko Mihalić radio je na trinaestome svesku Benešićeva *Rječnika* (s – staruša), a posao dovršavanja *Rječnika* preuzeo je Zavod za lingvistička istraživanja HAZU-a, znanstvenoistraživačka jedinica pri Razredu za filološke znanosti HAZU-a (Nikolić-Hoyt, 2010).

Anja Nikolić-Hoyt (2013) zapaža da je iz Benešićeva *Rječnika* moguće iščitati informacije o različitim jezičnim i nejezičnim težnjama u povijesti hrvatskoga jezika, a budući da je leksik hrvatskoga jezika otvoren sustav i u njega ulaze posuđenice iz jezika s kojima su Hrvati bili u takvu doticaju te su riječ u cijelosti prihvatili ili ju jezično prilagodili hrvatskom jezičnom sustavu, a to znači da je moguće da su proveli i određene glasovne promjene, leksem je ovisno o čestoti uporabe bio dio službenog jezika ili dio organskog idioma. Tu se može pronaći zanimljivost njegova *Rječnika* sa suvremenog stajališta i uvidjeti koje riječi bilježe suvremeni rječnici hrvatskoga jezika s vremenskim odmakom od šezdesetak godina od Benešićevih zapisa.

Pogled na Benešićev *Rječnik* sa stajališta suvremenih rječnika

Svaki rječnik donosi popis riječi kojima su opisana njihova semantička značenja u jeziku. Rječničke natuknice nižu se abecednim redoslijedom, malim tamno otisnutim slovima kojima se razlikuju od ostalih dijelova rječničke natuknice. Uz imenice nalazi se oznaka roda (*àpostol*, m., *àpologija*, f., *bèzbòštvo*, n.), uz pridjeve nisu ujednačeno navedeni njihovi puni oblici za sva tri roda (*bèzbolan*, *bèzbòlna*, -o), glagoli su navedeni u infinitivu i u prvom licu jednine prezenta (*bijèljjeti*, *bijèlìm*; *bijèljjeti se*, *bijèlìm se*). Od nepromjenjivih vrsta riječi određuje priloge (*bòdro*, prilog: *hrabro*, *odvažno*, *vedro*) i usklik (*ao!* *aoh!*). Svaka rječnička natuknica označena je naglaskom. Benešić je ponekad nedosljedan u semantičkom opisu pa značenja pojedinih leksema, već spomenuto, ne opisuje, jer smatra da nije potrebno, budući da rječnik nije namijenjen govornicima kojima je hrvatski jezik strani jezik (Benešić 1985). Izdvaja se više takvih primjera.

akademizam, -zma, m.

Akademizam je gledanje tuđim, a ne svojim očima. (Matoš)

Amèrika, f.

Evropa tebe znade, zna Amerika, ti bješe div na kopnu i na vodi. (Hramabašić), - Amerika, pošтели l' moju glavu, donijet ću je al za Lepoglavu. (Matoš) - Sestra mu se, upro-

paštena ratom, odselila s mužem u Ameriku. (Bartulović) - Da je naš svijet bijedan, to je istina, ali da upravo zato i putuje u Ameriku, da prestane to biti. (Krlježa)

anđel, -ela, m.

Anđel-sanci, laki tanci krilima leputali. (Šenoa) – O, spavaj – anđel meni govori – jer Bog je noć za one stvorio, na koje nije danju mislio. (Kranjčević)

aorist, m., (grčki aóristos)

G. prevodilac nema pojma o tom, kad se rabi trajno, kad li netrajno vrijeme u brzom pripovijedanju se rabi kod nas aorist, sadanja forma netrajnoga glagola, dapače i imperativ, a g. prevodilac (Špira Dimitrović Kotoranin) tjera svoje „aše“ da čovjeku glava šumi. (Šenoa) – Prošlo historičko vrijeme zovu učenjaci – kako znadeš – aoristom. (Korajac)

apòlōnski, -a, -o

Bio je mlad, ohole i krepke apolonske ljepote, crn, crnih dubokih očiju. (Koščina)

bàcil, m. (lat. bacillus)

Gospodin Bog stvara bacile, a mi tražimo način da ih uništimo. (Fr. Mažuranić)

bàlet, m. (fr. ballet, tal. baletto)

Za "Rigolettom" bude pjevan Zajčev "Zrinski", hvala Bogu bez plavokosog baleta, koj' je u svoje vrijeme našem ukusu mnogo jada zadavao. (Šenoa) – Da bi se zavijorila u novovjeke balette i u budućnosne muzičke prepirke. (Ujević) – Tornjevi, palače, zvjezdani baleti i šećerne rime na slatkoj pašteti. (Krlježa)

Bàlkān, Balkána, m.

Šuti pa trpi, dok grom na Balkanu zatutnjiv tvrda iz sanku braću probudi. (Ilijašević) – Sa Balkana zora rudi, minuo je ropstva san. (Harambašić) – Gorka ko čemer i ljuta ko rana, znate li pjesmu o raji s Balkana? (Domjanić)

bân, bána, m.

Od Kulina bana i dobrih dana. (Kušar) – Bane, bane, milo spominjanje, vela rano i vela nam diko. (Preradović) – Osvanut će sin iz puka i bit će našoj zemlji ban. (Šenoa) – A našem se banu poklonile sve krajine domovine mile. (Marković) – Bane, kad će svanuti zora hrvatskom narodu – upita Gundulić držeći njegovu desnicu. – Zora sviće samo iz krvi prolivene za otadžbinu – odgovori ban lagano, zamišljeno. (Kumičić) – Hrvatu ban je kralj, on mjesto kralja vlada. (Badalić)

Banjalúka, f.

A jedan pravoslavnik u Banjoj luci, trgovac, jedan Srbin, čekao i on njega (Jukića). (Martić)

bàrūnski, -ā, ō

Ja dotle ležim potrbuške na svom barunskom sjedalu. (Perković)

Běla, m. (madž. *Béla*)

Gdje je truplo ponositog Bele, cilj žuđeni od moje osvete. (Demeter)

běskućinstvo, n.

Beskućinstvo i siromaštvo mora se iskorijeniti. (Fr. Mažuranić) – *Najluđe misli o putu u neku nesigurnu i strašnu neizmjernost, o beskućinstvu, o vječnom nepokoju – dolaze mu na um.* (Nehajev)

běsmislen, -a, -o

I prolaze tako vijeci – besmislena tragedija. (Kranjčević) – *Da ju je tko zapitao, gdje je i koje je doba noći, bila bi se nasmijala tim luđim i besmislenim pitanjima.* (Lovrić) – *U našem životu tako je udešeno da su nam najskupocjeniji trenutci zapravo besmisleni.* (Krlęža)

Benešić (1985) u *Predgovoru* objašnjava razlog netumačenja pojedinih natuknica koje bi tražile opširno, možda i filozofski problematično pa i smiješno objašnjenje, stoga zaključuje da se značenje riječi može iščitati u navodima iz tekstova u kojima su te riječi uporabljene. Suvremeni rječnici objašnjavaju svaku natuknicu jer je korisnicima potrebna aktivna rječnička uloga, odnosno da pruži uz semantičke i ortografske, ortoepske, morfološke i sintaktičke podatke kako bi im osigurao da leksičku jedinicu pravilno upotrijebe u rečenici (Tafra, 2005). Osim bogatog fonda leksema, Benešićev se *Rječnik* izdvaja i po tomu što svaku rječničku natuknicu označava naglaskom te se i u tome ogleda njegov doprinos hrvatskomu jeziku i mogao je poslužiti mnogim govornicima s kajkavskog i čakavskog jezičnog područja kao izvrstan priručnik pri izgovoru riječi.

Benešićev Rječnik kao izvor podrijetla riječi

Svaki jezik sadrži posuđenice i nerijetko govornici nisu svjesni da je određeni leksem, zapravo, posuđen iz nekog jezika. Glavni razlog izvanjezičnog posuđivanja jest nedostatak određenog leksema u jeziku primatelju, no postoje i drugi razlozi posuđivanja koji proizlaze iz kulturne, gospodarske i političke povezanosti s drugim narodima. U prvom svesku Benešićeva *Rječnika* zastupljeni su turcizmi (*ālājčauš, ālem, bādem*), galicizmi (*bagātela, alēja, bigota*), talijanizmi (*ārtižan, bēkot, ārija*), mađarizmi (*běkeš, būtar, bāršun*), anglizmi (*āut, bār, biftek*), germanizmi (*bānka, bīflant, birtāš*), grecizmi (*ātlet, aristokrācija, antagonizam*), hispanizmi (*banderilja, bandéra*) kao i priličan broj riječi podrijetlom iz latinskog jezika (*afirmācija, asimilācija, ārka*). Benešić (1985) objašnjava u *Predgovoru* da ne navodi podrijetlo svake riječi jer njegov rječnik nije etimološki, a mnoge riječi jezik prima preko jezika posrednika, a ne izravno iz jezika iz kojeg potječe. Benešić ima bogato prevoditeljsko i predavačko isku-

stvo te su podatci o podrijetlu leksema dobre informacije koje otvaraju vrata za neke druge vrste proučavanja leksema hrvatskoga jezika.

Leksemi Benešićeva Rječnika u suvremenim rječnicima

Benešić je svojevrijedno odabirao književna djela iz kojih je izdvajao lekseme i opisivao njihova značenja te ih potvrđivao citatima izabranih književnika. Svoj stav o izboru leksema Benešić (1985: XXIII) i uporabljenim navodima iz književnih djela opravdava da „sastavljač bira citate prema materijalu koji ima pred sobom i prema svom ukusu.“ Za potrebe ovoga rada iz Benešićeva je *Rječnika* (a – burkati) izdvojeno 50 leksema, imenica, pridjeva i glagola te je promatrana njihova zastupljenost u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika: *Rječnik hrvatskoga jezika* (2000.) Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža i *Velikog rječnika hrvatskoga standardnog jezika* (2015.). Usporedbu zastupljenosti leksema iz Benešićeva *Rječnika* i rječnika suvremenoga standardnog jezika može se promatrati i kao odnos sinkronije i dijakronije u jeziku te uočavati njihovu suradnju, sličnosti i razlike. To su neke od mogućnosti znanstvenoga proučavanja bogatog rječničkog fonda koje je zabilježio Benešić. Suvremeni rječnici standardnoga jezika obuhvaćaju uži rječnički fond temeljen na uporabi aktivnog rječnika, dok Benešićev *Rječnik* bilježi lekseme književnih djela i već u ono vrijeme rjeđu uporabu pojedinih leksema ili uporabu leksema na određenom govornom području što čini posebnu zanimljivost u proučavanju.

Tablica 1.

Benešićev Rječnik	RHJ	VRH
<i>abahija</i>	-	-
<i>abas</i>	-	-
<i>aberdar</i>	-	-
<i>abiturijent</i>	+	+
<i>abonent</i>	+	+
<i>acetilenka</i>	-	+
<i>adept</i>	-	-
<i>adet</i>	+	+
<i>aeroplan</i>	+	+
<i>afiša</i>	-	+
<i>agaluk</i>	-	+
<i>akov</i>	+	+
<i>akšam</i>	-	+
<i>akšamluk</i>	-	-
<i>alas</i>	+	+

<i>amanet</i>	+	+
<i>ambar</i>	+	+
<i>aspik</i>	-	+
<i>ašikovanje</i>	+	-
<i>azab</i>	-	-
<i>babović</i>	-	-
<i>badriti</i>	-	-
<i>bagatela</i>	+	+
<i>bagav</i>	-	-
<i>bagaža</i>	+	+
<i>baga</i>	+	-
<i>Bah</i>	+	+
<i>bajadera</i>	+	-
<i>bajta</i>	+	-
<i>bakandža</i>	+	-
<i>bakšiš</i>	+	-
<i>balada</i>	+	+
<i>balzak</i>	-	-
<i>barba</i>	+	+
<i>bartolovka</i>	-	-
<i>betežan</i>	+	+
<i>beščedan</i>	-	-
<i>bezbrojnica</i>	+	+
<i>bezdno</i>	+	+
<i>bezdjetan</i>	+	+
<i>bezočan</i>	+	+
<i>bezuslovno</i>	-	-
<i>bezdovica</i>	+	+
<i>biglisanje</i>	+	+
<i>bigota</i>	+	+
<i>bikoboj</i>	-	-
<i>Biokovac</i>	+	+
<i>bircuz</i>	+	+
<i>bista</i>	+	+
<i>bitanga</i>	+	+

Iz Tablice 1 vidljivo je da postoji neujednačena zastupljenost odabranih leksema u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika što se može tumačiti da pojedini leksemi više nisu u uporabi (**abahija, abas, aberdar, adept, akšamluk, azab, babović, bagav, badriti, balzak, bartolovka, bezuslovno, bikoboj**) ili su zabilježeni u samo jednom od suvremenih rječnika (**acetilenka, afiša, agaluk, akšam, aspik, ašikovanje, бага, bajta, bajadera, bakandža, bakšiš**) te

oni leksemi koji su zabilježeni u obama suvremenim rječnicima (**abiturijent, abonent, adet, aeroplan, akov, alas, amanet, ambar, bagatela, багажа, bah, balada, barba, betežan, bezbrojnica, bezdno, bezdjetan, bezočan, bezvodica, biglisanje, bigota, Biokovac, bircuz, bista, bitanga**).

Lekseme koji nisu zabilježeni u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika Benešić tumači:

abàhija, f. konjski pokrovac prebačen preko sedla (tur. abai)

Sve je tiho i mirno, samo dolje rijeka zapjenjena kao pomaman at pokriven sivom abahijom, njišti i propinje se. (Nametak)

ābas, m. opat (lat. abbas)

Gospodina abasa susretali bismo obično blizu crkve kako u nju ide ili se iz nje vraća. (Zd. Marković)

abèrdar, aberdāra, m. glasnik (tur. haberdar)

Oluja opet planula je stara, iz hercegovine zemlje aberdar. (Šenoa)

ādept, m. koji je prodro u tajne neke umjetnosti ili nauke (lat. adeptus)

Smatrate li vi sebe adeptom koji stoji s višim svjetovima u kontaktima, dok to nama najsvakodnevnijim materijalistima i običnim smrtnicima nije dano? (Krlježa)

akšāmluk, m. večernje piće prije večere, obično rakija

Tek kad se on okrenuo, oni se zabezeknuli, prepoznali su svoga redovnog druga pri akšamluku. (Nametak)

āzāb, m. muka, patnja, paklena muka (tur. azab)

Onaki svoj rahatluk kućni ostavio i došao ovamo u ovaj azab seoski. (Mulabdić)

bàbović, m. potomak čestita oca

Poodnjivi djecu baboviće, daj im knjigu: zdravo grudi mlijeko. (Palmović)

bàdriti, badrim, hrabriti, sokoliti

Uto zaškripe susjedna velika bijela vrata tiho i polako, a stariji žagorčiči stanu badriti djecu. (Matoš)

bàgav, -a, -o baglav, hrom, kljast, krivonog (od ciganskoga bago)

Na kulašu, konju bagavomu (Jukić)

bàlzak, m., niski fotelj, naslonjač (frč.)

Razvagnio se sudac po kožnatom balzaku pa prebacio jednu nogu preko druge, odbija iz turske lule dimove. (Veber-Tkalčević)

bârtolôvka, f. kruška, koja dozrijeva na Bartolovo (24. kolovoza)

Tko je vidio u Slavoniji stanarski vrt: zna, u njemu su tri-četiri kruške: bartolovka, mirisavka, tikvica i miholjača. (Stojanović)

bezùslôvno, prilog: bezuvjetno

Campeggio pozivlje, da knez bezuslovno dođe u državno vijeće. (Nehajev) – Tako je bezuslovno nužno napraviti adrese bogatih ljudi. (Kolar) – Pročitao je u životu nekoliko knjiga o tome, da boga nema i da će demokracija bezuslovno i sigurno spasiti svijet. (Krleža)

bikobōj, m. borba s bikovima

Ta i Španjolci pitaju žrtve na bikoboj, pak ih ipak ostala Evropa poradi toga kori i osuđuje. (Nemčić).

Razlog nezabilježenosti izdvojenih leksema u suvremenim rječnicima može se objasniti njihovom neuporabom u službenim i neslužbenim komunikacijskim situacijama, a to znači da se više ne održavaju neki događaji u društvenom životu, ili su nestale zbog uporabe njihovih sinonima ili su potpuno nestali u uporabnoj sferi jezične zajednice. I Benešićev je *Rječnik*, kao i bilo koji drugi, društveno-povijesno svjedočanstvo vremena u kojem je nastao, svojevrstan dokument iz kojeg se mogu iščitavati informacije o obrascima mišljenja i djelovanja društvene zajednice (Nikolić-Hoyt, 2013). Standardni jezik prati društvene promjene, pulsira s društvom, dok se veza organskih idioma i društvenih promjena razlikuje jer organski idiomi služe tematski ograničenim, neslužbenim komunikacijskim potrebama određene jezične zajednice (Samardžija, 2002). Prema rječničkim natuknicama u Benešićevu *Rječniku* može se zaključiti da je hrvatski jezik bio prilično pod utjecajem drugih jezika, ponajviše srpskoga, ali i mađarskoga i njemačkoga. Veća pažnja oko očuvanja hrvatskih riječi kao i zamjena stranih riječi novima odvijala se za vrijeme trajanja Nezavisne Države Hrvatske, da bi potom, opet bio pod većim utjecajem srpskoga jezika. Benešić ima čvrst stav u jasnom razlučivanju hrvatskoga od srpskoga jezika, a to se može zaključiti prema nazivu rječnika kojemu daje jasnu odrednicu hrvatski jezik. Bilježi sve riječi koje sam poznaje i ulaže velik trud u bilježenje riječi iz djela velikog broja književnika koji su stvarali u stotinu godina koje obuhvaća svojim rječnikom. Benešić (1985) objašnjava da se nije radilo o tome da se u riječima iznese neki novi element, nego da se prikaže život riječi u književnosti. Benešićev je *Rječnik* rječnik književnoga jezika što znači da obuhvaća nestandardne riječi i daje sliku šireg uporabnog leksika hrvatskoga jezika. Njegov je *Rječnik* vrijedan dokument rječničkog fonda hrvatske jezične zajednice čiji razvoj možemo pratiti u jezičnoj ostavštini Julija Benešića. Suvremeni pogled na njegov *Rječnik* daje nam informacije o na-

vikama i običajima, jezičnim i drugim, hrvatske jezične zajednice (Nikolić-Hoyt, 2013), a prvi njegov svezak samo je prvi korak u proučavanju razvoja hrvatskoga leksika koji nam Benešić omogućuje.

Umjesto zaključka

Benešićev *Rječnik* daje sliku hrvatskoga leksika u određenom povijesnom vremenu u zapisima leksema potvrđenih navodima iz odabranih djela književnih uzora. Ovim radom pozornost je usmjerena na njegov prvi svezak (a – burkati) jer je to prvi korak u proučavanju tog osebujnog *Rječnika* koji se pokazuje bogatim izvorom za pristup proučavanju i promišljanju o leksemima koji ostaju dio nekoga vremena, a dio ih je u suvremenim rječnicima označen kao regionalizam ili kao razgovorna riječ te su uporabljivi u neslužbenim komunikacijskim situacijama dok je velik dio leksema i u suvremenim rječnicima dijelom aktivnoga rječničkog fonda hrvatskoga jezika. Prvi svezak njegova *Rječnika* dokazuje da je jezik živi i neodvojivi dio društva te obilježje čovjeka i njegove jezične zajednice. Uspoređeni leksemi iz Benešićeva *Rječnika* s leksemima rječnika suvremenoga standardnoga jezika potvrda su sličnosti i razlika između književnoga jezika koji je bogatiji rječničkim fondom i standardnoga jezika koji bilježi učestalije lekseme. U 21. stoljeću Benešićev je *Rječnik* izvrstan jezični priručnik za razumijevanje značenja leksema uporabljenih u djelima novije hrvatske književnosti. S jezičnog stajališta njegova se zanimljivost ogleda u proučavanju aktivnog i pasivnog leksika hrvatskoga jezika.

Literatura

- Benešić, J. (1985). *Rječnik hrvatskoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića (a – burkati)*. Zagreb: JAZU, Globus Zagreb.
- Jelčić, D. (1971). *Za i protiv „August Cesarec“*. Zagreb. str. 21. – 22.
- Jojić, Lj. (ur.), (2015). *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Marijanović, S. (2003). Nikola Andrić i Julije Benešić: dvojica Srijemaca u hrvatskoj književnosti i kazalištu. U: Hećimović B. et al. (ur.), *8. dani Josipa i Ivana Kozaraca: zbornik za 2002. godinu*. Privlačica, str. 146. – 155.
- Mihanović, N. (1982). Intendantska era Julija Benešića. *Dani hrvatskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 9(1), 51-64. <https://hrcak.srce.hr/100579> (Pristupljeno 21. rujna 2024.)
- Nikolić-Hoyt, A. (2013). U pozadini Rječnika. *Fluminensia*, 25(1), 151-166. <https://hrcak.srce.hr/105006> (Pristupljeno 17. svibnja 2024.)
- Nikolić-Hoyt, A. (2010). Uz dovršavanje Benešićeva Rječnika. *Filologija*, 55, 61-87. <https://hrcak.srce.hr/65800> (Pristupljeno 17. svibnja 2024.)

- Šonje, J. (ur.), (2000). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Samardžija, M. (2002). *Nekoć i nedavno. Odabrane teme iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnoga jezika*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Tafra, B. (2005). *Od riječi do rječnika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vučetić, Š. (1978). *Tin Ujević i drugi*. „August Cesarec“. Zagreb. str. 193 – 205.

A CONTEMPORARY VIEW OF THE *RJEČNIK HRVATSKOGA KNJIŽEVNOGA JEZIKA OD PREPORODA DO I. G. KOVAČIĆA* BY JULIJE BENEŠIĆ

Abstract

This paper examines the first volume of Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića (a - burkati) by Julije Benešić from the contemporary point of view of the words used in the active lexicon. Benešić confirms his dictionary entries with quotations from one hundred and seven literary works, thus confirming that it is a dictionary of the literary language. The paper consists of three parts. The first part briefly describes the life of Julije Benešić. The second and third parts present observations about Benešić's Dictionary, and the method of analysis compares lexemes from his Dictionary with lexemes recorded in contemporary dictionaries of the Croatian language. The aim is to determine the presence of selected lexemes from Benešić's Dictionary in contemporary dictionaries, and the results have shown that the selected lexemes are part of the dictionary fund of the contemporary Croatian language, and those lexemes that are partially present have become part of organic idioms. Today, we can view Benešić's Dictionary as a language manual when reading works of modern Croatian literature or as one of the sources for studying the development of the Croatian language.

Keywords: dictionary, Croatian lexis.

AMELA NAZDRAIĆ

Dzemail Bijedic University of Mostar

CONCEPTUAL METAPHOR IN THE LANGUAGE OF TOURISM: FREQUENCY AND CONTENT IN ONLINE TRAVEL BLOGS

Abstract

The language used in the world of tourism has been considered a strong persuasive device of high importance for this field. To persuade people to visit a destination, you must bring it closer and connect it with their needs and expectations. One way to do this is by using metaphor, whose primary purpose is to create a familiar image of what might be unknown to visitors and evoke positive emotions. Blogging is a part of the world of tourism and writing about travels and destinations to visit has become a way of providing first-hand experience to help travelers decide where to go next. A significant presence of metaphors is noticed by analyzing the language of tourism. To what extent conceptual metaphor is used in online travel blogs as a part of the world of tourism, how frequently it is used, and what categories of its content are found are the main questions of this paper. Using the two variables of the method Metaphor Power Index (MPI), a corpus of over sixty thousand words from blog entries has been analyzed and discussed. The results revealed that metaphor does exist in travel blogs, but still with a somewhat low frequency and metaphor content power score of 1,67, with the lower content category of popular metaphors prevailing. The paper might serve as a sample for future research in conceptual metaphors used in travel blogs, but for the ones of a larger corpus, what might lead to more general conclusions.

Keywords: language analysis, tourism discourse, conceptual metaphor, Metaphor Power Index (MPI)

Introduction

The fact that tourism has flourished in recent years contributed to the vast research of the language of tourism alongside many other issues related to the world of tourism. Language, as such, has always been a powerful tool for influencing people's thoughts and different views of the world and its destinations. The language of tourism has often been discussed to extract the exact features of its various functions. Since the very definition of tourism contains the phrase "act of promotion," the focus is on promotion which requires specific style, language features, syntax, and grammar to fulfill the aim of catching the readers' attention.

In addition, language may be considered a perfect tool in the tourism field for attracting visitors, influencing their decisions, attitudes, and behaviors, as well as improving the quality of various tourism products. By comparing these features with the use of metaphor, we can detect a rather significant connection between the two – metaphor is mostly used to make an item closer and more familiar to people. At the same time, there are promotional tourism texts that intend to make their products and destinations appealing and interesting for visitors. If far-away, unknown destinations are being promoted, it is necessary for a person to feel them as something close and familiar to evoke positive emotions for the destination. That is the perfect place to use metaphorical expressions.

Conceptual metaphor is used not just intentionally but also in everyday life, which we are not even aware of. It is used not just in language but in thoughts and action, as George Lakoff and Mark Johnson stated (1980a). By using this kind of metaphor, we may influence other people's thoughts and help them to evoke feelings for the desired product.

Therefore, this paper intends to discover to what extent conceptual metaphors are used in tourism, how frequently they are used, and what categories of their content are found. Considering the huge corpus of tourism discourse, this research has been limited to travel blogs since they are written to attract people to various places and make them interesting to visit. The hypothesis is that conceptual metaphor is frequently used in tourism texts, and it is the high-content category that prevails, which proves its function of being persuasive.

Language of Tourism (LoT)

Tourism is defined as an act of promotion with a discourse of its own where it attempts "to persuade, lure, woo and seduce millions of human beings, and,

in doing so, convert them from potential into actual clients” (Dann, 1996: 2). Promotion is probably seen as the most crucial part of tourism, as it is stated in the above definition. Here, the main aim is to send a message to the potential customers to fulfill a certain aspect of successful communication. When a tourist reads a brochure, a leaflet, or a blog with some interesting places to visit, (s)he starts “sailing imaginatively, in an attempt to live, feel and experience the sites mentally” (Mahadi and Al-Bahrani, 2011: 354).

Basic functions of language of this discourse were determined in 1960 by the Russian linguist Roman Jakobson. These are *expressive/emotive/affective* (interjections, using the first person, emotions, personal preferences expressed), *conative/directive* (imperatives, indirect orders, instructions), *phatic/interactional* (facial expressions, gestures, and postures), *metalinguistic/metalingual/reflexive* (giving meaning or additional explanations), *poetic/aesthetic* (adjectives, rhyme, quotes, metaphors), *referential* – the very content of the message – “the speaker and hearer share a common understanding about a referent” (Chiwanga, 2014).

Dann (1996) claims that the poetic function prevails in the descriptions of tourist destinations and emphasizes its and the emotional function’s dominant use. Together with these properties of tourism discourse – functions, tense, magic – there are some dominantly used features in the language of tourism. According to Dann (1996), the verbal techniques frequently present in the language of tourism are comparison, keywords and keying, testimony, humor, languaging, and ego-targeting. Comparison is often found in texts due to its ability to make the target destination/product closer to the target audience. Here, the usage of metaphors and similes is emphasized. Using keywords, authors of promotional tourism texts often want to make the destination real, authentic, and attractive. Keywords can be *away, adventure, escape, dream, imagination, lust, pleasure, sensuality, discovery, escape, romance, romantic, excitement, exotic, thrilling, happy* (Cristofori, 2015). The feature of testimony uses famous people and their connections with the desired destinations to attract more visitors. Humor is also used to make the product more appealing and attractive, whereas puns are included in the promotional messages/texts to create puzzles for the visitors and the feeling of satisfaction once they solve them.

The technique of languaging preserves the authenticity of the target destination and the feeling of local culture. To exemplify, *čevapi, ajvar, baklava, burek*, etc., are often left untranslated to English from the Bosnian language. Ego-targeting is a technique, similar to metaphors and similes, which uses the second person singular – you – and the first person plural – we – and their possessive adjectives: “... it’s all happening on our shores, and you’re invited” and “We’re

spilling the tea on the hottest experiences – and it's not just a good old brew that we're mad about" (VisitBritain). The author wants to address his/her audience directly and make them feel unique about the chosen place to visit.

Linguistic features considered as tools for the poetic function of promotional tourism texts are metaphor and rhyme. Lakoff and Johnson say that many people would consider a metaphor "a device of the poetic imagination and the rhetorical flourish..." (1980b: 453). In the following chapter, metaphor will be further discussed.

Metaphor in LoT

The very definition of the term *metaphor* says it is a "a figure of speech in which a word or phrase denoting one kind of object or idea is used in place of another to suggest a likeness or analogy between them (as in drowning in money)" (Meriam Webster Dictionary). Following the definition, metaphors aim to bring something that is possibly unknown closer to something that is known to a larger audience. Regarding the field of tourism, Dann (1996) claims that if the distance between destinations is more significant, in a geographical and cultural sense, more metaphors will also be used in promoting them. Furthermore, he states that metaphor is used in these texts due to its ability "to decrease the effect of strangeness by turning an unfamiliar phenomenon into something familiar and recognizable" (Dann 1996: 173).

Sylvia Jaworska, in her work *Metaphors We Travel by: A Corpus-Assisted Study of Metaphors in Promotional Tourism Discourse* states that the function of the metaphor in promotional texts in tourism is still to be given more research. However, its aim is "inherently persuasive influencing potentially a very large number of people" (Jaworska, 2017: 161). By choosing certain language features and styles, authors of promotional texts manage to create various images in tourists' minds, and their imagination starts growing. This process includes cognition; therefore, metaphor is highly present in tourism promotional discourse (Heriyanto, Manggong and Sujatna, 2020). The same authors tried to explain the term imagination by stating that it "often arises in cultural tourism activities, among other things through product labels, place branding, metaphors, symbolism; and also, cultural background and the characteristics of tourist destinations" (2020: 183).

Our imagination is awakened by using metaphors, but most importantly, our actions and thoughts are influenced by it. This is what Lakoff and Johnson say in their work *Metaphors We Live By*: "...metaphor is pervasive in everyday life,

not just in language but in thought and action . . . our concepts structure what we perceive, how we get around in the world, and how we relate to other people” (1980b: 1). In terms of the promotion of tourism destinations, this is the reason why metaphor may be mostly found in slogans, titles, headlines, as well as in detailed descriptions of places: “Pad down to the sweep of sugary soft sands and stretch out in style (Europe) . . . Cuba Cuba holidays offer a delicious cocktail of stunning beaches” (Jaworska, 2017: 172); “Georgia – Emotions are Georgia . . . Guatemala – Heart of The Mayan World” (Das, 2023).

Some of the examples above contain taste metaphors which are believed to be “more emotionally engaging than their literal counterparts” as Citron and Goldberg (2014: 2585-2595) are cited by Jaworska (2017: 173) who further goes to state that these metaphors elicit emotional response which intensifies the impact of the sentences. Furthermore, these taste metaphors are given a “rhetorical advantage, which, in turn, seems to facilitate persuasion” (Jaworska, 2017: 173).

Conceptual metaphor

Metaphors are used to understand some concepts by using closer, more familiar concepts, that is, these conceptual domains are linked by metaphors to conceptualize one mental domain in terms of another – the source domain and target domain (Lakoff and Johnson, 1980b). There have been several kinds of research on this type of metaphor (McVittie, 2009; Firmansyah, 2017; Kustiwin, 2021; Rendić, 2022). Elena N. Galichkina (2016) researched Internet conceptual metaphors where she compared those used by different nationalities. She claims that “both English and Russian computer-mediated communication the Internet is conceptualized with two dominant types of metaphors: spatial and socio-oriented” (Galichkina, 2016: 479).

Poets and writers sometimes use it as a poetic device to make their sentences sound beautiful, as an ornament. On the other hand, rhetoricians use metaphor as a powerful device for persuasion (Grbavac and Zovko-Bošnjak, 2015). To reveal if metaphor is used to persuade in tourism, the paper will analyze travel blogs by finding metaphors according to Lakoff and Johnson’s comparison of concepts from different domains, that is: TARGET DOMAIN IS THE SOURCE DOMAIN (Lakoff and Johnson, 1980b). To name this relationship between the domains as a conceptual metaphor, there must be a particular difference – the source domain and target domain must be a part of our experience which is felt differently (Stanojević, 2009 in Grbavac and Zovko-Bošnjak, 2015). This formula is used to recognize metaphors in the chosen corpus of this paper.

Methodology

Considering conceptual metaphors' potential for influencing people's minds, thoughts, and actions, this paper aims to show whether and to what extent they are used in the tourism discourse of online travel blogs. It also discusses the content of the analysed metaphors and which target and source domains prevail.

The research is based on a corpus of travel blogs as these are a part of the tourism discourse that shares experiences of people regularly visiting different destinations. Their aim is "to share positive and negative experiences with other travelers . . . in the context of tourism their goal is tourist promotion and consumption" (Valković and Jurin, 2019). The main *tool* for promoting, spreading the word, and sharing opinions and thoughts by blogging is using powerful words that influence people's decisions about where to go and which places to visit.

Three websites, that is, travel blogs have been chosen for analysis – *Kathmandu and Beyond* (<https://www.kathmanduandbeyond.com/>), *Meet Bosnia* (<https://meetbosnia.com/>), and *Chasing the Donkey* (<https://www.chasingthedonkey.com/>). These websites were chosen because of the content about Bosnia and Herzegovina, which was intended to be explored, and they contain many blog posts about traveling there. Ten posts from each website have been analyzed using the conceptual theory of Lakoff and Johnson (1998b) to identify conceptual metaphors.

To reveal the frequency of conceptual metaphors and the categories of their content within these thirty blogs, the method *Metaphor Power Index* (MPI) has been used. This method, often used in cognitive semantics, is described as political-semantic metaphor analysis where indices of metaphor power are calculated (Zovko-Bošnjak, 2018). Even though it is primarily intended for political discourse, this paper applies it to tourism discourse since the persuasiveness of the text is one of the similarities between these two discourses. MPI consists of a quantitative analysis of the metaphor content which is assumed to be able to determine the basic meaning of various forms of political speeches, interviews, or TV news (Grbavac and Zovko-Bošnjak, 2015). The metaphor power (MP) index is calculated by multiplying the scores on three variables, frequency (F), intensity (I), and content (C) which are "indicators of the metaphorical power of a text" (DeLandtsheer, 1994: 63). According to the same author, there are six categories of metaphor content where the higher categories enable, in this case, politicians to evoke strong feelings and are more manipulative, while the lower ones are important in social terms; however, they evoke different, less stressful

stories (DeLandtsheer, 2009 in Zovko-Bošnjak, 2018). Considering the determined aims, only two variables have been calculated in this paper – metaphor frequency (MP) and metaphor content (MC).

Analysis

As previously stated, the paper deals with two variables of the *Metaphor Power Method* to reveal how frequent conceptual metaphor is in travel blogs and what content it consists of. This method is based on formulas where exact results can be seen; therefore, many calculations have been performed – counting and addition.

The first step was to count all the words from the chosen corpus. Ten blogs from three websites were analyzed, and the total number of words from these thirty blogs was 66,074.

The total number of recognized conceptual metaphors was 273. Having this data, there was one final step to reveal how many metaphors are found per 100 words of discourse. Using the following formula, the metaphor frequency result was calculated: $MF = 100f/tw$.

The total number of metaphors is divided by the total number of words. However, this result would be too small, therefore the result is multiplied by 100. The final process is the following:

$$MF = 273(f) / 66074 (tw) \times 100 = \mathbf{0,41}$$

According to the same method, another variable that we wanted to analyze is the metaphor content. As stated before, six content categories are awarded scores on a scale from 1 to 6. The values assigned 1– 6 represent lower to higher power, weaker to more substantial ratings (Zovko-Bošnjak, 2018). The categories are:

1. popular metaphors (p)
2. nature metaphors (n)
3. political, intellectual, and technological metaphors (po)
4. disaster and violence metaphors (d)
5. sports, games, and drama metaphors (sp)
6. body, disease, medical, and death (m) metaphors

Popular metaphors are considered the lowest ones and are usually used to make abstract things more concrete and familiar. We use them to refer to something unknown, less known, or important by using familiar concepts – concepts that common people are more aware of. On the other hand, body, disease, medical, and death metaphors, being assigned the 6th rating, are the strongest ones and have the highest power to evoke emotions. The following list shows content categories from 1 to 6 and their number found in online travel blogs:

<i>Content category</i>	<i>Number of metaphors in online travel blogs</i>
1. popular metaphors (p)	216
2. nature metaphors (n)	17
3. political, intellectual and technological metaphors	0
4. disaster and violence metaphors (d)	13
5. sports, games and drama metaphors (sp)	8
6. body, disease, medical and death (m) metaphors	19

After we have calculated the exact number of each content category, the following formula has been used to get the metaphor content power score:

$$MC = (1p + 2n + 3po + 4d + 5sp + 6m)/T$$

$$MC = (216 \times 1p + 17 \times 2n + 0 \times 3p + 13 \times 4d + 8 \times 5s + 19 \times 6m) / 273T = 216 + 34 + 0 + 52 + 40 + 114/273 = \mathbf{1,67}$$

Results

This paper uses the *Metaphor Power Index* to reveal whether and how frequently conceptual metaphors are used in online travel blogs and the content of the concepts used. According to the formula used for both variables – frequency and content, what can be stated with certainty is that conceptual metaphors are used in online travel blogs. There were 273 metaphors used in 30 blogs. Regarding the frequency of these metaphors, results show that 0,41 metaphors are used per 100 words, which might be interpreted as still not a high frequency in the chosen corpus.

Another variable is the metaphor content power score, which is 1,67. What might be seen as a reason for low content power score is the fact that the prevailing metaphors are popular ones – 216 – which is the number multiplied by 1 since they are assigned a rating 1 on a scale from 1 – 6. They are considered the

lowest content category. However, it is the result that might have been expected, keeping in mind that writers of online travel blogs want their readers, that is, tourists, to quickly understand the text and easily connect to the described destination/product. What may be found interesting here is the number of one specific source domain in this category and that is PERSON: 72 out of 216, that is, 33% of the category of popular metaphors contain source domain PERSON. For example:

- “The land has often felt the influences of stronger world powers that have scrambled for control over it”
- “Sarajevo is very proud of its centuries-old multiculturality”
- “But be warned, this stuff is strong!”

The examples above show that non-human things (land, city, food...) are given some human qualities (emotions, movement, physical traits...). According to Lakoff and Johnson (1980a), this is the metaphor we call personification, and it is the subcategory of ontological metaphors. They allow us to “make sense of phenomena in the world in human terms – terms that we can understand based on our motivations, goals, actions, and characteristics” (Lakoff and Johnson, 1980a: 34).

According to the number of identified metaphors, the content category of body, disease, medical, and death metaphors is in second place with 19 metaphors. It is considered to have the highest power, so its number is multiplied by 6 (rating on a scale from 1 – 6). Some examples of these metaphors are the following:

- “Since then, Bosnia and Herzegovina has been slowly recovering and is now a peaceful and beautiful destination to visit”
- “You’ll notice bullet holes in buildings which are Sarajevo’s scars from the war”
- “Three rivers form the heart and arteries, the life and blood of Una National Park—the Upper Una, Unac, and Krka Rivers”

Regarding this metaphor, destinations and the country are mainly used in the source domain PATIENT. As seen in the previous examples, most of these blogs mention the impact of the war the country suffered during the 1990s.

The following content categories are nature metaphors, sports, games and drama metaphors, and disaster and violence metaphors. The following examples are taken from the corpus:

- "...under his direction, Yugoslavia blossomed"
- "...during the Siege of Sarajevo that placed the building on the world stage"
- "The city does have an especially vibrant cafe culture and so it's easy to kill any spare time you might end up having"

With a low metaphor frequency of 0,41, the corpus of thirty online travel blogs contains a metaphor content power score of 1,67, with the lower content category of popular metaphors prevailing.

Conclusion

The theoretical background presented in the paper demonstrates the importance of metaphor for the tourism discourse. The MPI method provides exact results of metaphor frequency and content, contributing to the quantitative approach of metaphor research. The calculations show a somewhat low frequency of metaphors in the corpus of travel blogs. Two content categories that prevail are popular metaphors (70%) and body, disease, medical, and death metaphors. What may be stated is that online bloggers use conceptual metaphors less frequently. However, they choose to use concepts that are understandable and closer to larger groups of people, making their products, that is, destinations, more appealing and familiar to the target audience. Regarding the low frequency, online surroundings or the type of the tourism genre – blogging, may be reasons for it. A possible interpretation of the results is that conceptual metaphor is one of the aspects that present the difference between blogging and other genres of tourism discourse. Furthermore, more research should be conducted to investigate other linguistic features of tourism texts, presented in the theoretical part of the paper, to explore the persuasive writing style of travel blogs. It may be said that in this corpus it is not metaphors which give the text its poetic function. Numerous online tools and programs can provide accurate and exact results in linguistic analysis. These can be used to calculate and present the results of the presence of other features, mostly focusing on those considered as tools for poetic function, and eventually might be compared to the metaphor frequency.

The possible limitations of this research are the manually identified metaphors and manual calculation of all the necessary numbers, which might have caused minor deviations from the presented result. This paper analyzed a corpus of smaller scope to arouse interest in conducting a larger corpus analysis, which might lead to more general conclusions. Therefore, further research into simi-

lar topics is highly recommended to investigate the difference between different types of blogs or to compare metaphors in blogs and official tourism websites. The connection between the persuasive style of language of tourism and metaphor power in influencing people's minds and thoughts should be a good motivation to provide more results of this kind.

Works Cited

- Chiwanga, F. E. (2014). Understanding the language of tourism: Tanzanian perspective. *International Journal of Applied Linguistics*, 24 (2), 147-200.
- Das, Y. (2023). The Ultimate List Of Tourism Slogans From Almost Every Country In The World. *Travel + Leisure Asia*, <https://www.travelandleisureasia.com/global/people/travellers/tourism-slogans-from-almost-every-country-in-the-world/> (Accessed 4 July 2023).
- Dann, G. M. (1996). *The Language of Tourism. A Sociolinguistic Perspective*. Oxon: CAB International.
- DeLandtsheer, C. (1994). The Language of Prosperity and Crisis: A Case Study in Political Semantics. *Politics and Individual*, 4(2), 63-85. https://www.researchgate.net/publication/232418454_The_language_of_prosperity_and_crisis_A_case_study_in_political_semantics (Accessed 3 July 2023).
- DeLandtsheer, C. (2009). Collecting Political Meaning from the Count of Metaphor. In: Musolff, A. (ed.), *Metaphor and Discourse*. Houndmills: Palgrave MacMillan, pp. 59-78.
- Firmansyah, F. (2017). Conceptual Metaphor in Political News of the Jakarta Globe Online Newspaper. *Jakarta*. <https://repository.uinjkt.ac.id/dspace/bitstream/123456789/35092/3/FIKY%20FIRMANSYAH-FAH.pdf> (Accessed 1 July 2023).
- Galichkina, E. N. (2016). Internet Conceptual Metaphors. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 9(2), 470-480.
- Grbavac, I., and Zovko-Bošnjak, I. (2015). Uporaba Konceptualnih Metafora u Političkome Diskursu Poslijedejtonskog Razdoblja u BiH. *Hum*, 10(14), 126-147.
- Heriyanto, H., Manggong, L., and Sujatna, E. T. (2020). Linguistic Constructions as Cognitive Representations in the Metaphors of Tourism Advertorials: A Case Study on Indonesian tourism promotion. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR)*, 4(1), 182-187. <https://www.ajhssr.com/wp-content/uploads/2020/01/Y2041182187.pdf> (Accessed 24 June 2023).
- Jaworska, S. (2017). Metaphors We Travel by: A Corpus-Assisted Study of Metaphors in Promotional Tourism Discourse. *Metaphor and Symbol*, 32(3), 161-177.
- Kustiwin, M. I. (2021). *An analysis of conceptual metaphor in the Science Magazine of Covid-19*. Undergraduate thesis. Universitas Islam Negeri Maulana Malik Ibrahim, <http://etheses.uin-malang.ac.id/35467/> (Accessed 1 July 2023).
- Lakoff, G., and Johnson, M. (1980a). Conceptual Metaphor in Everyday Language. *The Journal of Philosophy*, 77(8), 453-486. <https://cse.buffalo.edu/~rapaport/575/F01/lakoff.johnson80.pdf> (Accessed 24 June 2023).

- Lakoff, G., and Johnson, M. (1980b). *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Cristofori, S. (2015). *The Language of Tourism in the Promotion of Country Villages: Two Case Studies from Italy (Borghetto) and England (Bibury)*. Graduate thesis. Venice: Università Ca' Foscari Venezia. <http://dspace.unive.it/bitstream/handle/10579/6142/844930-1182081.pdf;sequence=2> (Accessed 23 June 2023).
- Mahadi, T. S., and Al-Bahrani, R. H. (2011). How Language Use Stimulates Tourism. *LANGUAGE IN INDIA: Strength for Today and Bright Hope for Tomorrow*, 11, 352-374.
- McVittie, F. E. (2009). *The role of conceptual metaphor within knowledge paradigms*. Doctoral thesis. Manchester: Manchester Metropolitan University.
- Metaphor. *Meriam Webster Dictionary*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/metaphor>. (Accessed 23 June 2023).
- Rendić, H. (2022). A CONTRASTIVE ANALYSIS OF LOVE METAPHORS IN ENGLISH AND CROATIAN. Undergraduate thesis. Split: University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences. <https://repozitorij.svkst.unist.hr/en/islandora/object/ffst%3A3769> (Accessed 1 July 2023)
- Siri, H. et al. (2018). Visual Metaphors in Tourism Advertisement as a Potential Persuasive Method. *The International Journal of Innovative Design, Creativity and Social Sciences*, 2(1), 1-7.
- Stanojević, M.-M. (2009). „Konceptualna metafora u kognitivnoj lingvistici. *Suvremena lingvistika*, 35(68), 339-369.
- Valković, B. B., and Jurin, S. (2019). Linguistic and Textual Features of Travel Blogs Presenting Croatia as a Tourist Destination. In: Vlasković, B. B. and Jurin, S. (eds.), *Croatia as a Virtual Destination - A linguistic and Sentiment Analysis*. Rijeka: University of Rijeka; Opatija: Faculty of Tourism and Hospitality Management, pp. 37-45.
- Zovko-Bošnjak, I. (2018). Sadržaj konceptualnih metafora u političkome diskursu. *Hum*, 13(20), 345-372.

KONCEPTUALNA METAFORA U JEZIKU TURIZMA: UČESTALOST I SADRŽAJ U ONLINE BLOGOVIMA O PUTOVANJIMA

Sažetak

Jezik koji se koristi u svijetu turizma predstavlja izazov i interes za istraživače kao jedan od moćnih alata za uvjeravanje. Uvjeriti ljude u posjet određenoj destinaciji znači da im moramo tu destinaciju približiti i povezati je s njihovim željama i očekivanjima. Jedan od načina da se to uradi jest i upotreba metafore čiji je glavni cilj kreirati poznatu sliku od nečega što posjetiteljima može biti nepoznato u cilju stvaranja pozitivnih emocija. Pisanje blogova predstavlja dio svijeta turizma u kojemu pisanje o putovanjima i mjestima koja se mogu posjetiti postaje jedan od načina dobivanja iskustva iz prve ruke, što pomaže pri izboru sljedeće turističke destinacije. Analizom jezika turizma može se primijetiti značajno prisustvo metafore. U kojoj je mjeri prisutna konceptualna metafora u blogovima o putovanjima, koliko često i koje su to kategorije sadržaja predstavljaju glavna pitanja ovoga rada. Koristeći se dvjema varijablama metode indeksa snage metafora (engl. Metaphor Power Index – MPI) analiziran je korpus koji sadrži više od šezdeset tisuća riječi od kojih se sastoje blogovi. Rezultati su pokazali da je metafora prisutna u ovim blogovima, ali ipak s nešto nižom frekvencijom i rezultatom metafore sadržaja od 1,67, gdje prevladava popularna metafora. Rad se može promatrati kao jedan od primjera za buduća istraživanja konceptualne metafore u online blogovima o putovanjima, ali za veći korpus, što bi u konačnici vodilo i do općenitijih zaključaka.

Ključne riječi: analiza jezika, turistički diskurs, konceptualna metafora, indeks snage metafore (engl. MPI).

O TEHNOLOGIJI, TRŽIŠTU I DRUŠTVU

NATALI BELUŠIĆ

RIT Croatia

CITIRANJE U DIGITALNOM DOBU

Sažetak

Uvod: Sve veći interes za korištenje umjetne inteligencije i nekih digitalnih platformi poput Instagrama i TikTok videa potaknuo je pitanja o citiranju ovih izvora. S obzirom na kontroverznu točnost i pouzdanost nekih digitalnih izvora, postoji potreba za osiguranjem njihove vjerodostojnosti (Lanning, 2016).

Cilj: Uvid u citiranje i vještina citiranja kod korištenja pouzdanih izvora ključni su u pisanju akademskih i znanstvenih članaka za studente, profesore, znanstvenike i stručnjake. Ovaj rad govori o temi citiranja u digitalnom dobu. Rad će odgovoriti na sljedeća pitanja: kako je pojava digitalnih izvora utjecala na stilove citiranja i koja se etička pitanja postavljaju zbog novih digitalnih izvora.

Metode: Ovo istraživanje temelji se na sekundarnim podacima povezanim sa stilovima citiranja, različitim digitalnim izvorima i digitalnim identifikatorima objekata (DOI). Metode sekundarnog istraživanja smatrane su adekvatnim za ovu vrstu rada jer omogućuju sveobuhvatnu analizu postojećih podataka i literature (Butt, 2023).

Rezultati: Pozornost je ovog rada na prijelazu i prilagodbi stilova citiranja kako bi se omogućilo uključivanje digitalnih formata poput web-stranica, e-knjiga i novih platformi društvenih medija. Na primjer, prilagodba smjernica za citiranje kako bi se uključili URL-ovi i datumi pristupa rješava lakoću korištenja elektroničkih izvora, iako također uvodi kompleksnosti poput prolazne prirode digitalnog sadržaja (Gorraiz i sur., 2016).

Zaključak: U radu se ukazuje na važnost DOI-ja, osiguravanja točnog i pouzdanog citiranja online izvora. U današnjem digitalnom okruženju koje se brzo mijenja, suočeni smo s inovacijama koje sugeriraju specifične i pouzdane smjernice za citiranje.

Ključne riječi: stilovi citiranja, digitalni izvori, DOI, smjernice za citiranje

Moderno doba donijelo je mnoge novine u svakodnevni život čovjeka, stoga je digitalna revolucija omogućila kreiranje i pristup raznim internetskim stranicama, platformama društvenih medija i softveru. Pisanje znanstvenih radova, članaka i časopisa postalo je mnogo složenije budući da je citiranje ključno za odavanje zasluga izvornom autoru ili skupini autora. Trebali su se promijeniti stilovi citiranja koji su nekoć bili dizajnirani za tiskane medije, a trebali su se istražiti i mnogi novi čimbenici poput URL-a i DOI-ja. Sve to zajedno dovelo je do potrebe za revidiranjem smjernica o citiranju kako bi proces pisanja i citiranja bio praktičniji.

Pojavom digitalnih izvora i njihovim stalnim usavršavanjem kao i sve većom uporabom povećava se kompleksnost citiranja tih izvora. Lanning (2016) ističe povećanu upotrebu digitalnih izvora, posebice među studentima, zbog bržeg i praktičnijeg pretraživanja. Google je najpopularnija tražilica koju koriste studenti u srednjim školama i na fakultetima, dok se knjižnice percipiraju kao zastarjele i koriste se znatno manje od elektroničkih izvora (Lanning, 2016). Kako bi pokrili pojavu citiranja digitalnih izvora, stilovi citiranja dodali su elemente kao što su URL, podatci o pristupu, mjesto pristupa, naziv baze podataka i prodavač baze podataka (Lanning, 2016). To je dovelo do tiskane pristranosti koja se odnosi na smatranje elektroničkih izvora „nepotpuno objavljenim” budući da nisu tiskani (Lanning, 2016). To je utjecalo na dostatnost navedenih informacija o citiranju, što znači da je ključni element elektroničkih izvora, URL, neobavezan (Lanning, 2016). Slijedeći taj tijek misli, web-stranice i njihovo citiranje također se smatraju složenima, jer često nedostaju ključni podatci, poput autora ili datuma objave (Lanning, 2016). Ukratko, stilovi citiranja koji su nekoć bili dizajnirani za tiskane izvore revidirani su, a njihove smjernice prilagođene novim elektroničkim izvorima, ali njihovo poboljšanje i jedinstvena uporaba prate složena pitanja citiranja.

Proces pisanja i citiranja izvora donio je ogromne promjene u digitalno doba s korištenjem raznih internetskih stranica, platformi društvenih medija i softvera. Zbog toga je potrebno raspraviti neke od prednosti i nedostataka koji stoje iza novih digitalnih alata. Prijelaz s tiskanih na online časopise bio je golema promjena u pisanju (Butt, 2023). Prvo, pristup i brzina prikupljanja podataka mnogo su brži što vrijeme pisca čini učinkovitijim (Butt, 2023). Mnoge članke na internetu mogu koristiti pisci diljem svijeta i pružiti potrebne informacije (Butt, 2023). Digitalni alati omogućili su suradnju među korisnicima u stvarnom vremenu jer mogu razviti više ideja bez obzira na lokaciju korisnika (Butt, 2023). S druge strane, pojava raznih softvera koji bi trebali pomoći piscima u smislu citiranja, provjere gramatike i plagiranja potaknula je pitanja o originalnosti i kritičkom mišljenju pisca (Butt, 2023). Ukratko, citiranje i pisanje u digitalnom

dobu imaju neke prednosti i nedostatke pa ih je potrebno koristiti, ali i kritičko razmišljanje i originalnost.

Studenti se često susreću s poteškoćama u citiranju zbog složenosti različitih stilova citiranja. Prema Lanningu (2016), studenti često uče jedan stil citiranja na satu engleskog, a zatim se od njih traži da citiraju pomoću drugih stilova na drugim kolegijima. Kako bi se pomoglo studentima, razvijen je softver koji olakšava proces citiranja, poput generatora citata (Lanning, 2016). Ipak, ovo je samo alat koji kombinira podatke koje su dodali korisnici i prilagođava ih određenom stilu citiranja, što znači da je poznavanje i razumijevanje smjernica za citiranje od strane studenata i dalje ključno za izbjegavanje plagijata (Lanning, 2016). Lanning (2016) je predložio korištenje jednostavnog stila citiranja s namjerom da proces za studente učini praktičnijim i jednostavnijim. Lanning (2016) je istaknuo potrebu uključivanja najmanje količine informacija kako bi se stvorio učinkovit citat. U istraživanju koje je proveo Lanning (2016) studenti su pokazali naklonost izradi i implementaciji jednostavnije verzije navođenja izvora. Ukratko, studenti bi više voljeli jednostavnije stilove citiranja jer sadašnji predstavljaju poteškoće zbog svojih složenih smjernica.

Digitalni identifikator objekta (DOI) postao je važan element citiranja s povećanom upotrebom elektroničkih izvora. Prema Liu (2021), DOI je „trajni identifikator koji se koristi za jedinstvenu identifikaciju objekta u digitalnom formatu” (2). Tijekom godina DOI je postao standardni dio klasificiranja elektroničkih istraživačkih podataka (Liu, 2021). Liu (2021) ističe neke od njegovih uvjerljivih značajki, uključujući fleksibilnost, mogućnost djelovanja, razrješivost, interoperabilnost i mogućnost pronalaženja (Liu, 2021). Nadalje, upotreba DOI-ja nije ograničena na digitalne objekte, već je uključena u identifikaciju bilo koje vrste objekata kao što su zbornici konferencija, tehnička izvješća, teze, disertacije, radni dokumenti i knjige (Liu, 2021). U bazama podataka Web of Science i Scopus, DOI je sadržan u bibliografskom zapisu ako je dostupan, a moguće su i opcije pretraživanja s DOI-jem (Liu, 2021). Ukratko, korištenje DOI-ja vrlo je prihvaćeno i njegovo je korištenje u citatima značajno jer korisnicima omogućuje pristup elektroničkim izvorima.

Širenje i napredovanje DOI-ja donijelo je neke pogreške koje su poremetile njegovu upotrebu. Neke od zamki s DOI-jem bile su ponavljani i zastarjeli DOI-ji koje su uglavnom ispravljeni (Liu, 2021). Drugi je problem trajni pristup, a naglasak je stavljen na važnost očuvanja meta podataka kada se informacije promijene, kao što su URL-ovi koji su povezani s DOI-jem (Liu, 2021). Ključno je revidirati URL ako se promijeni lokacija na webu kako bi DOI mogao pružiti točne i pouzdane informacije (Liu, 2021). U nekim slučajevima, navode Mon-

dal i Mondal (2023), DOI se ne ažuriraju danima i tada autori moraju provjeriti razmake ili interpunkcijske znakove i dobiti povratnu informaciju od izdavačke organizacije kako bi identificirali problem. Dodatno, DOI se može pretraživati na <https://www.doi.org> (Mondal i Mondal, 2023). Uvijek bi trebala postojati e-pošta za dobivanje ažuriranja u situacijama kada DOI ne radi (Mondal i Mondal, 2023). Postoje određeni problemi i situacije u kojima DOI možda neće raditi, stoga, dok čekate ažuriranje, kontaktiranje autora ili izdavačkih organizacija može biti rješenje.

Učinkovitost i korisnost DOI-ja vidi se u povećanoj dostupnosti DOI-ja u bazama podataka. Istraživanje koje su proveli Gorraiz et al. (2016) u svom članku „Dostupnost identifikatora digitalnih objekata (DOI) u Web of Science i Scopus” prikazuje godišnji trend rasta postotka dokumenata koji čine DOI od 2005. do 2014. U svim bazama podataka Web of Science postoji sve veći broj dokumenata s DOI-jem (Gorraiz et al., 2016). DOI nedostaje u dokumentima povezanim s knjigama i zbornicima iz društvenih znanosti, umjetnosti i humanističkih znanosti (Gorraiz et al., 2016). Gorraiz et al. (2016) navode da su prirodne znanosti i znanosti o životu učinile DOI dostupnima mnogo ranije u smislu online časopisa i internetskih izvora (Gorraiz et al., 2016). Naprotiv, humanističke i društvene znanosti ne provode DOI toliko koliko prirodne i životne znanosti (Gorraiz et al., 2016). Baza podataka Scopus ima slične rezultate, što znači da postotak DOI-ja također raste, dok područje umjetnosti i humanističkih znanosti pokazuje nižu implementaciju DOI-ja (Gorraiz et al., 2016). Prema Gorraiz et al. (2016), DOI bi trebao biti dostupan u svim vrstama dokumenata s naglaskom na knjige, poglavlja u knjigama i prikaze knjiga. Povećanje upotrebe DOI-ja može imati pozitivan učinak na izdavače jer može biti isplativo, a mogu biti mnogo jednostavnije plaćeni (Gorraiz et al., 2016). Ukratko, sve je veći trend korištenja DOI-ja u bazama podataka Scopus i Web of Science, što ide u prilog i izdavačima jer ih je lakše povezati i ostvariti odgovarajuću zaradu.

Uz nove digitalne platforme kao što su Instagram reels i TikTok videozapisi, postoji potreba za ažuriranim smjernicama za citiranje. Prema Instagram References (2021), kada se citira Instagram fotografija, autor treba uključiti ime jednog ili grupe autora, nakon čega slijedi Instagram oznaka u uglatim zagradama. Nakon toga, određeni datum objave i prvih dvadeset riječi objave trebaju biti navedeni kao naslov, kao i URL, *hashtag* ili emotikoni (Instagram References, 2021). Treba postojati i opis objavljene objave, na primjer, fotografija ili video (Instagram References, 2021). Ključno je spomenuti Instagram i uključiti URL (Instagram References, 2021). S druge strane, Instagram profil treba sadržavati naziv stranice profila, opis „Instagram profil” u uglatim zagradama, datum preuzimanja i URL (Instagram References, 2021). Još jedna novost u digitalnom

svijetu su Instagram naglasici, u kojima citati trebaju sadržavati opis „Naglasak” u uglatim zagradama, datum preuzimanja i URL (Instagram References, 2021)

TikTok video citira se isto kao i Instagram video, ali postoji razlika u citiranju TikTok profila (TikTok Reference, 2022). Na TikToku nema “Home” ili drugih tabova, zbog čega bi za naslov u referenci trebalo koristiti prvih dvadeset riječi opisa, te uključiti „TikTok profil” u uglatim zagradama (TikTok Reference, 2022). Ako ne postoji opis stranice profila, onda bi „TikTok profil” trebao ostati iako nema opisa za pružanje (TikTok Reference, 2022). Također, potrebno je uključiti datum preuzimanja i URL (TikTok Reference, 2022).

Mnoge vitalne informacije mogu se pronaći na X-u, prije poznatom kao Twitter. Kada citirate objavu iz X-a, treba uključiti ime pojedinca ili grupe autora, kao i X handle koji sadrži simbol @ u uglatim zagradama (X References, 2023). Datum objave također je ključni element u citatu (X References, 2023). Slično TikToku, prvih 20 riječi objave mora biti uključeno, kao i naslov u kurzivu (X References, 2023). Osim toga, ako objava uključuje sliku, videozapis ili anketu, treba i to spomenuti nakon naslova u uglatim zagradama (X References, 2023). Zatim slijedi „Objava” u uglatim zagradama, a na kraju treba navesti X platformu (X References, 2023).

Ljudi se više oslanjaju na digitalne izvore nego na tiskane medije. U svom istraživanju „Referenca u digitalnom dobu: znanost, umjetnost ili pucanj u mraku?” Genoni (2003) navodi da u rasponu od 36 sati tražilica Google dobije više referentnih pitanja nego sve referentne knjižnice u Sjedinjenim Državama u cijeloj godini. Znanstveno je dokazano da će ljudi zamijeniti učinak za proces s najmanjim kognitivnim otporom jer im Internet može pružiti različite izvore o željenoj temi (Genoni, 2003). Ključne riječi, kako kaže Genoni (2003), mogu ubrzati vrijeme istraživanja što je vrlo pogodno za korisnike. Nadalje, pojedinci koji nemaju iskustva s referenciranjem još više prihvaćaju digitalne izvore (Genoni, 2003). Iako postoji dokazani nedostatak digitalnih sustava, pojedinci se često oslanjaju na njih, a ne na referentne knjižničare koji imaju razumijevanja i uvida u podatke i informacije (Genoni, 2003). Studenti su svjesni da točnost i pouzdanost digitalnih izvora nisu uvijek ispravni, ali jednostavnost dobivanja željenih informacija ipak prevladava nad negativnim stranama digitalnih izvora (Genoni, 2003). Ukratko, digitalni izvori pogodni su za korisnike jer mogu brzo pružiti informacije, iako postoje mogućnosti netočnih podataka i informacija.

Ključno je prepoznati motivaciju koja stoji iza preferencija korisnika prema digitalnim izvorima. Na početku procesa traženja informacija korisnici često ne traže najpouzdaniju informaciju ili mjerodavni izvor, već najbrži mogući rezultat

(Genoni, 2003). Kako bi se promijenio i poboljšao proces traženja informacija, dani su prijedlozi za referentne knjižničare da uspostave iskustvo koje je prilagođenije korisnicima (Genoni, 2003). Slijedeći taj tijek razmišljanja, referentni knjižničari mogli bi poboljšati svoje vještine i kompetencije u traženju informacija korištenjem digitalnih izvora (Genoni, 2003). Ukratko, korisnike ne pokreću vjerodostojnost i pouzdanost informacija, već brzina procesa traženja informacija, što bi se moglo promijeniti promjenom iskustva i usluga referentnih knjižničara i digitalnih izvora.

Implementacija digitalnih izvora u različitim vrstama radova donosi etičke probleme u pogledu točnosti i autorstva. Etička pitanja digitalne tehnologije poput točnosti, odgovornosti, transparentnosti, pristanka i privatnosti neka su od glavnih pitanja s kojima se suočava moderna digitalna era (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Tako, npr. Mason i Singh (2022) razmatraju etičke probleme korištenja Twittera kao izvora podataka u akademskom istraživanju. Naglašavaju da su podatci s Twittera javno dostupni, ali je granica između javnih i privatnih podataka nejasna, što izaziva etičku zabrinutost jer dolazi do ugrožavanja privatnosti pojedinaca. Po njima, istraživači nailaze na velike probleme kad citiraju tweetove u akademskom radu, kao što su informirani pristanak, anonimnost i ističu važnost boljih smjernica za uporabu takvih podataka.

Još neki su etički problemi, kako navodi Moore (2022), tzv. krugovi citiranja i pristranost. Naime, ona navodi istraživanja koja su pokazala da neke akademske zajednice stvaraju krugove citiranja koji favoriziraju određene autore ili skupine, često na temelju, rase, spola ili druge društvene pripadnosti, što može dovesti do podcjenjivanja i marginalizacije radova koji dolaze izvan tih skupina. Nadalje, ona navodi da su radovi u kojima su žene prvi ili zadnji autor često manje citirani od očekivanja, dok su radovi s muškarcima kao glavnim autorima češće citirani, što ukazuje na rodnu pristranost u praksama citiranja.

Neki drugi pristupi poput etike po dizajnu i etike korištenja također bi mogli utjecati na nečiju brigu o digitalnim tehnologijama (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Prema Schoentgen i Wilkinsonu (2021), došlo je do velikog povećanja broja etičkih okvira za informacijsko komunikacijske tehnologije povezane s umjetnom inteligencijom i privatnošću podataka. Mnoge su institucije objavile smjernice i preporuke o implementaciji umjetne inteligencije (Schoentgen i Wilkinson, 2021). OECD je izdao „Načela OECD-a o umjetnoj inteligenciji“, prvi međunarodni standard za odgovoran rad s umjetnom inteligencijom (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Smjernice OECD-a navode da bi umjetna inteligencija trebala ljudima omogućiti pozitivne rezultate poboljšavajući uključiv rast, održivi razvoj i dobrobit (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Također, umjetna inteligencija tre-

bala bi biti u skladu sa zakonom, ljudskim pravima, demokratskim vrijednostima i raznolikošću (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Europska komisija objavila je 2019. „Etičke smjernice za pouzdanu umjetnu inteligenciju” kako bi potaknula vjerodostojnost i transparentnost u korištenju umjetne inteligencije (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Uslijedio je prijedlog novih pravila i radnji povezanih s „izvršnošću i povjerenjem u umjetnu inteligenciju” (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Sjedinjene Države i europske zemlje pokazale su inicijativu u ranom angažmanu etike u digitalnim tehnologijama (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Schoentgen i Wilkinson (2021) navode da je Nacionalno vijeće za znanost i tehnologiju SAD-a 2016. objavilo „Priprema za budućnost umjetne inteligencije”, dok je u ožujku 2018. francuski premijer postavio misiju „Za značajnu umjetnu inteligenciju”. Kina je također uložila u etička pitanja vezana uz umjetnu inteligenciju u svom „Razvojnom planu nove generacije umjetne inteligencije” (Schoentgen i Wilkinson, 2021). Ukratko, digitalne tehnologije i AI koriste se u radovima i njihova vjerodostojnost i točnost vrlo su važni. Mnoge zemlje pokazale su etičku zabrinutost i razvile propise i politike kako bi pružile najbolja moguća rješenja. Međutim, čini se da etičke smjernice i regulative često ne prate brzinu tehnološkog razvoja što ostavlja prostor za zloupotrebu (Sharma, Wagani i Varghese, 2025).

Ukratko, stilovi citiranja koji su nekad bili namijenjeni samo za tiskane izvore prilagođeni su novim elektroničkim izvorima, no ova je revizija dovela do složenih smjernica. Iako novi digitalni alati za citiranje, platforme društvenih medija i internetske stranice mogu biti vrlo korisni, važno je koristiti originalnost i kritičko razmišljanje tijekom pisanja i citiranja. Revizijom stilova citiranja DOI je implementiran u digitalne izvore i bio je vrlo prihvaćen među autorima. DOI ponekad donosi određene probleme kada se članci ažuriraju, stoga kontaktiranje izdavačke organizacije može biti rješenje. Korisnici preferiraju digitalne izvore zbog brzine dobivanja informacija, iako oni nisu uvijek vjerodostojni i točni. Postoje etička pitanja vezana uz korištenje digitalnih tehnologija i umjetne inteligencije u pisanju i citiranju, stoga mnoge zemlje postavljaju propise i politike kako bi uravnotežile prednosti i nedostatke digitalnih tehnologija i umjetne inteligencije. Treba naglasiti i važnost redovitog preispitivanja i ažuriranja etičkih smjernica kako bi se prilagodile brzim promjenama u tehnologiji i načinima korištenja digitalnih izvora. To je ključno za održavanje integriteta akademskog i znanstvenog rada. Također je potrebno i bolje educirati istraživače, studente i akademike o etičkim dilemama vezanim za citiranje u digitalno doba što bi uključivalo upute o pravilnom navođenju izvora, prepoznavanje pouzdanih digitalnih izvora i razumijevanje prava na privatnost i autorska prava. Osim toga, treba adresirati i pristranost te krugove citiranja kako bi se smanjila nejednakost unutar akademske zajednice.

Literatura

- Butt, A. (2023). *Digital Age and Academic Writing*. <https://www.linkedin.com/pulse/digital-age-academic-writing-aisha-butt/> (Pristupljeno 14. ožujka 2024.)
- Genoni, P. (2019). Reference in the digital age. *ANZTLAEJournal*, (50), 21–27. doi:<https://doi.org/10.31046/anztla.v0i50.1216>. (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)
- Gorraiz, J., Melero-Fuentes, D., Gumpenberger, C. i Valderrama-Zurián, J.-C. (2016). Availability of digital object identifiers (DOIs) in Web of Science and Scopus. *Journal of Informetrics*, 10(1), 98–109. doi:<https://doi.org/10.1016/j.joi.2015.11.008>. (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)
- Instagram References. (2021). *American Psychological Association*. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples/instagram-references> (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)
- Lanning, S. (2016). A modern, simplified citation style and student response. *Reference Services Review*, 44(1), 21–37. doi:<https://doi.org/10.1108/rsr-10-2015-0045>. (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)
- Liu, J. (2021). Digital Object Identifier (DOI) Under the Context of Research Data Librarianship. *Journal of eScience Librarianship*, 10(2). 1180. doi:<https://doi.org/10.7191/jeslib.2021.1180>. (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)
- Mason, S., i Singh, L. (2022). Reporting and discoverability of “Tweets” quoted in published scholarship: current practice and ethical implications. *Research Ethics*, 18(2), 93–113. <https://doi.org/10.1177/17470161221076948> (Pristupljeno 13. ožujka 2025.)
- Mondal, H. i Mondal, S. (2023). Digital object identifier: What it is and why it matters? *Indian Journal of Skin Allergy*, 2(2), 77–80. doi:https://doi.org/10.25259/ijisa_20_2023. (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)
- Schoentgen, A. i Wilkinson, L. (2021). *Ethical issues in digital technologies*. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/238052/1/Schoentgen-Wilkinson.pdf>. (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)
- Sharma, P., Wagani, R. i Varghese M. A. (2025). Bibliometric analysis of research in ethical concerns and dilemmas of digital mental health care in the last two decades. *Front. Hum. Dyn.* (6):1502432. doi: 10.3389/fhumd.2024.1502432 (Pristupljeno 13. travnja 2024.)
- TikTok References. 2022. *American Psychological Association*. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples/tiktok-references> (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)
- X References. (2023). *American Psychological Association*. <https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples/x-references> (Pristupljeno 15. ožujka 2024.)

CITATION IN THE DIGITAL AGE

Abstract

Introduction: The growing appeal of using artificial intelligence and some digital platforms like Instagram Reels and TikTok videos has raised questions on citation of these sources. As accuracy and trustworthiness of some digital sources are controversial, there is a need to ensure their credibility.

Goal: Insight into and competency in citing and using reliable sources is crucial in writing academic and scholarly articles for students, professors, scientists, and professionals. This paper discusses the topic of citation in the digital age. The paper will answer the following questions: How did the appearance of digital sources affect citation styles and what ethical issues are raised because of novel digital sources?

Methods: The research is based on secondary data connected to citation styles, various digital sources, and DOIs. Secondary research points out the increased usage of electronic sources due to the ease and convenience of gathering data. On the contrary, citation of digital sources became more complex as new forms of digital sources are emerging.

Results: The main focus of the paper is the transition and adaptation of citation styles to digital forms like websites, e-books, and novel social media platforms. Moreover, it also addresses the ethical issues in digital citation like plagiarism, copyrights, ownerships, and self-citation.

Conclusion: The paper points out the importance of DOIs, ensuring accurate and reliable citation of online resources. In today's fast changing digital environment, we are confronted with innovations that suggest more specific and dependable guidelines on citation.

Keywords: citation styles, digital sources, DOIs, citation guidelines

STJEPAN ĆURČIĆ ♦ MISLAV MIHALJEVIĆ

Filozofski fakultet u Osijeku

PREVENTIVNA CENZURA KAO PRETEČA SUVREMENIH SUSTAVA NADZORA DRUŠTVA I UPRAVLJANJA NASLJEĐEM

Sažetak

Prije izuma tiskarskog stroja crkvene i svjetovne vlasti neformalno su kontrolirale pisanu riječ kroz tadašnje društvene norme i autoritet. S razvojem tiska uvode se formalni mehanizmi preventivne cenzure poput odobrenja za tisak, nadzora tiskara i ograničenja resursa. Iako su vremena društva odbacuju izravnu cenzuru, slične razvijene kontrole opstaju kroz uredničke politike, agende i pravne odgovornosti, a glavna je razlika što se odgovornost u današnje vrijeme javlja nakon objave.

Ključne riječi: cenzura, autoritet, tisak, mediji, kontrola, odgovornost

Uvod

U razdoblju prije 15. stoljeća, prije izuma tiskarskog stroja, autorstvo i raspačavanje pisanih tekstova odvijali su se unutar uskih obrazovnih i institucionalnih krugova. Prema O'Donnellu (1998) većina tekstova bila je umnožavana ručno u skriptorijima pod nadzorom crkvenih autoriteta, što je usporavalo i ograničavalo širenje ideja.

Pisana riječ tada je bila privilegij malobrojnih, pretežito svećenstva, redovničkih zajednica i dijela plemstva. Kontrola nad pisanim sadržajem nije bila formalno zakonski uređena, ali je bila izrazito učinkovita jer su društveno-prihvaćene norme i duhovna hijerarhija strogo su određivale što se smjelo, a što nije smjelo zapisivati i širiti (Foucault, 1977). Pisci su često dobrovoljno podvrgavali svoje rukopise ocjeni crkvenih autoriteta, ne toliko zbog formalne obveze koliko iz pragmatične potrebe da izbjegnu potencijalne osude, zato što bi razmjerno često snosili ozbiljne posljedice optužbe, primjerice za herezu uz ekskomunikaciju iz crkve (npr. waldesijanci i Ockham), riskirali bi gubitak ugleda i isključenje iz društva (primjerice Bérenger iz Toursa), pa čak i fizičke kazne te smrt (primjerice Jan Hus i Savonarola). Crkveni autoriteti tako su oblikovali ideološki okvir unutar kojega su se ideje smjele kretati, a odstupanja od tog okvira smatrala su se prijetnjom društvenoj i vjerskoj univerzalnoj stabilnosti (Postman, 1985). Uloga crkve u tom procesu bila je višestruka - kao najobrazovaniji i najutjecajniji sloj tadašnjeg društva, kler je imao monopol nad znanjem, jezikom i moralnim autoritetom, održavajući taj sustav putem cenzora koji je bio stručnjak, obično svećenik ili redovnik, kojega Crkva ovlašćuje da procijeni teološki sadržaj rukopisa, njegov stil, smjer i odluči smije li se objaviti (Burke, 2007). Osim crkvenih, ali po njihovom provjerenom i sigurnom modelu, u povijesti su nastali i djelovali i državni cenzori koji su neprihvatljiv sadržaj kvalificirati kao neprikladan za društvo, sigurnost same države, javni moral i sl., no većinom je to bila krinka koja je skrivala pravu istinu - da je napisani sadržaj najopasniji za onoga koji cenzurira, odnosno za njegovu moć, vlast i utvrđeni društveni poredak. Najveći izazov za cenzora je detektirati i ući u trag neželjenim informacijama, odnosno imati upliv u izvore takvih informacija nakon čega je veći dio posla obavljen. Jednom kada subjekt cenzure izvrši kvalitativno-političku procjenu teksta i tako utvrdi neprihvatljiv sadržaj, on vrši kontrolu njegova stvaranja, reproduciranja i distribuiranja, tj. kontrolu javne cirkulacije istoga (Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 2017).

Povijesni razvoj preventivne cenzure

Takav oblik nadzora nad sadržajem predstavlja preventivnu cenzuru – sustav u kojem se kontrola informacija odvija prije njihova objavljivanja i distribucije.

Iako nije postojao formalni institut cenzora, društveni su mehanizmi tako funkcionirali. Autori su nerijetko prakticirali samocenzuru kako bi izbjegli eventualne neželjene reakcije vlasti odnosno autoriteta. Time je intelektualna sloboda bila ograničena okvirima “dozvoljenog mišljenja” čije su granice određivali crkveni i svjetovni vladari.

Autori ovog rada zaključuju da je ta praksa bila duboko ukorijenjena u svakodnevici – od obrazovanja i teološke rasprave do oblikovanja književnosti te da je sadržaj koji je kružio među elitom često imao i normativnu funkciju, a sam čin pisanja bio je moralno i društveno obvezujući. U tom složenom povijesnom vremenu kontrola znanja bila je temelj očuvanja postojeće društvene hijerarhije. Rani oblici preventivne cenzure nisu se temeljili na zakonima, nego na kulturološkom konsenzusu i autoritetima nejasno postavljenih odnosno formalno nefiniranih regula.

Od 15. stoljeća, masovna proizvodnja knjiga dovela je do veće dostupnosti pisanih djela, ali i do straha među vlastodršcima da bi nekontrolirana diseminacija ideja mogla potaknuti društvene promjene i destabilizirati postojeće hijerarhije, ne samo zbog dostupnijeg štiva odnosno publikacija, nego zbog posljedice same dostupnosti – naglog povećanja opće pismenosti populacije uslijed Gutenbergove revolucije, pošto je sam izum tiskarskoga stroja potaknuo stvaranje i izražavanje informacija te ubrzao širenje opće pismenosti u renesansnoj Europi (Quocirca, 2023). Kao odgovor države i crkvene vlasti počele su razvijati institucionalne mehanizme kontrole informacija.

Mehanizmi i modeli preventivne cenzure

Preventivna cenzura označava oblik kontrole informacija koji se provodi prije njihove objave. Kako definira Stipčević (1994), to je oblik i vrsta cenzure u kojoj državna ili crkvena vlast provodi kontrolu prije slanja rukopisa u tiskaru, odnosno prije nego što knjiga bude objavljena. Ključna karakteristika tog modela upravo je njegova preventivna narav. Svrha mu nije sankcioniranje, već onemogućavanje širenja neželjenih poruka. Budući da se u svakoj djelatnosti podložnoj propisima često razvijaju ilegalne aktivnosti, koje zbog većeg rizika omogućuju i veću zaradu, nego što je to kod zakonitog poslovanja, logično je da je bilo tiskara koje su zbog zarade odlučile tiskati sadržaje što nisu odgovarali državnim, a u ranijim razdobljima i crkvenim vlastima. U takvom okruženju razvijali su se paralelni sustavi – ilegalno tiskarstvo i „podzemna” distribucija. U pokušaju da spriječe širenje zabranjenih ideja, vlasti su pribjegavale sve detaljnijim regulatornim mjerama:

1. Obveza dobivanja dopuštenja za tisak (*imprimatur, nihil obstat*) – formalno odobrenje da rukopis može biti tiskan. Dobivanje ovog statusa značilo je da autor, tiskar i distributer neće snositi sankcije.
2. Nadzor nad planovima tiskara – tiskari su morali unaprijed dostaviti planove o djelovanju, čime se preventivno nadzirao njihov rad. Slična logika danas se koristi u kontrolama proračunskog planiranja.
3. Iznenadni posjeti tiskarama – crkveni i državni izaslanici mogli su nenajavljeno posjećivati tiskare i provjeravati usklađenost s propisima, što nalikuje današnjim inspekcijskim nadzorima.
4. Prisila tiskara da rade u određenim četvrtima grada ili u određenim gradovima (ograničiti broj tiskara) – vlast je određivala gdje se tiskare smiju nalaziti i koliko ih smije biti kako bi nadzor bio učinkovitiji. Pariz je, primjerice, imao ograničenje na 33 tiskare.
5. Ograničiti nabavu papira – vlast je nadzirala distribuciju papira kako bi ograničila neodobreni tisak. Ta metoda bila je učinkovita samo tamo gdje je država imala monopol nad resursima.
6. Obveza navođenja imena tiskare i mjesta rada njegove tiskare – propisana je obveza da svaka publikacija sadrži podatke o tiskari i mjestu izdavanja. Ta praksa održala se do danas i važan je alat za praćenje odgovornosti izdavača.
7. Obvezni primjerak – zakonska obveza predaje jednog primjerka tiskane građe vlastima ili nacionalnoj knjižnici omogućila je institucionalnu kontrolu i stvorila temelj za izgradnju nacionalnih zbirki (Stipčević, 1994).

Autori ovog rada zaključuju da svi ti modeli ukazuju na širinu i složenost mehanizama preventivne kontrole, koji su se prilagođavali tehnologiji, političkom kontekstu i društvenim očekivanjima. Iako su se vanjske forme mijenjale, suštinska funkcija ostala je ista – spriječiti širenje ideja koje ugrožavaju postojeći poredak. U tom smislu, preventivna cenzura nije davna povijesna pojava, već trajni izazov u svakom društvu koje teži održati definirani poredak.

Usporedba s današnjim regulatornim mehanizmima

Svi navedeni povijesni modeli mogli bi biti preteča i usporedivi su s današnjim modelima kontrole informacija koja se provodi u svrhu očuvanja društvenih standarda i pravnog poretka, idejno proisteklih iz metoda preventivne cenzure:

1) Obveza dobivanja dopuštenja za tisak – tijekom postupka predcenzure zaključni je korak dobivanje dopuštenja za tisak ako cenzor odluči da se do-

puštenje može dati, a ukoliko je bilo prigovora, tada je dopuštenje uskraćeno i bilo je potrebno napraviti ispravak teksta. Rukopis nakon ispravka dobiva status *imprimatur* ili *nihil obstat* koji je omogućavao tiskanje. Dobiveni status bio je garancija autoru, tiskaru i čitateljima da je s tim rukopisom sve u redu te da neće imati problema s vlastima (Stipčević, 1994). Autore je to amnestiralo od moguće odgovornosti i progona vezanog uz izdavanje „neprimjerenog“ sadržaja, a benefit za vlast bila je sustavna kontrola nad sadržajem prije nego izađe u javnost. Proces je bio jasan: rukopis se pregledava, eventualno se traže izmjene i tek nakon odobrenja moglo se pristupiti tisku. Takav sustav štitio je autore i tiskare od pravnih posljedica, ali je ujedno omogućio vlastima potpunu kontrolu nad idejama koje ulaze u javni prostor. Autori ovog rada smatraju da su današnji modeli usporedivi s tradicionalnim sustavom dobivanja dopuštenja za tisak, a to su urednička odgovornost i zakonska regulativa. U suvremenim demokratskim društvima sličnu funkciju danas obnašaju urednički sustavi, pravne službe i neovisna regulatorna tijela. Iako nema formalnog „odobrenja za objavu“, urednici su odgovorni za objavljeni sadržaj te ga, u suradnji s pravnicima i vođeni etičkim kodeksima, filtriraju prema zakonima koji uređuju medijski prostor. U tom smislu, urednički sustav funkcionira kao *de facto* oblik preventivne provjere - ne pod crkvenim ili državnim okriljem, već u okvirima profesionalne odgovornosti i tržišnih zahtjeva. Glavna razlika između tadašnjeg i današnjeg modela jest u tome što suvremeni sustavi, barem nominalno, ne zahtijevaju prethodno dopuštenje vlasti za objavu. Umjesto toga, odgovornost se utvrđuje nakon objave, kroz sudove, medijska vijeća ili sud javnosti. Međutim, slično povijesnom modelu, može se reći da i danas postoji snažna tendencija samocenzure, bilo zbog pravnih rizika, političkog pritiska, ekonomskih interesa ili drugih razloga.

Medijske digitalne platforme poput YouTubea, TikToka, Facebooka, X-a i sl. također su uredile praksu eksplicitnog odobravanja sadržaja kroz *community guidelines* i automatizirane algoritme. Objavljeni sadržaj može biti prethodno provjeren pa neodobren ili uklonjen ako krši pravila, što je usporedivo s povijesnim odbijanjem izdavanja dozvole za tisak. U nekim slučajevima, korisnici moraju ponovno prilagoditi sadržaj i čekati odobrenje, čime se vraćamo vrlo blizu logici i modelu predcenzure.

2) Nadzor nad planovima tiskara – vladari su uveli mjeru kojom su tiskari bili obvezni predložiti plan rada tiskare za godinu dana ili neko kraće vrijeme i toga se strogo pridržavati (Stipčević, 1994). U sklopu sustava preventivne cenzure vladari su uveli obvezu da tiskare unaprijed dostave godišnje ili polugodišnje planove rada. Time su vlasti stekle uvid ne samo u planirane naslove, već i u teme koje će se pojavljivati u javnosti. Ta mjera omogućavala je sustavnu kontrolu nad proizvodnjom ideja te je suzbijala mogućnost „iznenađenja“ u obliku subverziv-

nih publikacija. Obveza pridržavanja prethodno odobrenog plana značila je svojevrsno uokvirivanje intelektualne produkcije u kontrolirane okvire.

Iako izdavači više nisu zakonski dužni predavati plan objava na odobrenje, slične logike planiranja i nadzora prisutne su u drugim područjima, osobito u financijskim sustavima. Javne institucije i državna poduzeća obvezna su izraditi financijske planove, izvješća i strateške dokumente unaprijed, a njihova provedba nadzire se od strane nadzornih tijela. U privatnom sektoru vlasnici i uprave definiraju uredničke ili tematske smjernice kojima se zaposlenici moraju voditi. Kod većih medijskih kuća prisutna je redakcijska politika i godišnji plan proizvodnje koji, iako nije zakonski propisan, predstavlja interni mehanizam kontrole. Od novinara se očekuje da djeluju unutar zadanih okvira, a tematska odstupanja često zahtijevaju posebno odobrenje. Može se reći da se time, slično kao u prošlosti, ograničava spontanost i sloboda uređivanja, a kontrola nad temama ostaje u rukama nadređenih struktura. Na društvenim mrežama i digitalnim platformama sadržaj koji dobiva prioritet (ili ograničenje) određuje se prema algoritamskim „planovima“ – unaprijed definiranim pravilima koja određuju vidljivost sadržaja. Tako se *de facto* provodi „nadzor nad tematskim fokusom“ s jasnim učinkom na vidljivost i doseg sadržaja. Dok je povijesni model podrazumijevao centralizirano, birokratsko planiranje tiska, današnji sustavi nadzora nad sadržajem provode se kroz poslovne, vlasničke i algoritamske strukture. U oba slučaja, autori ovog rada zaključuju da je osnovna ideja ista: upravljati informacijskim tijekom unaprijed kako bi se izbjegla neželjena iznenađenja i osigurala usklađenost s interesima vlasti, poslodavaca ili komercijalnih strategija.

3) Iznenaadni posjeti tiskarama – crkvena komisija donijela je odluku prema kojoj je biskup mogao poslati svog izaslanika u iznenaadni posjet kako bi bili sigurni da se u tiskari ne radi ništa protiv mjera cenzure. Državne vlasti morale su pratiti način rada crkve te su i one išle u posjete jer su tiskari nastavljali s nedopuštenom proizvodnjom (Stipčević, 1994). U okviru sustava preventivne cenzure iznenaadni posjeti tiskarama predstavljali su praktični alat za nadzor provedbe propisa. Crkveni izaslanici, a kasnije i državni inspektori, imali su ovlast nenajavljenog ulaska u tiskare kako bi provjerili jesu li u skladu s cenzorskim odredbama. Osim što su time otkrivali moguće nepravilnosti, takve su kontrole imale i snažan psihološki učinak – strah od nadzora u bilo kojem trenutku bio je sredstvo odvratanja od pokušaja zaobilaženja pravila. Može se zaključiti da u suvremenim sustavima sličnu funkciju imaju inspeksijske službe – primjerice, inspekcija rada, porezna inspekcija, tržišna inspekcija, inspektorat za medije i sl. Iako je pravna osnova i svrha tih inspekcija drugačija (zaštita radničkih prava, fiskalne discipline ili javnog interesa), mehanizam nenajavljene kontrole ostaje jednak. Subjekti nadzora ne znaju kada će biti pre-

gledani, što ih potiče da se stalno pridržavaju propisa – baš kao što su se tiskari morali kontinuirano držati pravila zbog straha od kazne. U području medija, institucionalni nadzor nad sadržajem u većini demokratskih država provodi se reaktivno, no postoje regulatorna tijela (npr. medijski savjeti, agencije za elektroničke medije) koja mogu izvršiti nadzor nad radom redakcije. U digitalnom kontekstu, platforme poput YouTubea ili Facebooka često provode automatizirane „iznenadne“ revizije sadržaja – putem algoritama, ali i putem prijava korisnika koje mogu aktivirati ljudsku provjeru i privremenu blokadu kanala bez upozorenja.

U oba slučaja – povijesnom i suvremenom – iznenadni nadzor funkcionira ne samo kao represivni alat, već i kao preventivni mehanizam. Prijetnja nadzorom vrši psihološki pritisak i potiče samoregulaciju, što je i bila temeljna svrha takvog sustava. Time se kontrola ne temelji samo na kaznama, već na stvaranju stalnog osjećaja mogućnosti kontrole. Iako se svrhe i institucionalni okviri povijesnih i suvremenih metoda razlikuju, osnovna logika ostaje ista – nadzor djeluje najučinkovitije kada se ne zna hoće li se i kada dogoditi.

4) Natjerati tiskare da rade u određenim četvrtima grada ili u određenim gradovima ograničiti broj tiskara – mjera se provodila na način da se zabrane tiskare koje su bile udaljene od vlasti. Postojali su tiskari koji bi potajno osnovali tiskaru gdje je bilo zabranjeno. Broj je morao biti u okviru idejnog oblika te se tiskare ograničavao na maksimalan broj koje mogu biti osnovane u nekom gradu, primjerice u Parizu su mogle biti 33 radionice (Stipčević, 1994). Ta vrsta kontrole omogućila je vlastima da filtriraju tko smije raditi posao tiskanja, pod kojim uvjetima i s kojim sadržajem. Dodjela dozvola imala je akreditacijsku i licencijsku ulogu.

Slični modeli danas prisutni su u sustavima dodjele medijskih koncesija, frekvencija za televiziju i radio ili licenci za pružanje javnih usluga često pod krinkom standardizacije i kvalitete, baš kao što je to bilo u doba fizičke centralizacije tiskara. Država i dalje ima ulogu arbitra kod davanja prava na djelovanje u određenim prostorima ili kanalima kroz, primjerice, pristup emitiranju na nacionalnoj razini što zahtijeva ispunjavanje strogih kriterija i dobivanje koncesije koja i poslije može biti uskraćena ili povučena. U digitalnom okruženju, globalne platforme primjenjuju i vlastitu „prostornu“ logiku ograničavajući dostupnost određenih sadržaja u određenim državama, prema lokalnim zakonima. Povijesna logika „određenog broja ovlaštenih tiskara“ nalikuje i suvremenim sustavima u kojima samo određene institucije imaju pravo obavljati specifične društvene funkcije – primjerice, odvjetnici, javni bilježnici, licencirani mediji, a ponegdje u slabijim demokracijama i ovlašteni izdavači udžbenika (npr. Kina, Rusija). Autori

ovog rada zaključuju da, u svim takvim sustavima, manje ili više, kvantitativno i proceduralno ograničenje postaje sredstvo očuvanja kontrole nad distribucijom znanja i informacija.

5) Također ograničiti nabavu papira – prema planu tiskare, država je mogla poslati samo onoliko papira koliko je potrebno za tiskanje dobrih knjiga kako bi se smanjio broj tiska štetnih i neprimjerenih knjiga (Stipčević, 1994). U okviru sustava preventivne cenzure jedan od najsofisticiranijih mehanizama kontrole bio je resursni nadzor – ograničavanje pristupa papiru. Budući da je papir bio ključni i oskudni resurs jer mu je proizvodnja bila kompleksna, država je putem planova tiskara mogla odrediti točno koliko je papira dozvoljeno za „dobre knjige“, dok se tiskanje „štetnih“ djela onemogućavalo doslovnim uskraćivanjem materijala. Takav mehanizam nadzora bio je posebno učinkovit u sustavima gdje je vlast imala monopol nad opskrbom resursa, poput centraliziranih država i teokratskih režima.

Autori ovog rada razmatraju kako su današnji usporedivi modeli ekonomski pritisak, monetizacija, infrastrukturna kontrola i sl. U suvremenom digitalnom kontekstu ne postoji fizički resurs poput papira, ali postoje ekonomski i infrastrukturni resursi koji imaju sličnu funkciju. Primjerice kroz monetizaciju sadržaja (platforme poput YouTubea, Instagrama ili TikToka odlučuju koje sadržaje dopuštaju unovčiti pa „neprikladan“ sadržaj biva demonetiziran, što može onemogućiti financiranje neovisnih medija i nepodobnih autora) ili ograničen pristup oglašivačima (mediji koji nisu u skladu s dominantnim ili *mainstream* narativima često ne dobivaju oglašivače, čime im se uskraćuje resurs potreban za održivost).

Zaključuje se, dakle, da je povijesni model ograničavanja papira bio mehanizam cenzure putem kontrole resursa, a danas, umjesto papira, kontroliraju se vidljivost, distribucija, monetizacija i infrastruktura.

6) Obveza u navođenja imena tiskare i mjesta rada njegove tiskare – budući da su se tiskare dosjetile da na knjizi ne tiskaju svoje ime ili ime grada kako bi mogle tiskati neprimjeren sadržaj, vlasti su donijele propis prema kojemu je trebalo navesti naziv tiskare i grad u kojem se radionica nalazi također u svrhu potpune kontrole (Stipčević, 1994). Time se osiguravala identifikacija izvora sadržaja, a ujedno se olakšavalo kažnjavanje u slučaju objave „nepoćudnog“ materijala. Takva praksa činila je svaku tiskaru izravno odgovornom za ono što objavi, a za svaki primjerak knjige postajao je dokaz o porijeklu. U suvremenim zakonodavstvima, sličan mehanizam postoji kroz obvezni *impressum* – odjeljak koji mora sadržavati podatke o izdavaču, glavnom uredniku i adresi sjedišta redakcije ili

organizacije. Impressum je danas zakonska obveza za tiskane medije, portale i druge informacijske servise. Njegova je svrha ista kao nekada: omogućiti pravnu i javnu odgovornost za objavljeni sadržaj. Autori ovog rada razmatraju kako u digitalnom okruženju sličnu funkciju imaju i registracije domena, informacije o vlasništvu portala, kao i pravne napomene na društvenim mrežama. Za razliku od prošlosti, danas je objavljivanje anonimnog sadržaja znatno jednostavnije – bilo putem blogova, foruma, lažnih profila, platformi i sl. Time se postavlja izazov za pravni sustav jer je teško utvrditi odgovornost ako ne postoji obavezna identifikacija. Ipak, u slučaju širenja lažnih informacija, govora mržnje ili клеветe, vlasti sve češće zahtijevaju od platformi da otkriju podatke o korisnicima – čime se pokušava ispuniti svrha „impressa“ i tamo gdje ga još uvijek nema.

7) Obvezni primjerak – vladari su zakonom prisilili tiskare da jedan primjerak predaju vlastima ili knjižnici ako je osnovana. To ih je spasilo mnogih pretraga i nadzora nad tiskanjem knjiga. Prvi takav zakon donesen je 1537. Montpellierskim redom francuskog kralja Franje I. Uloga obveznog primjerka preuzela je cenzorsku i kulturnu funkciju zbog činjenice da su se primjerci prvo slali vlastima na kontrolu tiska, a zatim su te iste kopije čuvane kao nacionalno blago i primjeri izvrsnosti po selekcij cenzora za buduće naraštaje (Stipčević, 1997). U većini država i danas postoji zakonska obveza dostave obveznih primjeraka nacionalnim i sveučilišnim knjižnicama (npr. u Hrvatskoj, Zakonom o knjižnicama i knjižničnoj djelatnosti). Svrha više nije cenzorska, već kulturna i arhivska – obvezni primjerci čine temelj nacionalne bibliografske zbirke koja osigurava dugoročnu dostupnost informacija za istraživače, kulturne institucije i buduće generacije. Iako formalna svrha više nije kontrola, mehanizam obveznog primjerka i dalje pruža određeni institucionalni nadzor nad onime što se izdaje. Na primjer, sve publikacije, pa i one osjetljivog ili politički kontroverznog sadržaja, završavaju u javnim arhivima što znači da bilo kada mogu postati predmet rasprave i analize. U digitalnom dobu pojavljuje se pitanje digitalnih obveznih primjeraka – država sve više inzistira na arhiviranju internetskog i e-izdanja, čime se proširuje opseg nadzora.

Zaključak

Autori ovog rada zaključuju da se u suvremenom kontekstu, umjesto izravne cenzure, sve češće primjenjuju pravni i institucionalni modeli odgovornosti kao prevencija objave neprimjerenih informacija. Zakonodavni okviri definiraju kaznenu i građansku odgovornost izdavača i autora u slučajevima širenja dezinformacija, govora mržnje, povrede časti ili ugrožavanja javnog reda. Regulacija se provodi putem neovisnih regulatornih tijela, sudske prakse i etičkih kodeksa.

Ta praksa označava pomak s preventivne zabrane prema naknadnoj pravnoj odgovornosti – autor može biti sankcioniran tek nakon objave spornog sadržaja. Osim državne regulacije, sve je prisutniji i oblik samoregulacije, pri čemu mediji samostalno definiraju uređivačke politike i standarde profesionalnog izvještavanja. Takvi modeli pomažu u očuvanju autonomije medija, ali i u zaštiti javnog interesa. U digitalnoj sferi dodatno se komplicira odgovornost uvođenjem automatiziranih algoritama koji filtriraju i moderiraju sadržaj, često bez ljudske intervencije. Tradicionalna cenzura zamijenjena je sofisticiranim sustavima pravne, tehnološke i ekonomske regulacije, koji i dalje oblikuju govor u javnom prostoru. Unatoč toj razlici, društva i dalje žele regulirati protok informacija, osobito u kontekstu sigurnosti, zaštite ranjivih skupina, zaštite od dezinformacija i govora mržnje. Ipak, za razliku od prijašnjih autoritativnih modela, današnji modeli temelje se na transparentnosti, pravu na odgovor, mogućnosti žalbe, odgovornosti...

Posebno složen aspekt donose digitalne platforme koje su revolucionirale način proizvodnje i distribucije informacija. One ne samo da moderiraju javni diskurs kroz algoritamske preporuke i zabrane, već definiraju uvjete govora prema korporativnim pravilima, moguće i izvan klasičnih demokratskih okvira. Takva situacija izaziva sve češće rasprave o potrebi jačeg nadzora nad platformama i zaštite korisničkih prava, ali i otvara nova pitanja o granici između moderiranja i cenzure.

Gledajući kroz povijest pa do danas, modeli nekadašnje preventivne cenzure i suvremeni regulatorni modeli ukazuju na trajnu napetost između slobode izražavanja i društvene odgovornosti uz vječnu borbu za opstanak poretka, vlasti i moći. Uvažavajući sve navedeno, najveći bismo kompromis mogli postići izgradnjom transparentnih, pravno definiranih i demokratskih sustava istovremeno s jačanjem medijske i kulturne pismenosti svih građana.

Literatura

- Burke, P. (2007). *A Social History of Knowledge II: From the Encyclopaedia to Wikipedia*. Cambridge: Polity Press.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- O'Donnell, J. J. (1998). *Avatars of the Word: From Papyrus to Cyberspace*. Cambridge: Harvard University Press.
- Panić, M. (2017). Cenzura odozdo: prilog teorijskoj raspravi o cenzuri. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 60(4), 25–44.
- Pettegree, A. (2010). *The Book in the Renaissance*. New Haven: Yale University Press.

- Postman, N. (1985). *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. New York: Penguin Books.
- Starr, P. (2004). *The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communications*. New York: Basic Books.
- Stipčević, A. (1994). *Cenzura u knjižnicama*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Stipčević, A. (1997). *Povijest knjige*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Quocirca. (2023). The Gutenberg Revolution: How the printing press shaped humanity and what it means for AI. Dostupno na <https://quocirca.com/content/the-gutenberg-revolution-how-the-printing-press-shaped-humanity-and-what-it-means-for-ai/> (Pristupljeno: 30. rujna 2024.)

PREVENTIVE CENSORSHIP AS A PRECURSOR TO MODERN SYSTEMS OF SOCIAL SURVEILLANCE AND HERITAGE MANAGEMENT

Abstract

Before the invention of the printing press, church and secular authorities informally controlled the written word through prevailing social norms and authority. With the development of print, formal mechanisms of prior censorship were introduced, such as publishing approvals, printer supervision, and resource restrictions. Although modern societies reject direct censorship, similar forms of control persist through editorial policies, agendas, and legal responsibilities. The main difference today is that accountability arises after publication.

Keywords: censorship, authority, print, media, control, accountability

BISERKA ĐUGUM ♦ TEO BRATINČEVIĆ

Veleučilište Aspira ♦ Veleučilište Aspira

PULA FILM FESTIVAL IN THE PERIOD 1985–1989 AND ITS CONTRIBUTION TO THE TOURIST DEVELOPMENT OF THE CITY

Abstract

The research analyses the impact of the national Pula Film Festival on the development of the city, the state, and the regional film sector, with a special emphasis on hotel accommodation. The festival not only promotes the art of film, but also acts as a catalyst for the economic and infrastructural development of the city. In particular, it studies how the festival shapes the city's infrastructure, including the implementation of modern hotel management, and the dynamics between cultural events and economic growth. The aim of the paper is to analyse the relationship between festival visitors and the accommodation market in the period 1985–1989. The research results confirm the significant impact of the festival on tourist demand and the development of the hotel sector, highlighting the need for further strategic shaping of the accommodation supply in order to make the most of the festival's effects on tourism. By analysing festival attendance and hotel occupancy, patterns of visitor and hotelier behaviour can be identified, while the comparative method enables the comparison of factors such as traffic, accommodation prices, and the tourist offer. Interviews with festival stakeholders and hoteliers further enrich the analysis with qualitative data. In conclusion, the research highlights the importance of cultural events as drivers of economic growth and development of the tourism industry. The Pula Film Festival plays a key role in shaping the tourist identity of the city and its infrastructure, confirming that cultural events can be a powerful instrument for improving urban and economic development.

Keywords: Pula Film Festival, modern hotel management, creative industries, the city of Pula, film festivals

INTRODUCTION

The term “festival” inherently evokes images of entertainment, gatherings, and celebration. Today, this association is logical, as festivals are often occasions for social interaction, cultural events, and various forms of recreation. However, throughout history, festivals held deeper significance—frequently linked to ceremonies, rituals, and religious observances, highlighting the importance of community and spirituality. In ancient civilizations, festivals were events that connected people, marked seasonal transitions, or celebrated deities, playing a significant role in shaping social and cultural norms. In today’s world, festivals fulfill a much broader function. They are not only cultural events but also key drivers of economic and infrastructural development for tourist destinations. Their importance in promoting a specific city or region cannot be understated. Many destinations leverage festivals as a tool to attract visitors, establish international recognition, and generate revenue. Through cultural tourism, festivals have become a catalyst for the development of numerous tourist destinations, and their influence extends far beyond the cultural domain. The cultural potential of cities can bring significant economic and social benefits, but timely alignment of local policies with global processes is crucial. The problem arises when citizens do not recognize or underestimate these resources, which is more pronounced in smaller cities (Glavaš, Mandić and Dubravac, 2019).

One of the most prominent examples of such an event in Croatia is the Pula Film Festival, held in Pula. This festival, which has been taking place since 1954, has become an integral part of the cultural identity of the city. The objective of this research is to analyze the impact of the National Film Festival in Pula on the hotel industry in the city during the period from 1985 to 1989. By examining the relationship between the festival and hotel accommodation, this research aims to demonstrate how the festival contributed to the development of modern, high-quality accommodation in Pula, and how these changes shaped the city’s tourism offerings. At the same time, the paper provides insight into the broader cultural industry, showing how a cultural event can become a key driver of local economic development and urban infrastructure. The festival became a catalyst for hotel development, as the demand for accommodation significantly increased during the event. The need for comfortable, high-quality lodging prompted local hoteliers to improve their services, which in turn enhanced the overall tourism offering. Moreover, the festival provided an opportunity to promote Pula as a tourist destination, not only nationally but also internationally.

This paper, through an analysis of data on festival attendance, hotel occupancy rates, and interviews with festival stakeholders, seeks to uncover the complex

dynamics between cultural events and tourism development and to identify future directions for the development of Pula's cultural and tourism potential. The aim is to explore how the Pula Film Festival shapes the city's infrastructure and urban development, and how this process has influenced the evolution of the tourism sector, with a particular focus on modern hotel management. The research examines the interaction between festival visitors and the hotel industry during the period from 1985 to 1989, identifying key trends and patterns in the behavior of both guests and hoteliers.

The research methods employed include:

Analysis method – compiling existing data on festival attendance and hotel occupancy during the observed period (1985–1989).

Comparative method – comparing various factors such as traffic, accommodation prices, hotel occupancy, and the broader tourism offering, providing a deeper insight into market dynamics and development processes.

In-depth structured interviews – this includes an in-depth interview with the artistic director of the Pula Film Festival, aimed at exploring various aspects of the festival, its impact on the city of Pula, the development of film as an art form, and the tourism sector, particularly hotel accommodation.

HISTORICAL OVERVIEW AND MANAGEMENT STRUCTURE OF PULA FILM FESTIVAL

Cultural management is the application of management knowledge and techniques in the creation (production), promotion, and consumption of cultural products. Cultural management emerges with the introduction of culture to the marketplace, and its role grows in tandem with the creation of the cultural product market, as culture becomes increasingly integrated into the market for numerous products and services. According to Antolović (2009), the integration of culture into the product and service market implies that, for instance, it is hard to imagine travel without cultural content. Antolović describes cultural management as both a science and an art; it is a science because it has its own theories, methods, principles, and techniques, and it is an art like any other human activity (Zelić, 2022).

To achieve public objectives, in addition to a large number of people and significant resources, efficient public management is crucial. At various levels of large organizations, managers coordinate people and resources towards a common goal while leveraging an interdependent organizational environment to support those goals and protect the organization from potential disruptions. This is

the essence of public management. In other words, specific individuals must align different people, routines, resources, and opportunities into a harmonious whole that responds to political directives - or as Paul Appleby (1949) vividly put it, to create a "network of things." Aligning the efforts of thousands of people toward complex public goals does not happen spontaneously; it must be organized and encouraged, and this process is continuous (O'Toole and Meier, 2011).

Pula Film Festival, one of the oldest film festivals in the world, was founded in 1954. The first attempt to screen films in the Pula Arena was recorded in 1938, but the official start of the festival is linked to 1953, when Marijan Rotar organized a successful film screening in this historic venue. The following year, the first Yugoslav Film Festival was held, with a focus on domestic production. Since its inception, the festival has become a major cultural event, known for its high attendance and film screenings in the Arena, a unique amphitheater. In 1955, it gained a competitive character, with the inclusion of an official jury, and over time, the festival acquired significant political and cultural influence, under the patronage of President Josip Broz Tito. The period from 1985 to 1989 was marked by the dominance of directors and authors from the so-called Prague School, including prominent figures such as Lordan Zafranović, Rajko Grlić, and Goran Paskaljević, who won numerous awards. Despite the festival's continued importance, it faced declining audience interest due to the rising popularity of television and video, as well as efforts to move the festival out of the peak tourist season, which the organizers opposed (Kurelec, 2013).

Several of the most significant compilations and reviews of public management literature offer broad consensus on certain key points (e.g., Moore 1995; Ferlie, Lynn and Pollitt 2005; Lynn 2006; Rainey 2009). The core literature in this field assumes or more often advocates for the uniqueness of managing public programs and public organizations (O'Toole and Meier, 2011). Festivals are complex entities that integrate various forms of art and serve as platforms for executing carefully designed cultural-political processes. Their international visibility far exceeds that of other organized performances in the performing arts, thanks to the appeal of their format and the audience attraction. Using festivals as cultural brands in the state-branding process through the cultural segment is achievable due to the attractiveness of the programs and the ability to connect the specifics of the festival with the city or country in which it is held (Sočo, 2020).

From the standpoint of professional practice, we are indeed addressing the link between event management and tourism. But is there a clear and significant body of knowledge justifying the treatment of event tourism as a field of study? Ontologically, this question requires the identification of different knowledge requirements, core concepts, and terminology, leading to the conclusion that

event tourism is a subfield of event and tourism studies. This ontological analysis differs from epistemological considerations, in which we examine the core disciplines and their theories and methodologies (Getz and Page, 2015).

Historical Overview of Pula Film Festival (1985–1989)

During the period from 1985 to 1989, the festival underwent several significant changes, which can be considered turning points in its history. During these years, the Pula Film Festival began to lose its former popularity, partly due to societal changes and the transformation of the entertainment industry. The rise of television and video reduced audience interest in cinema, and the festival faced challenges in maintaining its relevance. In this period, particularly in 1985, a noticeable shift occurred, as audience and industry fatigue toward the festival became evident. Festival attendance declined, and film ceased to be the dominant form of mass entertainment. These trends were linked to the increasing availability of television programs and video cassettes, which had become popular sources of entertainment. In 1986, attempts were made to revitalize the festival, but without significant success. The Pula Arena, which had been almost always sold out in previous years, increasingly saw fewer audience members. The organizers at the time began searching for ways to attract attention, including attempts to change the festival's dates to avoid competing with the peak of the tourist season (Kurelec, 2013).

The years 1987 and 1988 brought further changes. The festival faced challenges related to the political and social changes within Yugoslavia. The film industry, which had been influenced by state ideology, was also undergoing transformation. The audience in Pula was no longer as numerous, and festivals became less focused on promoting "major national themes" and more on individual artistic projects. This transition was not easy, as many authors struggled to balance freedom of expression with the limitations of state control. The year 1989 saw significant social upheavals, foreshadowing the dissolution of Yugoslavia. This was reflected in the festival program, which featured films that critically examined society while also presenting new artistic visions. During this period, the festival remained an important cultural event, though by the end of the decade, it had lost the mass appeal and glamour it enjoyed during its golden years. Despite these changes, the festival retained its strong connection with Pula and the unique atmosphere of the Arena, which had become a symbol of the event. The Pula Film Festival, despite the challenges, continued to be a key venue for domestic filmmakers and maintained its prestige as the most important film festival in the former Yugoslavia (Kurelec, 2013).

The Role of the Festival in the Development of the City of Pula and Croatian Cinematography/Impact of Cultural and Political Changes in Yugoslavia on the Organization of the Festival

The Role of the Festival in the Development of the City of Pula and Croatian Cinematography

Cultural Promotion and Tourism Development:

Pula, a city rich in historical and cultural heritage, utilizes the festival to enhance its cultural offerings. The festival not only attracts visitors from across Croatia and internationally but also provides a platform for local artists and film professionals to showcase their work to a broader audience.

Tourism:

Through the festival, Pula becomes a more attractive tourist destination. During the event, the city fills with visitors, driving the growth of the local economy by increasing spending in restaurants, hotels, and shops. The role of a Destination Marketing Organization (DMO) is generally to promote tourism, both for business and leisure purposes (see Pike and Page, 2014 for an in-depth review). Conventions are categorized as business travel, while events such as sports or festivals are part of leisure travel (Getz and Page, 2015).

Development of Croatian Cinematography

Platform for Filmmakers: The festival serves as a platform for Croatian directors, screenwriters, and producers to showcase their works, promoting local production and fostering the development of new cinematic talents.

Networking: During the festival, film professionals have the opportunity to network with colleagues from around the world, which can lead to future collaborations and increase the international visibility of Croatian cinema. Cultural enrichment includes:

Cultural Exchange: The festival frequently includes international films, facilitating cultural exchange and introducing audiences to diverse cinematic traditions and styles. This enriches the local cultural identity and fosters an appreciation of diversity within the art of film.

Political Tensions: During the socialist period in Yugoslavia, political tensions and changes impacted the cultural landscape. The festival faced censorship

and restrictions, but also enjoyed state support as the government recognized the importance of culture in maintaining social cohesion. Film themes: Many films explored political and social issues of the time, reflecting both artistic freedoms and political critiques within the festival's screenings.

Demand for Festivals: The establishment and growth of festivals can be seen as a response to market demand. To explain the notable rise in the number of festivals in recent decades, it is necessary to recognize the factors contributing to this growth. A significant increase in disposable income after the war enabled people to allocate more resources for leisure and cultural entertainment (Frey, 1994).

The beginnings of the festival tradition can be traced back to the 1930s, with its full realization occurring after World War II, as a broader trend of “festivalization” emerged across Western Europe (Grkeš, 2021). The festival was founded in response to the need to promote film as an art form and to position Pula as a cultural center. Over the years, it has become a recognized and significant event on the international film scene, evolving to adapt to changes in social and political contexts. Beyond showcasing films, the festival has become a forum for discussing societal issues and challenges faced by the former Yugoslavia. Tourism is a complex phenomenon encompassing various services and processes. It is not an industry or sector in the traditional sense but an economic activity that spans society, involving diverse sectors driven by market forces, regulated by laws, and shaped by general economic conditions. In many countries and regions, tourism plays a key role in the economy, attracting tourists with purchasing power. For many regional economies, tourism is a major driver of development due to its positive impact on employment and income. According to the World Travel & Tourism Council (WTTC), tourism and travel represent significant economic activities in most countries, with both direct and important indirect economic effects (Čaušević and Čizmić, 2017). Following the breakup of Yugoslavia, the festival faced numerous challenges, including the need to redefine its identity and adapt to new political and cultural realities. Despite these changes, it remained a crucial tool for promoting Croatian cinema on the international stage. In this new context, the festival opened doors for international collaboration, offering opportunities for young filmmakers and encouraging the exchange of ideas and styles between different cultural spheres. On the other hand, for individuals or groups who did not directly experience these events, media narratives become the dominant means of constructing memory and perceptions of past events. In such circumstances, the media's constructive role stands out, with the power to positively or negatively shape collective memory in line with artistic freedoms or, more dangerously, dominant ideological concepts (Daković et al., 2015).

CASE STUDY: PULA FILM FESTIVAL (1985-1989) AND ITS IMPACT ON THE CITY'S TOURISM DEVELOPMENT THROUGH HOTEL ACCOMMODATION GROWTH

Cultural products and events are considered key drivers of destination competitiveness. Additionally, cultural events play a significant role as major urban tourist attractions. As such, they have become central to the development and repositioning strategies of many destinations, aimed at enhancing competitive advantages in an increasingly demanding market. Investing in cultural attractions and infrastructure is more sustainable in the long term when aligned with other strategic urban economic sectors, including the meetings industry. The cultural strategies adopted by urban destinations often involve developing a broad range of events and initiatives that impact urban infrastructure, through projects such as the construction of iconic buildings (e.g., the Guggenheim in Bilbao or the Tate Modern in London) or the adaptation of existing attractions, such as festivals, carnivals, or the European Capital of Culture (Canali and d'Angella, 2009).

Tourist activities have significantly developed in the 21st century, bringing notable social and economic effects. According to the World Tourism Organization (UNWTO) report, the number of international tourists increased by 6% in 2018, reaching 1.4 billion. In 2017, there were 1.326 billion tourist trips, and further growth of 3-4% was expected in 2019. Tourism has become one of the leading and fastest-growing sectors of the global economy, generating millions of dollars annually for tourism-engaged countries. Alongside the industry's growth, awareness of its environmental impact has also increased. Hotels, as fundamental forms of accommodation, are considered one of the most critical infrastructural components in the travel and tourism industry (Bagheri et al., 2020).

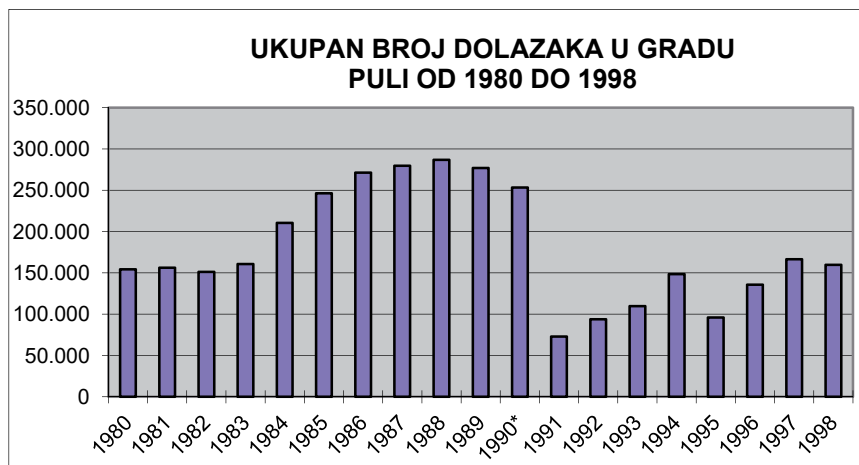
Cultural tourism and conference tourism each have unique characteristics, driven by specific needs and motives, and develop their management styles. Despite this diversity, European urban destinations can integrate cultural events with conferences by developing cultural strategies to maximize the overall competitiveness of their cities. In the field of destination management, much has been written about the role of cultural heritage and cultural events in the attractiveness of urban destinations, as well as the variables considered in the decision-making process of event organizers (Canali and d'Angella, 2009).

Hotel Offerings and Infrastructure in Pula (1985-1989)

This section will analyze the hotel offerings and infrastructure in Pula, as a key factor in the city's tourism development. Pula, with its rich history and at-

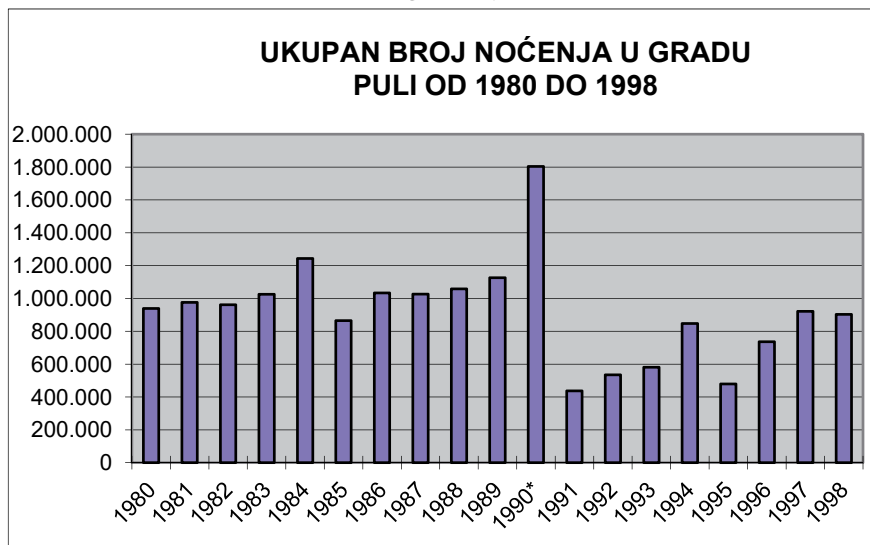
tractive location on the Adriatic, has been attracting domestic and international tourists for decades.

Graph 1 Total Number of Arrivals in Pula from 1980 to 1998

Source: Annual Statistical Report on Economic Trends of the Municipality of Pula 1979-1990, Inter-Municipal Institute for Statistics Rijeka, Pula Branch

Graph 2 Total Number of Overnight Stays in Pula from 1980 to 1998

Source: Annual Statistical Report on Economic Trends of the Municipality of Pula 1979-1990, Inter-Municipal Institute for Statistics Rijeka, Pula Branch

Table 1 Structure of Tourist Traffic in the City of Pula for the Period from 1980 to 1998

GODINA	TURISTI			NOĆENJA		
	Domaći	Inozemni	UKUPNO	Domaćih turista	Inozemnih turista	UKUPNO
1980	50,1	49,9	100,0	36,2	63,8	100,0
1981	52,8	47,2	100,0	38,5	61,5	100,0
1982	55,9	44,1	100,0	41,3	58,7	100,0
1983	58,0	42,0	100,0	45,9	54,1	100,0
1984	59,2	40,8	100,0	44,9	55,1	100,0
1985	54,4	45,6	100,0	44,1	55,9	100,0
1986	56,1	43,9	100,0	47,0	53,0	100,0
1987	55,6	44,4	100,0	45,0	55,0	100,0
1988	53,3	46,7	100,0	43,8	56,2	100,0
1989	54,6	45,4	100,0	47,8	52,2	100,0
1990*	18,3	81,7	100,0	15,5	84,5	100,0
1991	41,6	58,4	100,0	38,6	61,4	100,0
1992	44,3	55,7	100,0	40,3	59,7	100,0
1993	36,2	63,8	100,0	27,4	72,6	100,0
1994	30,7	69,3	100,0	20,3	79,7	100,0
1995	50,5	49,5	100,0	39,8	60,2	100,0
1996	30,1	69,9	100,0	20,6	79,4	100,0
1997	24,6	75,4	100,0	15,6	84,4	100,0
1998	26,8	73,2	100,0	19,2	80,8	100,0

Source: Annual Statistical Report on Economic Trends of the Municipality of Pula 1979-1990, Inter-Municipal Institute for Statistics Rijeka, Pula Branch, Pula, 1980-1991; Cumulative Report 91/90, 92/91, 93/92 by Settlements, Inter-Municipal Institute for Statistics Rijeka, Pula Branch, Pula; Tourist Arrivals and Overnight Stays by Country of Residence 1994-1998, Croatian Bureau of Statistics, Zagreb, 1995-1999.

An analysis of tourism traffic in Pula for the period from 1985 to 1989 reveals significant changes and trends in tourist arrivals and overnight stays. This analysis focuses on key indicators from the provided tables, including total arrivals, overnight stays, and the structure of tourist traffic. During the period from 1985 to 1989, tourism traffic in Pula experienced continuous growth. The highest number of arrivals occurred in 1988 (286,768), marking the peak of this period. A significant number of overnight stays were also recorded, with the highest in 1989 (1,901,869).

The structure of tourist traffic in Table 1 shows a breakdown between domestic and foreign tourists. In 1985, domestic tourists accounted for 54.4% of all arrivals, with the percentage fluctuating between 53.3% and 55.6% by 1989. During the same period, international tourists made up between 45.6% and 46.7% of total arrivals. Analysis of the period from 1985 to 1989 indicates that

Pula was a popular tourist destination with a growing number of arrivals and overnight stays. Although there was a slight decline in 1989, the city continued to attract a significant number of domestic and international tourists. These figures suggest the need for further research into factors that may have influenced tourist traffic, including economic and political changes in the region, as well as shifts in the tourism offering. Cultural events and festivals played a key role in attracting visitors, while political and economic changes further shaped the tourism landscape. During this period, Pula positioned itself as a significant tourist hub with the potential for further growth.

Tourism Traffic Trends

An analysis of tourism traffic in Pula from 1980 to 1998 reveals significant changes in tourist arrivals and overnight stays. In 1980, there were 154,254 arrivals, of which 77,293 were domestic and 76,961 international tourists. This number grew until 1989 when it peaked at 276,903 arrivals, and total overnight stays reached nearly 1.9 million. These years represented the peak of tourism activity in Pula. However, 1990 saw a drastic decline, with 253,172 arrivals, which can be attributed to the war and political changes in the region. This downward trend continued in the following years, with only 72,957 arrivals in 1991, representing just 28% of the 1989 figure. The situation gradually improved from 1994 onwards but never returned to the levels of the 1980s.

Tourist Traffic Structure

The structure of tourism traffic also showed interesting changes. In 1980, domestic tourists accounted for 50.1% of total traffic, while international tourists made up 49.9%. However, after 1990, there was a significant increase in international tourists, who became the majority. For example, in 1990, domestic tourists made up only 18.3% of arrivals, while international tourists accounted for 81.7%. This shift reflects broader social and political changes in Croatia and the region, including the breakup of Yugoslavia.

The Impact of Festivals on Tourism Traffic

Festivals and cultural events in Pula significantly contributed to the increase in tourism traffic. Hosting film festivals, concerts, and other cultural events attracted international tourists, increasing the number of overnight stays in ho-

tels and other accommodation facilities. Culture as a driver of urban and tourism development became a key strategy for the city's renewal and revitalization. Cultural events not only attracted visitors but also contributed to promoting Pula as an attractive destination, further boosting the development of hotel accommodation.

Development of Hotel Accommodation

With the increase in tourist numbers, Pula also witnessed the development of hotel accommodation. During the 1980s, the development of accommodation infrastructure was aligned with the growing tourism traffic. The establishment of new hotels and the reconstruction of existing facilities contributed to the increase in accommodation capacity, enabling the city to meet the needs of the growing number of tourists. However, the decline in tourist traffic during the 1990s posed challenges for hoteliers, who had to adapt to the new circumstances, including reducing capacity and focusing on the domestic market. Tourism data from Pula from 1980 to 1998 clearly demonstrate the impact of cultural and political changes on the city's development. Cultural festivals and events became a key tool for revitalization and promotion of the city, encouraging the development of hotel accommodation and infrastructure supporting tourism. Without a doubt, Pula established itself as an important cultural and tourism center in Croatia, with potential for further development in the future.

The research explained by Vidačković (2013) showed that the critical reception of the Croatian film at the feature Film Festival Pula cannot be adequately analyzed without considering the key events and changes in Croatian cinematography, legislation related to film and the national festival itself.

RESULTS OF PRIMARY RESEARCH (INTERVIEWING) COMPOSED OF IN-DEPTH INTERVIEWS

In the continuation of the text, there is an interview that was used for the purposes of researching this paper with: Assoc. Prof. Zlatko Vidačković, PhD, Artistic Director of the Pula Film Festival 2004-2014.

1. To the Festival and Artistic Vision

- **How did you experience the evolution of the national Pula Film Festival during your tenure?** During my tenure, the festival has gone through significant changes, balancing between preserving the tradition

of the main competitive feature film program and modernizing it with new programs. It has become a key platform for domestic authors, but also a meeting place with the international film scene. I saw its evolution as necessary, in order for the festival to remain relevant in an increasingly dynamic cultural scene.

- **What are the key moments that, in your opinion, shaped the festival?** Key moments include competition sections for minority co-productions, documentary film and television series, and an industrial program where I brought relevant international selectors and festival directors, and infrastructure improvement.
- **What were the main changes in the programming of the festival over the years?** The main change was the introduction of more diverse film programs and a greater focus on co-productions. Also, I would like to emphasize the cooperation with young authors, through 4 innovations: the short film program, the Pula Academy program, the student film program and the program of films for young people at Umbrella Beach, which all brought freshness and the exchange of ideas.
- **How important was international cooperation for the development of the festival?** International cooperation was crucial, as it enabled the spread of the festival's influence beyond the borders of Croatia, bringing in renowned foreign film workers and increasing the visibility of Croatian film on the global scene.

2. Impact on the City and Region

- **According to your experience, what is the impact of the festival on the cultural and social life of the city of Pula?** The festival is deeply woven into the cultural identity of Pula. It has been attracting thousands of visitors every year for seven decades, which significantly enriches the cultural life of the city and offers an opportunity for the exchange of ideas between different audiences and cultural workers.
- **Can you describe how the festival contributes to the urban development of Pula?** With its numerous film and accompanying programs, the festival not only enriches the cultural offer of the city, but is also connected with infrastructural development. The renovated amphitheater, the modernization of the cinema and the adaptation of city spaces to the needs of this festival and other cultural events contributed to the development of the city as a cultural center.
- **Is there a specific example of infrastructural improvement in the city that is directly related to the festival?** The renovation of the

cinema is most directly related to the festival. These investments not only improved the festival, but became a permanent asset for the city and its visitors.

- **What was the role of the local community in the festival?** The local community was an active participant in shaping the festival. From volunteering to participating in the organization, the residents of Pula have given the festival special energy and authenticity from the very beginning.
3. The connection with tourism and the hotel industry
- **How much, in your opinion, did the Pula Film Festival contribute to the development of hotel infrastructure in Pula?** The festival has always directly influenced the increase in demand for accommodation facilities, as well as the popularization of Pula as a location, which helped the development and modernization of the hotel offer in Pula. The success of the festival was an additional incentive for investment in this industry.
 - **Can you single out specific examples of cooperation between the festival and the hotel sector?** The cooperation was extremely fruitful – from sponsorships to the organization of VIP events and hospitality for foreign film stars, such as Oscar-winning directors James Ivory and Jiri Menzel and acting giants Christopher Lee and Ralph Fiennes. Hotels are key partners in the accommodation of festival guests, whereby Hotel Histria has established itself as a central festival hotel in the 21st century.
 - **Do you notice certain trends in the behavior of festival guests, especially when it comes to accommodation preferences?** Foreign guests of the festival increasingly prefer more luxurious accommodations, looking for a personalized experience that connects film activities with other tourist attractions.
 - **What is your opinion on linking cultural events and tourism?** Cultural events, such as the Pula Film Festival, are inevitably linked to tourism. They add value to destinations, attracting guests looking for more than the standard tourist experience, and providing them with a deeper connection to local culture.
 - **Can cultural tourism, stimulated by events like this festival, be considered a long-term driver of local economic growth?** Absolutely, cultural tourism is a sustainable and long-term source of income, which brings stability to the local economy through greater visitor inter-

est in the destination and continuous investment in infrastructure and facilities. In Pula, the Little Roman Theater, the Archaeological Museum, the Kastel, the Arena...

4. Contemporary challenges and the future

- **What challenges did you face in organizing the festival?** The main challenges of the festival have always been financial and logistical - to provide as ambitious a program as possible despite the difficult conditions for financing the festival, but also to adapt the infrastructure needs to the growing number of visitors and guests.
- **How did you cope with the logistical, financial and cultural demands of the festival?** With the director of the public institution Pula Film Festival, who is in charge of finance and logistics, I have always worked to strengthen cooperation with public institutions and the private sector in order to ensure stable sources of funding. The cultural requirements were more complex, but we tried to maintain the quality of the program while carefully balancing tradition and contemporary topics.
- **What are your assessments about the future of the festival?** Unfortunately, not good, because after my departure, the demolition of tradition began with the absence of quality innovations. Pula Film Festival has been a place for the valorization of feature film production for seven decades, and while last year the Great Golden Arena was won by the documentary film *Bigger than trauma* and the audience award went to the animated film *Cvrčak i mravica*, this year the documentary won the Golden Arena for directing, which went to the film *Our children*. If the Pula Festival won't answer the question of who is the best feature film director that year, which festival will? ZagrebDox and Animafest certainly not, and someone has forgotten that the Golden Arenas are the Croatian Oscars and that they exist to evaluate the best achievements in feature film production, and that documentaries and animated films should have special awards in the competition of films of their own genre and type. Also, the award ceremony (last year moved to the festive Malo Romano kazalište) was held in the Istrian National Theater instead of the magnificent Arena, where awards have been given for almost seventy years. Pula Film Festival is the longest-running national film festival in the world, and also the most visited, and its awards ceremony in front of a packed auditorium with five thousand spectators was a phenomenon on a global scale, moments that were one of the highlights of the career

of all awarded artists and remained in their eternal memory. The award in the theater is therefore a multiple failed decision. Let's also mention the cancellation of press screenings as well as the traditional fireworks at the opening, which was part of the solemn ritual of this ceremony. Everything that was the trademark of the festival is deconstructed, and that all relevant festivals in the world keep as part of their identity and tradition.

5. Cultural and economic implications

- **How important, in your opinion, is the festival for the cultural identification of Pula and the wider region?** The festival is an essential part of the cultural identity of Pula. It creates a bridge between the city's past and future, connecting film art with local identity and international recognition.
- **Can you share your thoughts on the connection between the festival and the economic growth of the city?** The economy of Pula greatly benefits from the festival, not only through an increased number of tourists but also through long-term investments in cultural and tourist infrastructure. The festival is a catalyst for new opportunities and growth.
- Is there a specific cultural or economic model that you consider successful for the further development of the festival, especially in the context of cooperation with the hotel and tourism industry? The public-private partnership model that includes cooperation with the tourism sector has proven to be very successful. Further integration of cultural tourism and festivals as a platform for the promotion of local culture and economy will be crucial.

6. Cooperation with artists and hoteliers

- **How was your cooperation with hoteliers and other stakeholders in the tourism industry?** Cooperation with hoteliers was extremely positive. They recognized the value of the festival for the tourist season and made efforts to provide their guests with a superior experience.
- **Did they somehow participate in shaping the festival?** Certainly, through sponsorships, events and special offers. Hoteliers played a role in shaping the festival experience for guests, especially in the part related to the top food offer and improved accommodation - the festival Hotel Histria, for example, experienced a real transformation from an ugly duckling to a swan.

- **What would you consider the most important achievement of the festival during your period as artistic director?** The most important achievement was a large increase in viewership from 18 to 78 thousand viewers, bringing in world stars, and preserving the main identity of the festival as a feature film national event, while at the same time opening up to new ideas and international influences. The festival was a meeting place of tradition and innovation, Croatia and the world.
- **Is there a legacy that you consider crucial for future generations?** The key legacy that I would like to highlight for future generations is the preservation of the festival tradition of the main program while simultaneously modernizing the accompanying film and other programs and adapting them to contemporary film trends. I think it is important that the festival remains a platform for young authors, a meeting place of different cultures and film schools. Also, investments in infrastructure, such as the renovation of the Arena and the development of accompanying spaces, enable the festival to continue as a cultural symbol of the city, while international recognition and networking are key elements for its long-term success. I believe that the festival should continue to grow and develop, but the key to the future lies in further internationalization and adaptation to new trends.

DISCUSSION OF EMPIRICAL RESEARCH CONDUCTED THROUGH IN-DEPTH INTERVIEWS

Analysis of the In-Depth Intervju

This in-depth interview offers a comprehensive analysis of the evolution, impact, and challenges of the Pula Film Festival, focusing on various dimensions such as artistic vision, cultural and urban development, tourism, contemporary challenges, and long-term implications.

Festival and Artistic Vision

The evolution of the Pula Film Festival during the interviewee's tenure highlights a balance between preserving tradition and embracing modernization. The introduction of new programs, particularly those focused on minority co-productions, documentaries, and television series, transformed the festival into a more inclusive and relevant event within a changing cultural landscape. This approach expanded the festival's scope by attracting international filmmakers and

introducing new elements such as the Pula Academy, youth programs, and short films. The emphasis on international cooperation reflects the interviewee's belief that global exposure was essential for the festival's growth. This collaboration facilitated networking, raised the profile of Croatian cinema, and solidified the festival as a meeting point for both domestic and international film industries.

Impact on the City and Region

The deep-rooted connection between the festival and the city of Pula is a key theme. The interviewee emphasizes that the festival is intertwined with the city's cultural identity, attracting thousands of visitors annually, which contributes to the cultural and social vibrancy of the region.

Connection with Tourism and the Hospitality Industry

The festival's contribution to tourism and the development of the hospitality industry is significant. The interviewee describes how the increased demand for accommodation during the festival spurred the modernization of the hotel sector in Pula. Partnerships between the festival and hotels, including sponsorships and hosting VIP events for international film stars, reflect a symbiotic relationship between cultural events and tourism infrastructure. The growing preference among international guests for luxury accommodations, alongside the integration of tourist attractions with film-related activities, highlights the festival's role in enhancing the overall visitor experience. The interviewee underscores the increasing value of cultural tourism, which blends the artistic appeal of the festival with the broader attraction of Pula's historical and tourist landmarks.

Contemporary Challenges and the Future

The festival faces numerous challenges, particularly financial and logistical, which the interviewee addressed by fostering collaboration with public institutions and the private sector. Although these efforts stabilized the festival during their tenure, the interviewee expresses concern for the festival's future following their departure, citing what they perceive as a deconstruction of tradition. They criticize decisions such as moving the awards ceremony from the Arena to a theater and canceling certain symbolic elements like press screenings and fireworks. In their view, these changes undermine the festival's identity and diminish its prestige.

Cultural and Economic Implications

Culturally, the festival plays a key role in shaping the identity of Pula and the surrounding region, acting as a bridge between local traditions and global cinema. The interviewee highlights the festival's ability to attract international recognition, positioning Pula as a cultural hub. Economically, the festival is seen as a driver of growth, encouraging long-term investments in both cultural and tourism infrastructure. By attracting an increasing number of tourists, the festival creates new economic opportunities and generates sustainable income for the region.

Collaboration with Artists and Hoteliers

The festival's collaborative model with hotels and the tourism sector was crucial to its success. Hotels not only provided accommodation but also shaped the overall experience for festival guests through enhanced services. The interviewee stresses the importance of maintaining this balance, investing in infrastructure, and strengthening international relations as key elements for the festival's long-term success.

Conclusion

In summary, the interview portrays the Pula Film Festival as a key driver of cultural, social, and economic development for the city of Pula, with a legacy rooted in both preserving tradition and embracing contemporary trends. However, contemporary challenges, particularly the perceived erosion of the festival's identity, raise significant concerns for its future. The interviewee's tenure reflects a successful period of expansion and internationalization, but their cautious tone suggests the need for strategic decisions to ensure the festival continues to thrive amidst new pressures.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Conclusions and Implications:

This research provides valuable insights into the mutual influence of cultural events and urban development. Pula Film Festival not only promotes film art but also acts as a catalyst for the city's economic and infrastructural develop-

ment. The need is recognized for further strategic shaping of future hotel accommodation offerings to maximize the effects of festivals on tourism demand. The research results also highlight the importance of cultural events in the tourism industry as significant drivers of economic growth. This research contributes to several key areas, particularly in cultural tourism, hotel management, and urban development:

- **Interdisciplinary insights into the connection between cultural events and economic development** – This research offers a new perspective on how cultural events, such as the Pula Film Festival national Festival, can act as strong drivers of economic development. By merging culture, tourism, and economics, this study contributes to the scientific literature exploring the interdisciplinary connection between creative industries and urban economic growth.
- **Hotel infrastructure development through the lens of cultural events** – The paper highlights the specific effects of festivals on the development of the hotel industry in Pula. This contribution provides new insight into how festivals shape demand and standards in the hotel sector, which is crucial for understanding tourism management dynamics in smaller cities with cultural heritage.
- **Contemporary hotel management and trends** – The research adds to academic work on modern hotel management strategies by analyzing the specific needs and preferences of visitors to cultural events. Thus, the study addresses changes in hotel business approaches in Pula during the 1980s and provides guidelines for future development, especially in the context of modernizing accommodation capacities and adapting to the market.
- **A model of cultural tourism for smaller cities** – This paper offers a theoretical framework for understanding how cultural events can drive sustainable development in smaller cities, providing a model that can be applied to other similar destinations in Croatia and beyond. It contributes to a broader understanding of cultural tourism and its effects on the local economy.

Suggestions for Future Research:

- **Longitudinal analysis of the impact of festivals on urban development** – Future research could extend the time frame and analyze the long-term impact of the Pula National Film Festival on the city's development, covering the period from 1989 to the present. This would allow for a better understanding of long-term trends and the festival's impact

on urban infrastructure and the tourism sector. A comparative analysis could provide broader insights into how different festivals influence the development of tourist and cultural offerings in regions.

- **Research on the economic and environmental sustainability of festivals** – Further studies could focus on investigating the economic and environmental sustainability of festivals, analyzing how large cultural events like this affect the city's resources and how cities like Pula can balance economic growth with sustainability.
- **Research on visitor experiences and expectations** – Future research may include a more detailed analysis of visitors' perceptions and experiences at film festivals, using survey methods and qualitative research to uncover what attracts visitors, their accommodation preferences, and how cultural events shape their travel experiences.

These suggestions open new avenues for research that could deepen understanding of the relationship between cultural events, tourism offerings, and economic development, addressing the challenges cities face in a dynamic and competitive tourism environment. The research provides concrete recommendations for future hotel management development and strategic planning of tourism capacities in Pula and beyond. This paper reaffirms the importance of festivals not only for promoting film art but also as a key factor in the development of the city of Pula and the regional tourism offer. Cultural events such Pula Film Festival should be recognized as vital elements in the development of creative industries and economic growth.

Works Cited

- Bagheri, M., Shojaei, P., Jahromi, S. A., and Kiani, M. (2020). Proposing a model for assessing green hotels based on ecological indicators. *Tourism and Hospitality Research*, 20(4), 406–422. <https://www.jstor.org/stable/26990895>
- Canali, S., and d'Angella, F. (2009). Managing Cultural Events and Meetings Activities in European Urban Destinations. *International Journal of Arts Management*, 11(3), 59–72. <http://www.jstor.org/stable/41064998>
- Čaušević, A., and Čizmić, E. (2017). Impact of Event Tourism in a Tourist Destination Quality of Experience – Case of the Sarajevo Film Festival. *Universal Journal of Management*, 5(7), 332–340.
- Daković, N., Nikolić, M., and Rogač Mijatović, Lj. (2015). *Medijska arheologija: Sećanje, mediji i kultura u digitalnom dobu*. Fakultet dramskih umetnosti, Beograd
- Frey, B. S. (1994). The Economics of Music Festivals. *Journal of Cultural Economics*. 18, 29–39.

- Getz, D. and Page S. J. (2015). Progress and prospects for event tourism research. *Tourism Management* 52, 593-631.
- Glavaš, J., Mandić, B. and Dubravac, N. (2020). Percepcija kreativnih gradova budućnosti. In: Družić, G. and Gelo, T. (eds.), *Conference Proceedings of the International Conference on the Economics of Decoupling (ICED)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU); Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pp. 501-516. <https://www.bib.irb.hr:8443/1061009>
- Grkeš I. (2021). *Od lokalnoga do najvažnijega jugoslavenskoga festivala. Osvrt na festivalizaciju dubrovačkih ljetnih igara u formativnome razdoblju (1949. – 1959.)*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.
- Gursay, D. et. al. (2020). *Festival and Event Tourism Impacts*. London: Routledge, London.
- Hraste Sočo, I. (2020). Music and theater festivals in the identity processes. *Zbornik radova Akademije umetnosti*, 8, 219-233. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2334-8666/2020/2334-86662008219H.pdf>
- Knešaurek, J., Carić, H. (2018). *Kulturni događaji i manifestacije u turizmu*. Zagreb: Hrvatsko društvo glazbenih umjetnika.
- Kurelec, T. (2013). Kratka povijest. *Pula Film Festival*, <https://pulafilmfestival.hr/kratka-povijest/>
- O'Toole, L. J., Jr., and Meier, K. J. (2011). *Public Management – Organizations, Governance and Performance*. New York: Cambridge University Press.
- Arhiva. *Pula film festival*, <https://pulafilmfestival.hr/arhiva/>
- Vidačković, Z. (2013) Hrvatska kinematografija od 2007. do 2012. i Festival igranog filma u Puli. In: Gilić, N. and Vidačković, Z. (eds.), *60 godina Festivala igranog filma u Puli i hrvatski film*. Zagreb: Matica Hrvatska, pp. 169-176 <https://www.bib.irb.hr:8443/640265>
- Zelić, J. (2022). Mogućnost decentralizacije i fragmentiranog prodora u kreativne sektore kontinentalne hrvatske – studija slučaja festival Dora Pejačević. In: Bratulić, J. and Dabo, K. (eds.), *Kontinentalna Hrvatska: povijesni kontekst, aktualnosti i perspektive u budućnosti (1)*. Đakovo: Institut za istraživanje migracija, pp. 473-489. https://cdn.prod.website-files.com/640049811247f28732040531/65d9f95183ec515e20b23d07_ZBORNIK%20RADOVA%20web%20sa%20logotipima.pdf

PULA FILM FESTIVAL U RAZDOBLJU 1985.–1989. I NJEGOV DOPRINOS TURISTIČKOM RAZVOJU GRADA

Sažetak

Istraživanje analizira utjecaj nacionalnog filmskog festivala u Puli na razvoj grada, države i regionalnog filmskog sektora, s posebnim naglaskom na hotelski smještaj. Festival ne samo da promiče filmsku umjetnost, već djeluje i kao katalizator gospodarskog i infrastrukturnog razvoja grada. Posebno se proučava kako festival oblikuje gradsku infrastrukturu, uključujući implementaciju suvremenog hotelskog menadžmenta te dinamiku između kulturnih događaja i ekonomskog rasta. Cilj je rada analizirati odnos posjetitelja festivala i tržišta smještaja u razdoblju 1985. – 1989. godine. Rezultati istraživanja potvrđuju značajan utjecaj festivala na turističku potražnju i razvoj hotelskog sektora, ističući potrebu za daljnjim strateškim oblikovanjem ponude smještaja kako bi se maksimalno iskoristili učinci festivala na turizam. Analizom posjećenosti festivala i popunjenosti hotela mogu se identificirati obrasci ponašanja posjetitelja i hotelijera, dok komparativna metoda omogućuje usporedbu faktora poput prometa, cijena smještaja i turističke ponude. Intervjui s dionicima festivala i hotelijerima dodatno obogaćuju analizu kvalitativnim podatcima. Zaključno, istraživanje naglašava važnost kulturnih manifestacija kao pokretača gospodarskog rasta i razvoja turističke industrije. Pula Film Festival ima ključnu ulogu u oblikovanju turističkog identiteta grada i njegove infrastrukture, potvrđujući da kulturni događaji mogu biti snažan instrument za unapređenje urbanog i ekonomskog razvoja.

Ključne riječi: Filmski festival u Puli, suvremeni hotelski menadžment, kreativne industrije, grad Pula, filmski festivali

BRUNO ERŽIĆ

Filozofski fakultet u Osijeku

RAZVOJ I PRIMJENA KRITERIJA ZELENE JAVNE NABAVE U EUROPSKOJ UNIJI: DOBROVOLJNI ILI OBVEZNI PRISTUP

Sažetak

Zelena javna nabava (skraćeno ZeJN) primjenjuje se kao instrument koji mogu koristiti javna tijela država pri kupnji roba, usluga i radova koji imaju smanjeni utjecaj na okoliš tijekom svog životnog ciklusa. U skladu s tim EU kontinuirano razvija kriterije ZeJN-a kao što prilagođeniji odgovor na znanstveno dokazane utjecaje na okoliš određenih skupina dobara, usluga i radova. Stoga ti kriteriji moraju biti podvrgnuti stalnom testiranju i revidiranju te pratiti društveni i tehnološki napredak. Krajnji je cilj da se njihovom primjenom u javnim natječajima u EU-u bitno smanje negativni ekološki učinci. Važno je napomenuti kako je ZeJN na razini EU-a još uvijek dobrovoljni instrument, dok je nacionalnim zakonodavstvima prepušteno propisivanje obveze njezine primjene. Time se otvara ključno pitanje i cilj izučavanja u ovome znanstvenom radu: treba li EU ozbiljnije krenuti u zakonsko propisivanje obveze korištenja zelenih kriterija u javnim natječajima ili zadržati dosadašnji dobrovoljni pristup.

Ključne riječi: zelena javna nabava, kriteriji zelene javne nabave, ekološki učinak, dobrovoljni pristup, obvezni pristup

Uvod

Javna nabava koristi se kao značajan dio državnog proračuna, a svakako obuhvaća značajan dio državnih rashoda, ali i značajan dio opće gospodarske aktivnosti u svakoj državi. Korištenjem svoje kupovne moći za odabir ekološki prihvatljivih dobara, usluga i radova, javna tijela mogu dati snažan doprinos održivoj potrošnji i proizvodnji, odnosno poznatijoj kao predmetom ZeJN-a. Kriteriji ZeJN-a omogućuju javnim tijelima u ocjeni ponuditelja, osim kriterija najniže cijene, roka isporuke, jamstvenog roka i drugih uvriježenih kriterija, uzeti u obzir dodatne karakteristike pri odabiru ponuditelja kao što su potrošnja energije u fazama proizvodnje, ugljični otisak proizvodnog procesa ili korištenje opasnih tvari. A zašto je to ne samo europska, nego već dugo i šira svjetska inicijativa? U rujnu 2015. godine 193 države članice Ujedinjenih naroda donijele su 17 ciljeva održivog razvoja i njihovih 169 podciljeva (Ujedinjeni narodi, 2015). Tako, primjerice, cilj 12, "održiva potrošnja i proizvodnja", nalaže hitno smanjenje utjecaja na životnu sredinu koji će se postići promjenom načina na koji se troše proizvodni resursi, a iz toga cilja proizlazi podcilj 12.7.: "promovirati prakse javne nabave koje su održive, u skladu s nacionalnim politikama i prioritetima" (IDOP, 2021).

Ako se uzme u obzir činjenica kako javna nabava čini približno 14 % BDP-a na razini EU-a (Europska komisija, 2017a) moguće je zaključiti kako ovo područje predstavlja, ustvari, golemo tržište koje je, u pravilu, predvidljivo i generira dovoljno informacija za unaprijed učinkovito planiranje i upravljanje, ističu Vedriš, Drvenkar i Butković (2018). Međutim, u EU-u ZeJN je dobrovoljna praksa i propisana je samo u slučaju sektorskog odabira nekoliko skupina proizvoda (Mélou, 2020). Iako postojeći dobrovoljni kriteriji EU-a za zelenu javnu nabavu nude smjernice za određene vrste proizvoda i usluga, ukupna primjena postupka ZeJN-a u EU-u i dalje je ograničena i rascjepkana, pri čemu četiri najuspješnije države članice imaju do 60 %, a dvanaest država članica manje od 20 % primjene ZeJN-a u javnim natječajima, kako napominje Pouikli (2021).

U drugom dijelu ovoga znanstvenoga rada definirat će se temeljni pojmovi ZeJN-a, društvene javne nabave, održive javne nabave te razlike među njima. U trećem dijelu prikazat će se zajednički, paralelni proces razvoja ili revizije kriterija EU-a za Ecolabel i ZeJN, te samostalna procedura razvoja i revizije kriterija ZeJN-a u EU-u. Primjenom komparativne metode u četvrtom dijelu kroz usporedbu relevantne znanstvene literature ovoga područja suočit će se argumenti obveznog pristupa ZeJN-u u odnosu na dobrovoljni. U završnom dijelu bit će iznijeti vlastiti zaključci proizašli iz već rasprostranjenog problematiziranja dobrovoljnog pristupa ZeJN-u u odnosu na obvezni.

Od javne nabave prema zelenoj javnoj nabavi: osnovni pojmovi

Održivi razvoj temeljno je načelo Ugovora o EU-u i prioritetni cilj unutarnje i vanjske politike EU-a, ističe Europska komisija (2023a). Takozvani „Europski zeleni plan“ dokument je Europske komisije iz 2019. godine koji opisuje kako će do 2050. godine Europa postati prvi klimatski neutralan kontinent te kako potaknuti gospodarstvo, poboljšati zdravlje i kvalitetu života, zaštititi prirodu i pritom nikoga ne zapostaviti (Europska komisija, 2019). Javna tijela, uključujući institucije EU-a, trebala bi služiti kao primjer i osigurati ZeJN. Nadalje, ZeJN, kako je ranije istaknuto, predstavlja dobrovoljni instrument zaštite okoliša kojim se potiče zaštita okoliša i održiva potrošnja i proizvodnja. Kako navode Grandia i Voncken (2019), politika ZeJN-a usmjerena je na sprječavanje ili minimiziranje negativnog utjecaja proizvodnje i potrošnje na prirodni okoliš. Kako se ističe u izvješću Stockholmskog instituta za okoliš (2023), ZeJN je praksa kupnje dobara i usluga korištenjem ekoloških zahtjeva s ciljem smanjenja emisija ugljičnog dioksida i ublažavanja štete za okoliš tijekom životnog ciklusa proizvoda ili usluge. Ako naručitelji kao primarne ciljeve postavе učinkovito raspolaganje raspoloživim financijskim sredstvima, dobivanje što bolje robe, radova ili usluga po što nižoj cijeni, kako je definirano Zakonom o javnoj nabavi, prema kriteriju ekonomski najpovoljnije ponude, društveni i ekološki aspekti mogu se postaviti kao sekundarni ciljevi, drugim riječima, ekološki aspekt može se postaviti kroz primjenu ZeJN-a samo kao jedan dio održivog sustava javne nabave, napominju Kordoš, Golubović i Globočnik Žunac (2022). Dakle, kroz sve spomenute kriterije, koji nisu isključivo ekonomske prirode, mnoge javne institucije u Europi provode, ne samo zelenu, već i održivu javnu nabavu, koja tako, osim okolišnih, obuhvaća i društvene kriterije. Kako ističu [Sjåfjell](#) i Wiesbrock (2016), održiva javna nabava razlikuje se od ZeJN-a, čiji je cilj isključivo smanjenje utjecaja na okoliš, ali i od društvene ili društveno odgovorne javne nabave koja se bavi promicanjem mogućnosti zapošljavanja, dostojanstvenog rada, socijalne uključenosti, pristupačnosti, dizajna namijenjenog svima, etičke trgovine, te nastoji postići širu usklađenost s društvenim standardima i zato obuhvaća obje, zelenu i društvenu javnu nabavu. Održivu javnu nabavu može se definirati kao postupak u kojem ovlašteni naručitelji nabavljaju dobra, radove ili usluge pritom uzimajući u obzir: 1. kriterije najbolje vrijednosti za novac kao cijena, kvaliteta, dostupnost, funkcionalnost, okolišne aspekte (ZeJN: učinci na okoliš koje proizvod ili usluga imaju tijekom postojanja ili pružanja) i 2. socijalne aspekte: učinci na iskorjenjivanje siromaštva, jednakost u distribuciji resursa, uvjeti rada i ljudska prava, ističe Šikić (2017). Uzevši u obzir da primarni cilj svakog postupka javne nabave mora biti najbolja vrijednost za novac i racionalno trošenje proračunskih

sredstava, ciljevi održivog razvoja mogu se okarakterizirati kao sekundarni ciljevi javne nabave, a ispunjenju tih sekundarnih ciljeva održiva javna nabava može doprinijeti izravno izvršenjem ugovora (kada ponuditelj smanji emisije ugljičnog dioksida vezane za proizvodnju ili dostavu proizvoda ili usluge ili ako zaposli pripadnike socijalno ugroženih skupina), ili neizravno potičući gospodarske subjekte da promijene svoju poslovnu praksu u tom smislu, dalje navodi Šikić (2017).

Korištenjem tehnika poput troškova životnog vijeka, navođenja održivih proizvodnih postupaka i uporabe kriterija za dodjelu ugovora povezanih s okolišem, može se pomoći javnim naručiteljima utvrditi ponude koje su povoljnije za okoliš (Europska komisija, 2016). Osnovni koncept ZeJN-a oslanja se na postojanje jasnih, provjerljivih, opravdanih i ambicioznih ekoloških kriterija za proizvode i usluge, temeljenih na pristupu životnog ciklusa i bazi znanstvenih dokaza (Europska komisija, 2023b). Kriteriji po vrsti dijele se na dvije vrste, a prvi su osnovni kriteriji koji su osmišljeni kako bi se pojednostavnio postupak ZeJN-a, te su usmjereni na okolišnu učinkovitost proizvoda i na to da administrativni troškovi za poduzeća budu što niži, a drugi su sveobuhvatni kriteriji kojima se uzima u obzir više aspekata ili više razine okolišne učinkovitosti i namijenjeni su tijelima koja žele dodatno podržati ciljeve zaštite okoliša i poticanja inovacija (Europska komisija, 2021). Europska komisija do sada je razvila 20 dobrovoljnih kriterija ZeJN-a, od kojih je trenutno u upotrebi njih 14, dok su ostali kriteriji zastarjeli i više se ne upotrebljavaju. U sljedećem dijelu ovoga rada bit će prikazan proces razvoja i revizije tih kriterija kroz korake koje je potrebno zadovoljiti kako bi se razvili i potvrdili na europskoj razini od strane Europske komisije.

Proces razvoja kriterija zelene javne nabave (i Ecolabela) u Europskoj uniji

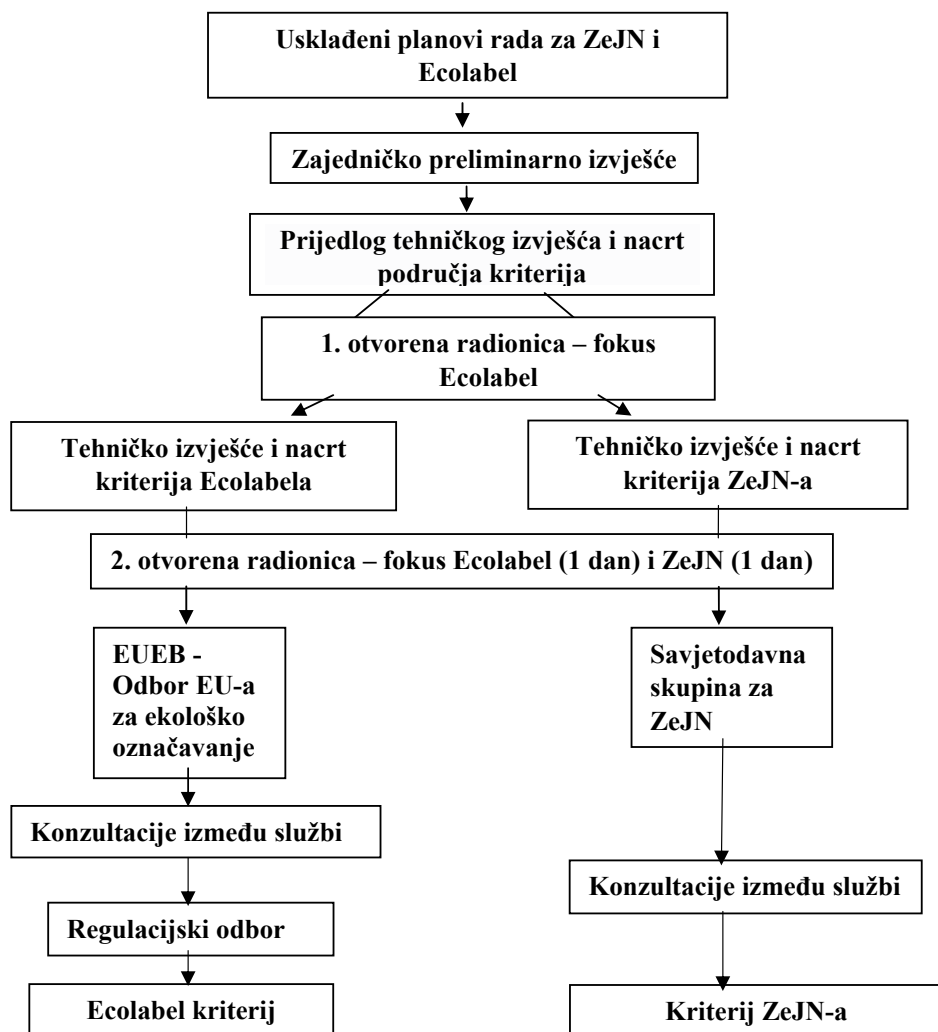
Dobrovoljni kriteriji ZeJN-a počeli su se razvijati od 2008. godine te odražavaju aktualnu zelenu politiku javne nabave koju vodi Europska komisija, a provodi ju kroz djelovanje svojih službi. Osim aktualnih dobrovoljnih kriterija postoji i niz zastarjelih kriterija koji više ne drže korak sa suvremenim proizvodnim i nabavno-prodajnim procesima te uznapređovalom tehnologijom. Stoga Institut za perspektivne tehnološke studije Zajedničkog istraživačkog centra Komisije (JRC-IPTS) u Seville (Španjolska) vodi proces razvoja kriterija na temelju godišnjeg plana [rada za ZeJN](#) koji je usklađen s radnim planom EU Ecolabela (Europska komisija, 2023c). S tim u vezi, EU Ecolabel službena je dobrovoljna eko-oznaka EU-a namijenjena označavanju proizvoda i usluga s manje nepovoljnim utjecajem na okoliš tijekom životnog ciklusa, u odnosu na slične ili iste pro-

izvode i usluge iz iste skupine proizvoda (HGK, 2023). Taj plan rada usvojen je u dogovoru s neformalnom savjetodavnom skupinom za ZeJN, eng. *“the informal GPP Advisory Group”* (GPP AG), koja djeluje kao savjetodavno tijelo Europske komisije za pitanja opće politike ZeJN-a i za razvoj EU-ovih kriterija ZeJN-a, kako navodi Europska komisija na svojim stranicama (2023c). Temeljna uloga Skupine savjetovanje je Europske komisije o razvoju i provedbi politika ZeJN-a kroz procese koji će ovdje biti bliže predstavljeni.

Proces postavljanja kriterija ZeJN-a ima tri različite vrste postupaka kroz koje može proći: standardni postupak za razvoj i reviziju kriterija, skraćeni postupak za izradu i reviziju kriterija, te razvoj kriterija pod vodstvom država članica ili dionika (Europska komisija, 2023c). Standardni postupak za razvoj i reviziju kriterija ZeJN-a obuhvaća sljedeće faze: dokumenti koje treba sastaviti (preliminarno izvješće, tehnička prijava, EU ZeJN kriteriji, završno izvješće), te proces izrade kriterija koje uključuje vanjsko savjetovanje (održat će se dva sastanka radne skupine otvorena za sve zainteresirane strane); savjetovanje sa Savjetodavnom skupinom za ZeJN: prijedlog EU-ovih kriterija za ZeJN bit će dostavljen neformalnoj Savjetodavnoj skupini za ZeJN na komentare; usvajanje i objavu (nakon konzultacija između službi unutar Komisije, kriteriji ZeJN-a i Tehničko izvješće bit će usvojeni i objavljeni na internetskoj stranici GPP-a EU-a, kako navodi Europska komisija (2023c). Skraćeni postupak za izradu i reviziju kriterija ZeJN-a može se primijeniti za postojeće kriterije, kada je potrebna neznatna revizija (npr. promjena zakonodavstva ili politike, novi tehnički podatci, nove eko-oznake), za razvoj novih kriterija (kada je znanstvena osnova već dobro uspostavljena, npr. putem postojećih eko-oznaka, zahtjeva za eko-dizajn, najboljih dostupnih tehnika i nacionalnih ZeJN kriterija), dok su po skraćenom postupku, dokumenti koje treba sastaviti, Izvješće o tehničkoj pozadini te Prijedlog nacрта ZeJN kriterija koji mora biti dostupan za vanjsko savjetovanje na internetskoj stranici Komisije u razdoblju od dva mjeseca radi komentara gdje se daju odgovori na sve komentare primljene tijekom razdoblja vanjskih konzultacija, s naznakom je li svaki komentar prihvaćen ili odbijen i zašto, navodi se dalje na stranicama Europske komisije (2023c), a proces razvoja kriterija ZeJN-a također mogu voditi države članice ili dionici koji moraju pokazati stručnost u području proizvoda, sposobnost neutralnog vođenja procesa i dobiti odobrenje Komisije za razvoj kriterija ZeJN-a.

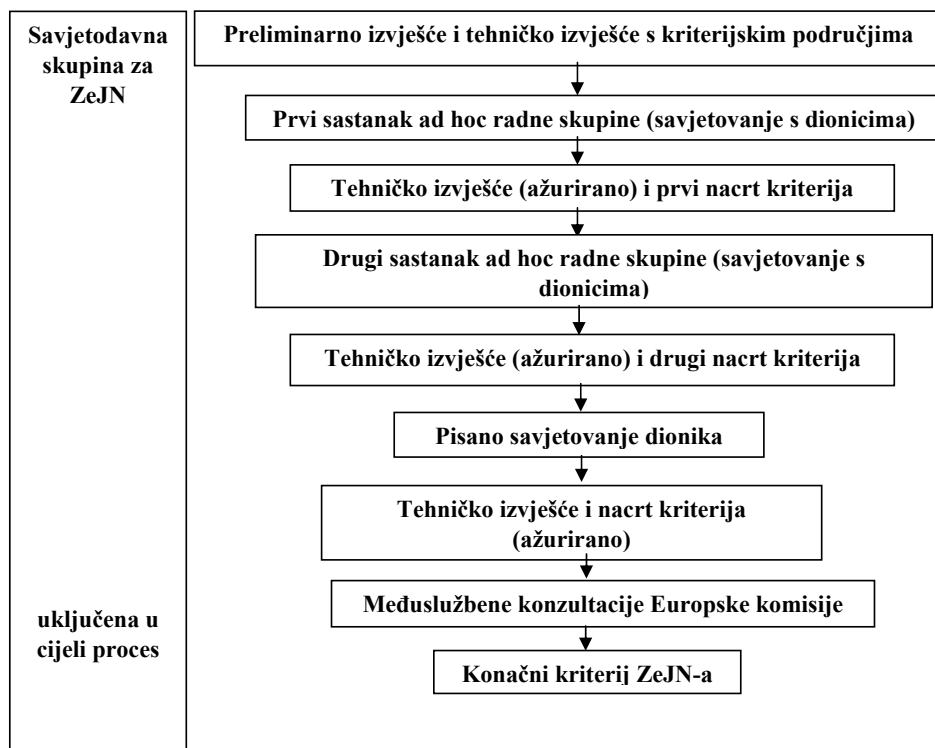
U idućem prikazu predočit će se zajednički proces revizije postojećeg ili razvika novog kriterija ZeJN-a i Ecolabela. Važan je kooordiniran rad službi Komisije koji za rezultat treba imati usklađene donesene gotove Ecolabel kriterije i kriterije ZeJN-a.

Slika 1. Proces zajedničke revizije postojećeg ili razvitka novog kriterija EU-a za Ecolabel i ZeJN

Izvor: Izrada autora prema Europska komisija, (2012). *Revision of the European Ecolabel and Green Public Procurement Criteria for Textile Products*, prvo izvješće (nacrt) radnog dokumenta, Europska komisija, https://ec.europa.eu/environment/ecolabel/documents/140124%20Ecolabel%20Textiles_Technical%20report%20final.pdf (Pristupljeno 10. listopada 2023.)

Sveukupno, proces revizije kriterija ZeJN-a može trajati 2-3 godine (Europska komisija, 2017b), a opći slijed koraka potreban za razvoj ili reviziju kriterija ilustriran je na slici 2 u nastavku.

Slika 2. Procedura razvoja i revizije kriterija ZeJN u EU-u

Izvor: Izrada autora prema Europska komisija, (2017b) *Revision of the EU Green Public Procurement (GPP) criteria for Furniture*, JRC Science for policy report, tehničko izvješće, Europska komisija, <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC107824> (Pristupljeno 9. kolovoza 2023.)

Zelena javna nabava: dobrovoljni ili obvezni pristup

Kako je već predstavljeno u uvodnom razmatranju, ovaj dio donosi usporedbu trenutnog dobrovoljnog pristupa ZeJN-u i obveznog pristupa, koji se posljednjih godina sve više spominje, ne kao alternativa dobrovoljnom pristupu u pojedinim slučajevima, nego kao nužnost, ako Europa želi ići u smjeru ambicioznih zacrtanih ekoloških ciljeva.

Rasprave o ulozi zelene javne nabave kao alata politike zaštite okoliša pojačane su u posljednjem desetljeću s obzirom na to da su pitanja okoliša postala temeljni dio prava EU-a uspostavljenom više od 130 zasebnih okolišnih ciljeva koje treba ostvariti u razdoblju od 2010. do 2050. godine, pa se stoga glavno središte istraživanja vrti oko pitanja kako postupak javne nabave učiniti prikladnijim za postizanje usklađenosti s usvojenim okolišnim ciljevima, napominje Pouikli

(2021). S obzirom na to da znanstveno dokazani i razvijeni ZeJN kriteriji već dugo postoje i redovito se revidiraju, moglo bi se reći da se zapravo najveće pitanje vodi oko toga na koji način povećati njihovu primjenu, tj. povećati broj javnih natječaja u kojima se oni koriste. Tom povećanom primjenom kriterija ZeJN-a u javnim natjecajima zasigurno bi se postigao sinergijski učinak u kojem bi svi dionici ostvarili svoj zeleni doprinos u različitim fazama životnog ciklusa proizvoda.

Prema Carrerasu i Vannoniju (2023) Europski zeleni plan utire put navedenoj promjeni kojom se dobrovoljni zeleni kriteriji pretvaraju u obvezne zahtjeve: javna tijela, uključujući institucije EU-a trebala bi biti primjer i osigurati da njihova nabava bude zelena. Europsko zakonodavstvo po tom je pitanju sve osvještenije i stalno se razvija svjesno činjenice da u slučaju da ti kriteriji postanu obvezni, to pruža jasne smjernice i potporu za njihovu sustavnu provedbu kod javnih naručitelja.

S druge strane, javna nabava predstavlja snažan poticaj za kvalitativnu promjenu potražnje na privatnom tržištu, a ona bi i sama trebala postati ekološki održiva i voditi tržišta kroz kvalitativne i kvantitativne promjene na strani potražnje (Mélou, 2020). Uzevši u obzir već spomenuti udio u BDP-u koji javna nabava ima u EU-u, nije teško zaključiti da bi se cijelo tržište obveznom primjenom ZeJN kriterija snažno zaokrenulo i usmjerilo ka postizanju ekoloških ciljeva. Međutim, s obzirom na nedvojbeno nedovoljno zakonodavstvo koje ju ovlašćuje, potrebni su daljnji naponi EU-a za veću primjenu ZeJN-a, napominju Barth i Fischer (2017), a može se reći da i danas vrijedi isto.

Iako se okolišni kriteriji mogu uvesti u različitim fazama postupka nabave, primjenu tih kriterija u javnoj nabavi ne podržavaju svi akademici i svi naručitelji, a to mišljenje opravdaju time što ZeJN može dovesti do povećanja troškova nabave, narušiti i ograničiti tržišno natjecanje na nepoželjan način, a često podrazumijeva određenu diskrecijsku ovlast naručitelja koja se može zloupotrijebiti i dovesti do prijevara i narušavanja, navode Carreras i Vannoni (2023). To je donekle opravdano mišljenje jer se prethodno nabrojani razlozi mogu obistiniti, ali uvijek treba imati na umu i sve one razloge zbog kojih se mora ići u sustavniju primjenu ZeJN kriterija tako da se ona jasnije ozakoni i postane obvezujuća na razini EU-a.

Kao glavna prepreka uspješnijoj primjeni ZeJN-a u velikim i tromim državnim sustavima stoji potkapacitiranost službi čiji su zaposlenici često neskloni dodatnom dobrovoljnom obrazovanju i usavršavanju, praćenju i primjeni novih trendova te zamršenom i često nejasnom nacionalnom zakonodavstvu na području javne nabave. Stoga nije neobično da sve ono što nije obvezno u postupcima javnih nabava, pa tako i primjena ZeJN-a, gubi svoju bitku u zakonski zamršenom i opterećenom sustavu.

Kako nadalje navode Carreras i Vannoni (2023), izbor između dobrovoljnih ili obveznih politika trebao bi biti prilagođen specifičnom sektoru kao i lokalnim uvjetima (države, regije, općine) jer dok se dobrovoljni pristup većinom temelji na podizanju svijesti stručnjaka u sustavu javne nabave, obvezni pristup oslanja se na mehanizme usklađenosti i sankcija.

Zaključak

Ovaj znanstveni rad imao je dvije osnovne zadaće: prva je bila definirati i predložiti na koji način se u EU-u razvijaju i revidiraju ZeJN kriteriji, a druga je bila komparativnom metodom usporediti dvije politike u primjeni ZeJN-a, dobrovoljni i obvezni pristup.

Iako postoje različita relevantna i argumentirana mišljenja, prema svemu do sada ovdje iznesenom stoji da je ipak prevaga većine stručnjaka i znanstvenika s ovoga područja na uvođenju obveznog pristupa. Ako nam na umu moraju biti prioritete održivosti i ekološki ciljevi koje si je EU postavila kao područje od posebnog interesa za zdrav život svih njezinih stanovnika i budućih generacija, onda u tom smjeru treba i djelovati prije svega sustavnom primjenom zakonodavstva, a ne samo deklarativno. Upravo su državne i javne institucije te koje moraju biti ne samo sudionici, već i pioniri promjena na tržištu, pa samim time i primjer u održivom društvu.

Uzevši u obzir ozbiljnost situacije i hitnost kada je riječ o ublažavanju štetnog utjecaja na okoliš, sve govori u prilog tomu da bi se što prije trebalo okrenuti drukčijem pristupu od dosadašnjeg i pokušati s politikom obveznog pristupa, prvo kroz uvođenje obvezujućeg zakonodavstva EU-a, koje bi bilo široko primjenjivo i brzo polučilo željene učinke. EU bi u ovome slučaju trebala donijeti jasan zakonodavan okvir koji neće u bitnoj mjeri narušiti niti jedno nacionalno tržište, a svaka bi članica trebala pronaći svoj najučinkovitiji model obvezne primjene ZeJN-a, naravno, imajući na umu specifičnosti vlastitog tržišta kao i što bolje ekološke učinke.

Literatura

- Barth, R. i Fischer, A. (2017). The European Legal Regime on Green Public Procurement-Corresponding and Colliding Aspects of Environmental Law and Procurement Law in the EU. U: Erdmenger, C. (ur.), *Buying into the environment: Experiences, Opportunities and Potential for Eco-procurement*, e-knjiga, 1. izdanje, London: Routledge, str. 51-69.
- Carreras, E. i Vannoni, D. (2023). Mandatory Requirements in Sustainable Public Procurement: The Economic Perspective. U: Janssen, W. i Caranta, R. (ur.), *In Mandatory Re-*

quirements in Public Procurement Law: Reflections on a Paradigm Shift, 1. izdanje, Oxford: Hart Publishing, str. 57-74.

- Cheng, W. et al. (2018). Green Public Procurement, Missing Concepts and Future Trends – A Critical Review. *Journal of Cleaner Production*, 176(7), 770-784, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0959652617329578> (Pristupljeno 26. studenoga 2023.)
- Europska komisija. (2012). *Revision of the European Ecolabel and Green Public Procurement Criteria for Textile Products*, prvo izvješće (nacrt) radnog dokumenta, Europska komisija, https://ec.europa.eu/environment/ecolabel/documents/140124%20Ecolabel%20Textiles_Technical%20report%20final.pdf (Pristupljeno 10. listopada 2023.)
- Europska komisija, Glavna uprava za okoliš, (2016). *Kupujmo zeleno!: priručnik o zelenoj javnoj nabavi*, publikacija, Ured za publikacije Europske Unije, <https://www.zelenanabava.hr/dokumenti/edukacije/Buying-Green-Handbook-Hr.pdf> (Pristupljeno 7. srpnja 2023.)
- Europska komisija, (2017a). *Komunikacija Komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija, Funkcioniranje javne nabave u Europi i za Europu*, Komunikacija Europske komisije, Europska komisija, <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/25612> (Pristupljeno 8. srpnja 2024.)
- Europska komisija, (2017b). *Revision of the EU Green Public Procurement (GPP) criteria for Furniture*, JRC Science for policy report, tehničko izvješće, Europska komisija, <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC107824> (Pristupljeno 9. kolovoza 2023.)
- Europska komisija, (2019). *Komunikacija komisije europskom parlamentu, europskom vijeću, vijeću, europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija, Europski zeleni plan*, Komunikacija Europske komisije, Europska komisija, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019DC0640>, (Pristupljeno 5. srpnja 2023.)
- Europska komisija, (2021). *EU green public procurement criteria for computers, monitors, tablets and smartphones*, radni dokument službi Komisije, Europska komisija, <https://circabc.europa.eu/ui/group/44278090-3fae-4515-bcc2-44fd57c1d0d1/library/bf592737-c5a8-43ce-99e1-dea61648d3f9/details> (Pristupljeno 7. kolovoza 2023.)
- Europska komisija, (2023a). *Ciljevi održivog razvoja*, web stranica, Europska komisija, https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/sustainable-development-goals_hr (Pristupljeno 6. srpnja 2023.)
- Europska komisija, (2023b). *Green Public Procurement: Procuring goods, services and works with a reduced environmental impact throughout their life cycle*, web stranica, Europska komisija. https://green-business.ec.europa.eu/green-public-procurement_en (Pristupljeno 1. kolovoza 2023.)
- Europska komisija, (2023c). *Green Public Procurement Criteria and Requirements*, web stranica, Europska komisija, https://ec.europa.eu/environment/gpp/gpp_criteria_process.htm (Pristupljeno 7. rujna 2023.)
- Grandia J. i Voncken D. (2019). Sustainable Public Procurement: The Impact of Ability, Motivation, and Opportunity on the Implementation of Different Types of Sus-

- tainable Public Procurement. *Sustainability*, 11, 1-17, <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/19/5215> (Pristupljeno 7. srpnja 2023.)
- Hrvatska Gospodarska Komora. (2023). *EU Ecolabel*, HGK, <https://hgk.hr/eko-oznake/eu-ecolabel> (Pristupljeno 8. kolovoza 2023.)
 - Institut za društveno odgovorno poslovanje, (2021). *Knjižica ciljeva i podciljeva*, bilten, Ujedinjeni Narodi, https://idop.hr/wp-content/uploads/2021/12/knjizica-ciljeva-i-podciljeva_sdgs.pdf#page=12 (Pristupljeno 2. srpnja 2024.)
 - Kordoš V., Golubović V. i Globočnik Žunac A. (2022). Green Public Procurement. U: Luić, Lj., Martinčević, I. i Sesar, V. (ur.), *Economic and Social Development, Development and Entrepreneurship Agency*, Varaždin, Croatia / University North, Koprivnica, Croatia / Faculty of Management University of Warsaw, Warsaw, Poland / Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale - Mohammed V University in Rabat, Morocco, Varaždin, str. 37-43. https://www.esd-conference.com/upload/book_of_proceedings/Book_of_Proceedings_esdVarazdin2022_Online.pdf (Pristupljeno 15. srpnja 2023.)
 - Mélon, L. (2020). More Than a Nudge? Arguments and Tools for Mandating Green Public Procurement in the EU. *Sustainability*, 12 (3), 988. <https://doi.org/10.3390/su12030988> (Pristupljeno 23. studenoga 2024.)
 - Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja, (2023) *Zelena javna nabava*, web stranica, Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja <https://zelenanabava.hr/eu-politika/> (Pristupljeno 6. srpnja 2023.)
 - Nilsson Lewis, A. et al. (2023). Green Public Procurement: A Key to Decarbonising Construction and Road transport in the EU. SEI izvješće, Stockholm Environment Institute, <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2023/02/green-public-procurement-eu.pdf> (Pristupljeno 7. srpnja 2023.)
 - Pouikli, K. (2021). Towards mandatory Green Public Procurement (GPP) requirements under the EU Green Deal: reconsidering the role of public procurement as an environmental policy tool. *ERA Forum* 21, 699–721, <https://doi.org/10.1007/s12027-020-00635-5> (Pristupljeno 24. studenoga 2024.)
 - Sjöfjell, B. i Wiesbrock, A. (2015). Sustainable Public Procurement under EU Law. Cambridge: Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/books/sustainable-public-procurement-under-eu-law/EE5E73A2CF3B8068252839DAAF769544> (Pristupljeno 7. srpnja 2023.)
 - Šikić M. i Turudić M. (2017). Održiva javna nabava. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 38(1), 419-446. <https://hrcak.srce.hr/178159> (Pristupljeno 8. srpnja 2023.)
 - Ujedinjeni narodi. (2015) *Ciljevi održivog razvoja*, web stranica, <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-consumption-production/> (Pristupljeno 3. srpnja 2024.)
 - Vedriš M., Drvenkar N. i Butković D. (2018). Public procurement strategy policy remarks and challenges for the Republic of Croatia. Barković, D., Crnković, B., Dernoscheg, K.-H., Pap, N., Runzheimer B., i Wentzel, D. (ur.), *Interdisciplinary Management Research XIV*, Osijek: Ekonomski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku; Hochschule Pforzheim University of Applied Sciences; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU), str. 823-841

DEVELOPMENT AND APPLICATION OF GREEN PUBLIC PROCUREMENT CRITERIA IN THE EUROPEAN UNION: VOLUNTARY OR MANDATORY APPROACH

Abstract

Green Public Procurement (abbreviation GPP) is used as an instrument that can be used by public authorities of countries when purchasing goods, services and works that have a reduced environmental impact throughout their life cycle. Accordingly, the EU is developing the GPP criteria as a more adapted response to scientifically proven environmental impacts of certain groups of goods, services, and works. Therefore, these criteria must be subject to constant testing and revision and keep pace with social and technological progress. The ultimate goal is to significantly reduce negative environmental impacts through their application in public tenders in the EU. It is important to note that GPP is still a voluntary instrument at the EU level while the decision to prescribe the obligation to implement it is left to national legislations. This raises the key question and the objective of the study in this scientific paper: should the EU take a more serious approach and therefore legally prescribe the obligation to use green criteria in public tenders or maintain the current voluntary approach?

Keywords: green public procurement, green public procurement criteria, environmental impact, voluntary approach, mandatory approach

LUCIJA HRSTIĆ

JU Centar za djecu i omladinu s posebnim potrebama „Los Rosales“
Mostar i Srednja škola Stolac

MUZIKOTERAPIJA U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI KROZ PRIZMU IZAZOVA POMAGAČKIH PROFESIJA

Sažetak

U ovom radu bit će predstavljen kratak pregled razvoja muzikoterapije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini kroz prizmu izazova pomagačkih profesija. Muzikoterapija je mlada znanstvena disciplina koja se koristi glazbenim elementima za postizanje specifičnih neglazbenih ciljeva. Kao i svaka mlada profesija, i muzikoterapija se susreće s izazovima regulacije profesije te obrazovanja stručnjaka, kao i sveopćega društvenog priznavanja. Ciljevi su istraživanja: ispitivanje povijesnoga razvoja muzikoterapije u Hrvatskoj i BiH, ispitivanje osoba zaslužnih za dosadašnji razvoj muzikoterapije te utvrđivanje perspektiva budućega razvoja muzikoterapije u kontekstu izazova pomagačkih profesija. Vrlo je važno istaknuti kako se ovome istraživanju pristupa isključivo s kulturološkoga stajališta, odnosno kulturološkoga aspekta promatranja. Muzikoterapija se inače u Hrvatskoj počela razvijati 70-ih, a u BiH 90-ih godina prošloga stoljeća; i to u BiH zahvaljujući strancima: osobama (muzikoterapeutima) koje su doputovale iz Engleske i Škotske kako bi ljudima u BiH pomogle prebroditi ratne traume. U istraživanju će biti primijenjene povijesna, deskriptivna, analitička i komparativna metoda istraživanja. Očekivani se rezultati prije svega odnose na postizanje jasnije i cjelovitije slike povijesnoga razvoja muzikoterapije na području Hrvatske i BiH na temelju iskustva osoba zaslužnih za njezinu provedbu, tj. domaćih i stranih muzikoterapeuta. Time bi ujedno bio i otvoren put za prevladavanje izazova pomagačkih profesija te ponuđen prvi jasan korak, a to su smjernice za pravnu regulaciju muzikoterapije kao znanstvene discipline i kliničke profesije po uzoru na zemlje u regiji. Iako izazovi pomagačkih profesija ne zaobilaze ni muzikoterapiju, vjerujemo kako će ovaj rad biti doprinos u regulaciji muzikoterapije služeći tako boljitku društva u cjelini.

Ključne riječi: disciplina, muzikoterapija, profesija, regulacija, usporedba.

O muzikoterapiji

Muzikoterapija kao pojam općenito podrazumijeva liječenje glazbom u najrazličitijim oblicima. Iako je od samih početaka civilizacija glazba imala snažan utjecaj na čovjeka, muzikoterapija se kao zdravstvena usluga i profesija počinje razvijati tek od druge polovine prošloga stoljeća. Crnković i suradnici (2020: 12) navode kako svoj razvoj muzikoterapija najprije započinje u SAD-u, a potom se proširuje i na Europu. Na prostore Hrvatske dolazi 70-ih godina 20. stoljeća. Godine 1918. naziv „muzikoterapija“ spominje se prvi put, a prvu definiciju discipline donosi Svjetska udruga za muzikoterapiju (WFMT – *World Federation of Music Therapy*) 1966.

Ako se kratko osvrnemo na nešto kasniji razvoj muzikoterapije u Europi, svakako vrijedi istaknuti Veliku Britaniju gdje je početak djelatnosti bio usmjeren na praktičan rad s djecom s poteškoćama u razvoju. Andsell (1999: 27) navodi kako je Britansko udruženje za muzikoterapiju (The British Society for Music Therapy) osnovano 1958., prvi praktični trening za muzikoterapeute pokrenut je 1968., a prvi trening prema metodi Nordoff-Robbins¹ održan je 1974.

No, što je muzikoterapija kao disciplina? „Muzikoterapija predstavlja profesionalnu upotrebu glazbe i njenih elemenata kao intervencije u medicinskom, obrazovnom i svakodnevnom okruženju, u radu s pojedincima, skupinama, obiteljima ili zajednicama koje nastoje ostvariti optimalnu kvalitetu života i poboljšati fizičko, socijalno, emotivno, spoznajno i duhovno zdravlje. Istraživanja, edukacija i klinička praksa u muzikoterapiji temelje se na stručnim standardima koji su postavljeni s obzirom na kulturološko, socijalno i političko okruženje.“²

Nešto drukčija i općenitija definicija muzikoterapije navedena je u knjizi *Muzikoterapija – umjetnost glazbe kroz umijeće liječenja*: „Općenita definicija pojma i značenja muzikoterapije u praksi bila bi da je muzikoterapija (glazbena terapija, glazboterapija ili meloterapija) način liječenja glazbom kod kojeg se glazbeno zvukovlje koristi kako bi se postiglo bolje fizičko, duhovno, društveno ili emocionalno stanje čovjeka, bez ciljanoga razvijanja osobnih glazbenih vještina pjevanja ili sviranja.“

¹ Opširnije o modelima i pravcima muzikoterapije vidi: Wheeler, B. (2012). Five International Models of Music Therapy Practice. *Voices-a world forum for music therapy*, 12(1), <https://voices.no/index.php/voices/article/view/2045/1789> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).

² Opširnije vidi na: Muzikoterapija. *Hrvatska udruga muzikoterapeuta*, https://www.muzikoterapeuti.hr/?page_id=85 (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).

Crnković i suradnici (2020: 11) nadalje se osvrću i na interdisciplinarnost muzikoterapije kao discipline te na njezinu povezanost s biologijom, medicinom i neurologijom. Poseban naglasak stavlja na profesiju muzikoterapeuta koji su dio interdisciplinarnoga tima stručnjaka te zajedno s ostalim članovima tima osmišljavaju najpogodniji tretman za korisnika s obzirom na prirodu njegova stanja. Muzikoterapeut je kvalificiran stručnjak obučen za provedbu muzikoterapijskih tretmana i stručnu procjenu korisnika.

Bruscia (1987: 19–20) navodi kako svaki muzikoterapeut uz opću i medicinsku edukaciju te psihoterapiju mora pokazati i razvijene vještine u sljedećim glazbenim disciplinama: teoriji glazbe i sviranju instrumenata te vještini spontanosti i zadane improvizacije. Kao primjer usavršavanja u sviranju više instrumenata navodi poznate muzikoterapeute Juliette Alvin i Paula Nordoffa. Pri tome je važno napomenuti kako vrsta glazbe u kojoj se budući muzikoterapeut prethodno obrazovao ne mora biti presudna za uspješnost muzikoterapijskoga procesa.

Crnković i suradnici (2020: 12) smatraju kako upravo multidisciplinarnost muzikoterapije doprinosi i njezinoj funkcionalnoj primjeni u odnosu prema različitim vrstama korisnika. Muzikoterapija se stoga primjenjuje kod osoba s različitim oblicima poremećaja ponašanja, osoba s poteškoćama u razvoju, autizmom, motoričkim poremećajima i slično. Osim osvrta na profesionalnu orijentaciju, muzikoterapiju je nužno promatrati i sa stajališta pravno regulirane zdravstvene usluge.

Zato se svakako valja osvrnuti na profesionalnu asocijaciju za promicanje muzikoterapije koja pod vlastitim članstvom i organizacijom okuplja sve ostale profesionalne asocijacije na području Europe. Tako su do danas u Europskoj konfederaciji za muzikoterapiju (EMTC) registrirane 32 države, 46 članskih organizacija te 7 191 muzikoterapeut.³

Ako se osvrnemo na razvoj muzikoterapije u našem okružju, on počinje osnivanjem udruga za promociju muzikoterapije, u čemu se ističu Hrvatska, Srbija i Mađarska.⁴ Tako je uz Srbiju i Hrvatska nešto kasnije započela proces integracije muzikoterapije kao discipline i zdravstvene usluge te su pokrenuta tri stupnja neformalne edukacije i osnovana Hrvatska udruga muzikoterapeuta koja je od

³ Opširnije vidi na: About EMTC. *European music therapy confederation*. <https://emtc-eu.com/about-the-emtc> (Pristupljeno 15. lipnja 2024.).

⁴ Opširnije vidi na: Recognition. *European music therapy confederation*. <https://emtc-eu.com/recognition/> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).

2014. i članica Europske konfederacije za muzikoterapiju (EMTC).⁵ U Hrvatskoj je 2016. pokrenut i prvi specijalistički studij Kreativnih terapija, smjer Muzikoterapija na Akademiji za umjetnost i kulturu u Osijeku.⁶

U razvoju muzikoterapije u susjednoj Bosni i Hercegovini uočava se ovisnost o pomoći stranih muzikoterapeuta. Alpha Woodward (2015: 11) kao najvažnije razloge takva položaja ističe konfliktno društvo, intenzivan etnički utjecaj, poslijeratnu tranziciju, ali i pokušaj ostvarenja razvoja muzikoterapije u manjim, ali geografski bitnim sredinama u BiH (Mostar i Sarajevo), no bez postojanja krovne udruge, asocijacije ili oblika državne organizacije edukacije u muzikoterapiji.

No, nužno je kratko se osvrnuti i na svrhu primjene muzikoterapije u općoj i kliničkoj praksi. Kako bi se bolje razumjela svrha primjene muzikoterapije kao regulirane profesije, važno je napomenuti kako s obzirom na prirodu korisnika i izbor intervencija muzikoterapeuta, postoje dva glavna pravca muzikoterapije: aktivna i receptivna muzikoterapija. Bulatović Stanišić (2019: 5–6) pojašnjava kako se u prvom pravcu, tj. aktivnoj muzikoterapiji, pacijent aktivno izražava pomoću glazbe, a u drugom oslobađa slušajući zvukove. Aktivno izražavanje pomoću glazbe tako uključuje sviranje, pjevanje i improvizaciju, a u Orff muzikoterapiji i pokret.

Nakon općega definiranja pregleda razvoja muzikoterapije kao discipline u Europi, slijedi kratak opis razvoja muzikoterapije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Muzikoterapija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

Usporedi li se razvoj muzikoterapije u Hrvatskoj i BiH, uočava se da razvoj u Hrvatskoj započinje 70-ih godina, a u BiH 90-ih godina 20. stoljeća. Taj raniji početak očituje se i u dostupnosti stručne literature te školovanju muzikoterapeuta.

Muzikoterapija u Hrvatskoj

Razvoj muzikoterapije u Hrvatskoj i prve zapise o djelovanju glazbe na čovjeka možemo pratiti od 18. stoljeća kada Julije Bajamonti i Đuro Belgijavi pišu

⁵ Opširnije vidi na: Member Associations. *European music therapy confederation*. <https://emtc-eu.com/member-associations> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).

⁶ Opširnije o studiju Kreativne terapije, smjer Muzikoterapija. vidi na: O studiju, *Sveučilišni specijalistički studij Kreativne terapije*. <http://www.uaos.unios.hr/poslijediplomski-specijalisticki-studij-kreativne-terapije> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).

raspravu „Fizika i glazba“. Početak razvoja muzikoterapije kao kliničke profesije pratimo od 70-ih godina 20. stoljeća kada se pod vodstvom dr. Hudolina glazba koristila kao oblik psihijatrijskoga tretmana na klinici Vrapče te na Sveučilišnoj klinici „Sestre milosrdnice“ u Zagrebu.⁷

Nadalje, u razdoblju od 1970. do 1973. održan je Treći svjetski kongres socijalne psihijatrije te nekoliko simpozija o primjeni muzikoterapije u psihijatriji. Godine 1995. tiskana je prva knjiga *Liječenje glazbom u prostoru i vremenu* V. Šarić, a potom slijedi *Ekstaza i geneza* M. Prstačića 2003. godine. Kako navode dr. Breitenfeld i Majsec Vrbanić (2011: 34–35), od 2003. do 2009. izdano je nekoliko knjiga o primjeni muzikoterapije u radu s djecom.

Godine 2002. Slavica Bevanda osniva Asocijaciju za muzikoterapiju koja djeluje sve do 2009. Pitanja trajne edukacije i usavršavanja odgojno-obrazovnih stručnjaka bila su povod osnivanja nove krovne organizacije: Hrvatske udruge muzikoterapeuta.

U prosincu 2013. donose se važni dokumenti: *Kodeks etike* i *Standardi djelovanja muzikoterapeuta*, a od 2014. Hrvatska postaje članicom Europske konfederacije za muzikoterapiju.⁸

Doneseni dokumenti i osnivanje Hrvatske udruge muzikoterapeuta bili su prvi ostvaren korak prema regulaciji muzikoterapije kao discipline u Hrvatskoj. Time se ujedno postigla i propisana obveza stalnoga stručnog usavršavanja te odgovornosti muzikoterapeuta prema društvenoj zajednici, korisnicima muzikoterapijskih usluga i odnosu prema medijima (usp. *Kodeks etike muzikoterapeuta*).⁹

U istome razdoblju pokreću se i provedbe edukacija neformalnoga obrazovanja iz muzikoterapije za odgojno-obrazovne stručnjake raspoređene u tri razine. U lipnju 2018. na Akademiji za umjetnost i kulturu u Osijeku pokrenut je Poslijediplomski specijalistički studij Kreativne terapije s četirima smjerovima, a to su: Muzikoterapija, Art terapija, Terapija pokretom i plesom te Dramaterapija.

Studij je osmišljen tako da student dobiva većinski dio programa smjera koji je odabrao, dok ostatak programa, tj. izborni kolegij pripada ostalim manje zastupljenim disciplinama. Studij je zaslužan za promociju muzikoterapije kao

⁷ Opširnije vidi na: EMTC-Croatian Association of Music Therapists. *History and background*. <https://emtc-eu.com/croatia> (Pristupljeno 12. lipnja 2024.).

⁸ Opširnije vidi na: EMTC-Croatian Association of Music Therapists. *History and background*. <https://emtc-eu.com/croatia> (Pristupljeno 12. lipnja 2024.).

⁹ Opširnije vidi na: *Kodeks etike muzikoterapeuta* (2013). <https://www.muzikoterapeuti.hr/wp-content/uploads/2015/06/HUM-kodeks-etike.pdf> (Pristupljeno 12. lipnja 2024.).

struke te formalno obrazovanje muzikoterapeuta što se uz potporu predavača iz Hrvatske i inozemstva nastavlja i danas (usp. *Izvod iz studijskog programa: Poslijediplomski specijalistički studij Kreativne terapije*).¹⁰

Muzikoterapija u Bosni i Hercegovini

Razvoj muzikoterapije u Bosni i Hercegovini kratko je spomenut u uvodu rada, no u odnosu na Hrvatsku prilično je složeniji te obilježen sociokulturalnim čimbenicima.

Muzikoterapija u Bosni i Hercegovini svoj razvoj u odnosu na Hrvatsku započinje dvadeset godina kasnije, tj. početkom 90-ih godina 20. stoljeća što se ujedno podudara i s početkom ratnih sukoba na ovim prostorima.

O samim počecima primjene muzikoterapije u BiH pišu strani kvalificirani muzikoterapeuti iz Engleske i Škotske. Jedan od najdetaljnijih prikaza svakako je doktorska disertacija iz područja filozofije i umjetnosti Mary Anne Kochenderfer koja je pod naslovom *Glazba nakon rata: terapijski glazbeni program u Bosni i Hercegovini* objavljena na Sveučilištu u Edinburghu 2006. Disertacija uz opći povijesni prikaz razvoja BiH donosi raspodjelu triju programa muzikoterapije provedenih u razdoblju od 1995. do 2004.

Kochenderfer (2006: 3–4) navodi kako se prema dostupnim podacima može zaključiti da je program A trajao od 1998. do 2001., program B od 1995. do 1997., a program C od 2001. do 2004. godine. Aktivnosti su uključivale provedbu individualnih i grupnih seansi te stvaranje glazbe u zajednici, a provedene su uz kombinaciju sudjelovanja etničkih skupina lokalnoga stanovništva (Hrvata, Srba i Bošnjaka) te angažman prevoditelja. Za provedbu navedenih muzikoterapijskih programa odabran je Mostar zbog svoje multikulturalnosti i geografsko-etničke podjele na zapadni i istočni dio grada.

Kochenderfer (2006: 5–6) ističe kako su u aktivnostima tih programa bili uključeni različiti korisnici: najprije djeca i mladi s traumatskim posljedicama, a potom djeca i mladi s poteškoćama u razvoju (primjerice, različiti oblici tjelesnih poteškoća te oblici poteškoća u učenju). U trećem programu uključene su i starije osobe s psihijatrijskom rehabilitacijom. Detaljnije o provedbi prvih dvaju

¹⁰ Opširnije vidi na: *Izvod iz studijskog programa: Poslijediplomski specijalistički studij Kreativne terapije*. <http://www.uaos.unios.hr/wp-content/uploads/2024/03/Poslijediplomski-Kreativne-terapije-veljaca-2023.pdf> (Pristupljeno 12. lipnja 2024.).

programa piše i muzikoterapeutkinja Julie Sutton čiji rad prati početke provedbe i osnivanje prvih odjela za muzikoterapiju u Mostaru.

Tu se ne smije zaboraviti spomenuti ni humanitarna organizacija „War child“ koja je najprije zaslužna za zbrinjavanje stanovništva Mostara, a potom od 1996. godine svoj je program usmjerila na komunikaciju mladih kroz glazbu. Sutton (2002: 1541–55) navodi kako je organizacija osnovana u Londonu 1992., a njezin humanitarni rad potpomognut je i angažmanom Luciana Pavarottija. Uz njegovu potporu osnovan je i Muzički centar Pavarotti u Mostaru koji je s radom počeo u prosincu 1997.

Osnivanjem Muzičkoga centra Pavarotti stvoreni su uvjeti za pokretanje grupnih glazbenih aktivnosti kao što su koncerti, baleti, studentske produkcije i sl. Upravo takvi socijalni čimbenici pogodovali su i osnivanju odjela za muzikoterapiju pod vodstvom stručnih muzikoterapeuta iz Nizozemske, Engleske i Škotske. Sutton (2002: 155–156) također piše kako je prvi je odjel s radom započeo u travnju 1998., a u njemu su djelovala tri stručna muzikoterapeuta iz inozemstva te tri lokalna asistenta muzikoterapije čiji su se zadatci uglavnom odnosili na logističku potporu (prijevoz korisnika, prikupljanje i prijevod dokumentacije, pomoć u komunikaciji s lokalnim suradnicima i sl.). Drugi je odjel osnovan kao savjetodavna potpora prvomu što se uočavalo u dostupnosti stručne literature te mogućnosti održavanja praktičnoga treninga osoba zainteresiranih za usavršavanje u muzikoterapiji.

Ovdje valja upozoriti na razliku između dvaju potpuno neovisnih pojmova koje na ovim prostorima i danas znaju istoznačno tumačiti što pojašnjava i Howell (2017: 87). Prvi je pojam liječenja glazbom koji u sebi podrazumijeva stvaranje glazbe unutar zajednice i to najčešće bez jasne strukture. Drugi je pojam muzikoterapije kao profesije koji podrazumijeva planski vođenu i usmjerenu intervenciju za postizanje neglazbenih ciljeva pod vodstvom kvalificiranoga stručnjaka – muzikoterapeuta. U osvrtu na rezultate programa Kochenderfer (2006: 217–218) navodi kako uspješnost muzikoterapijske intervencije ovisi o načinu uspostavljanja komunikacije između staratelja i terapeuta te socioekonomskim čimbenicima.

Nadalje, po završetku provedbe triju muzikoterapijskih programa pokazalo se potrebnim ukazati i na prepreke koje utječu na opstanak i razvoj muzikoterapije u Bosni i Hercegovini. To se prije svega odnosi na zakonsku regulaciju profesije, donošenje zakona za sufinanciranje novih profesija, ovisnost o prioritetima stranih donatora te o samoprocjeni i osobnoj motivaciji edukatora. Kochenderfer (2006: 220–221) ističe kako su svi navedeni čimbenici utjecali i na odlazak stra-

nih kvalificiranih muzikoterapeuta iz Bosne i Hercegovine što je dodatno otežalo stabilizaciju profesije. Budući da od završetka posljednjega programa 2004. te objave rada Mary Kochenderfer nije došlo do važnijih promjena, valja naglasiti kako opstanak muzikoterapije i dalje ovisi o mogućnostima donatora iz inozemstva (Engleske i Škotske).

O utjecaju sociokulturnih čimbenika i implementaciji muzikoterapije piše i Brian Haris (2016: 253) koji je proveo studiju slučaja o utjecaju muzikoterapijskih programa s elementima kreativne terapije na ponašanje djece (korisnika) pogođenih ratnom traumom. Tako kao pozitivne primjere poboljšanja socijalnih vještina i kvalitete života korisnika ističe projekte provedene u Sarajevu i Mostaru.

Stachyra (2015: 111) ističe kako je kao suradnik vodio nekoliko edukacijskih programa iz muzikoterapije u istočnoeuropskim zemljama, u kojima muzikoterapija nije dovoljno razvijena. Uočio je i probleme nejednake, neredovite izobrazbe mladih muzikoterapeuta zbog čega je vlastima otežano i reguliranje muzikoterapije kao profesije.

Jedan od primjera stalne potpore donatora svakako su ljetni kampovi u kojima se pod vodstvom prof. emeritusa Nigela Osborna provode aktivnosti s elementima muzikoterapije. Takvi su ljetni kampovi međunarodnoga karaktera te u njima uz kvalificirane muzikoterapeute sudjeluju profesionalni glazbenici, studenti volonteri iz Rijeke, Pule i Sarajeva te korisnici Centra za djecu i omladinu sa posebnim potrebama „Los Rosales“ iz Mostara. Aktivnosti uključuju individualnu i grupnu strukturiranu i slobodnu improvizaciju te provedbu muzikoterapije u zajednici.¹¹

Nakon osvrta na razvoj muzikoterapije slijedi prikaz izazova pomagačkih profesija uz osvrt na njihove specifičnosti u kontekstu muzikoterapije.

Izazovi pomagačkih profesija

Pomagačke profesije u općem smislu podrazumijevaju sve djelatnosti kojima je u središtu zanimanja rad s korisnicima s ciljem poboljšanja kvalitete njihova života. U kratkome osvrtu na pomagačke profesije u Hrvatskoj i regiji možemo pronaći sljedeći opis pomagačkih profesija:

¹¹ Opširnije vidi na: Kazalište Ulyses. *International summer school of music therapy for children*. <https://www.ulysses.hr/en/what-we-do/education/međunarodna-skola-glazboterapije> (Pri-
stupljeno 14. lipnja 2024.).

„Među pomagačke profesije u bolničkom i zatvorskom sustavu, izuzimajući zdravstveno osoblje (liječnike, sestre i srodne medicinske struke), ubrajaju se i socijalni pedagozi, rehabilitatori, logopedi, socijalni radnici, psiholozi i slične profesije. Oni unutar hrvatskog zatvorskog sustava pripadaju stručnoj službi za rad sa zatvorenicima, a unutar bolničkog, nazivaju se zdravstvenim suradnicima (www.sabor.hr; NN, 150/08). Prema Kišak Gverić i suradnicima (2015: 2), srodnost temeljnog obrazovanja, poslova koje oni obavljaju (dijagnostički i terminski postupci) u obama sustavima kao i nedostatnost istraživanja koja se bave uvjetima rada tih pomagačkih profesija, posebno u bolničkom sustavu, bili su racionala za ranije provedeno istraživanje njihovih emocionalnih odgovora na posao.“

Opći izazovi pomagačkih profesija

Svakako se valja osvrnuti i na najčešće opće izazove pomagačkih profesija, tj. na poteškoće na koje se nailazi. Kao najčešće negativne emocionalne reakcije na posao javljaju se zamor, ljutnja, ogorčenost, tjeskoba i depresivnost. Uz doživljavanje negativnih emocija veže se pojava kontraproduktivnih ponašanja i fizičkih simptoma stresa.

Budući da se pojava određenih emocija prema poslu povezuje s (ne)zadovoljstvom poslom, Kišak Gverić i suradnici (2015: 2) smatraju kako dugotrajnije nezadovoljstvo može rezultirati izgaranjem.

Kišak Gverić i suradnici (2015: 3) također navode kako nasuprot tomu, zadovoljstvo poslom i okruženjem predstavlja opće blagostanje koje se očituje u ravnoteži poslovnoga i privatnoga života o čemu se posljednjih godina provelo nekoliko istraživanja na području Europe i SAD-a, no mjerni su standardi tek djelomično utvrđeni što ovisi o: odnosu s kolegama i nadređenima, kvaliteti pružene usluge, odnosima s pacijentima i njihovim obiteljima.

Ljubotina i Družić (1996: 51) smatraju kako je jedan od najopasnijih izazova pomagačkih profesija koji je podjednako štetan za pogođenoga zaposlenika, ali i širu zajednicu, sindrom je profesionalnoga sagorijevanja. Prema Goliszeku (1993), izgaranje na poslu je, jednostavno rečeno, postupan proces pri kojem produktivan i odgovoran radnik gubi sav interes za svoj posao odnosno profesiju. Ljubotina i Družić (1996: 51) također ističu kako je pomagački poziv u kriznim vremenima i ratu vrlo čest izbor ljudi, bilo da se njime bave profesionalno ili volonterski. Takvu vrstu posla karakterizira prije svega humanizam pa stoga ljudi u njega ulaze s entuzijazmom i visokim očekivanjima, u smislu vlastitih pomagačkih sposobnosti.

Pozornost je također posvećena i uzrocima koji dovode do profesionalnoga sagorijevanja, a to su različiti unutarnji i vanjski čimbenici. Zbog preglednosti se najčešće dijele u dvije skupine, kako i navode Ljubotina i Družić (1996: 52). Prema njima, prvu skupinu čine tzv. unutarnji izvori koje se odnose na osobine pomagača, njegovu strukturu ličnosti, sustav vrijednosti. Unutarnji izvori vezani su uz dob pomagača, njegovu pretjeranu posvećenost poslu, identifikaciju s klijentima, neracionalnu uporabu radnoga vremena itd. Drugu skupinu čine vanjski čimbenici, tj. oni neovisni o osobi pomagaču. To su klijenti, uvjeti rada, organizacija rada, psihosocijalna klima unutar organizacije, vrsta pomagačkoga posla i obilježja ljudi kojima se pomaže.

Ljubotina i Družić (1996: 52) također napominju kako je važno prepoznati simptome profesionalnoga sagorijevanja, a to su: početni entuzijizam, stagnacija, frustracija i apatija. Moguće ih je zaustaviti ako pomagač nije dospio do apatije. Zaustavljanje profesionalnoga sagorijevanja postaje učinkovito uvođenjem promjena u radnim ciljevima te ponašanju i stavovima pomagača.

Specifični izazovi muzikoterapije kao pomagačke profesije

Nakon osvrta na opće izazove pomagačkih profesija valja napomenuti kako je za mlade pomagačke profesije također karakterističan i izazov regulacije te općega društvenog priznavanja u obliku struke, kao i znanstvene discipline. Iako svaka država usklađuje regulaciju novih (mladih) profesija prema ranije donesenim zakonima, postoje i opća načela usklađivanja muzikoterapije kao profesije. Za to je osnovan regulacijski tim koji nastoji pomoći državama i olakšati im taj proces, a među općim načelima valja izdvojiti sljedeće:

- a) legalno prepoznavanje – prepoznavanje muzikoterapije kao kliničke profesije
- b) regulacija – prihvaćanje muzikoterapije kao profesije s jasno definiranim načinom osposobljavanja struke, certificiranja programa i obrazovanja stručnjaka
- c) legalna certifikacija/registracija – zakon jasno definira što je potrebno ispuniti i ostvariti kako bi osoba mogla regularno obavljati muzikoterapijsku praksu (npr. završen magisterij iz muzikoterapije, kontinuirano stručno usavršavanje pod supervizijom i sl.)
- d) certificiranje asocijacije/registracija – implementacija udruženja za muzikoterapiju ili art terapiju bez zakonskih posljedica.

Izvršenjem tih koraka regulacije svaka država u skladu sa svojim zakonskim okvirima dužna je odgovoriti na pitanja: zakonskoga prepoznavanja muzikote-

rapije kao profesije, jasnoga navođenja uvjeta koje je potrebno ispuniti za regularnu provedbu muzikoterapijske prakse, zakonsku verifikaciju registracijskoga procesa za priznavanje muzikoterapije kao discipline i postojanja asocijacije za regulaciju muzikoterapije kao discipline bez prethodno određenoga zakonskog okvira.¹²

Tsirisi i Ridder (2015: 6) navode kako se regulacija muzikoterapije može obaviti na dva načina. Prvi je način prepoznavanja pod okriljem, tj. zajedno s ostalim oblicima registriranih profesija. Drugi je način legalnog prepoznavanja muzikoterapije kao autonomnog oblika profesije.

Uz opću regulaciju profesije pozornost valja obratiti i na specifične razlike u implementaciji muzikoterapije koje se najčešće uočavaju među državama. To su:

- dizajn nastavnog programa
- provedba supervizije i kliničke prakse
- multikulturni identiteti
- nove i trenutne promjene u regulaciji discipline.

Navedeni specifični izazovi istaknuti kao zajednički zaključak su muzikoterapeuta Ujedinjenog Kraljevstva, Brazila, Kanade, Danske, Finske, Izraela, Norveške i Koreje o čemu piše i Goodman (2015: 13–16). Prijedlozi za prevladavanje specifičnih regulacijskih izazova objavljeni su u knjizi *Međunarodne perspektive u muzikoterapiji, treningu i edukaciji* 2014. godine. Zbog pojašnjenja navedenih specifičnih oblika regulacije profesije te opisivanja edukacijskih programa, navedena knjiga nezaobilazna je literatura profesionalnim muzikoterapeutima, studentima muzikoterapije i akademskim istraživačima.

Ukoliko se kratko osvrnemo na budući razvoj muzikoterapije u regiji, jasno se uočava nedostatak stručne i znanstvene literature koji bi se bavio predviđanjem budućeg razvoja muzikoterapije. Tragom budućih predviđanja na sveučilištima u Osijeku i Zagrebu nastaju prvi magistarski radovi o primjeni muzikoterapije u liječenju (alkoholizma, shizofrenije i dentalne anksioznosti); obrazovanju (obrazovanje djece s poteškoćama u razvoju i poteškoćama socijalne komunikacije) te socijalnim uslugama (grupna muzikoterapija za starije osobe).

Iz ovoga se može jasno uočiti kako je Hrvatska napravila prvi korak registracije osnivanjem Hrvatske udruge muzikoterapeuta, a školovanjem kvalificiranih stručnjaka (univ. spec. therap., smjer: Muzikoterapija) bit će moguća i realiza-

¹² Opširnije vidi na: Recognition. *European music therapy confederation*. <https://emtc-eu.com/recognition> (Pristupljeno 15. lipnja 2024.).

cija drugoga koraka, tj. legalnoga priznavanja muzikoterapije kao profesije u Hrvatskoj.

Također, zbog specifičnosti državnoga uređenja (podjele na entitete sa zasebnim ovlastima) te ovisnosti o pomoći donatora, BiH još nije započela proces regulacije muzikoterapije kao profesije. Tako se u ulozi muzikoterapeuta zapošljavaju većinom odgojno-obrazovni stručnjaci (učitelji i edukatori rehabilitatori) s dodatnim obrazovanjem iz muzikoterapije na temelju različitih oblika edukacija neformalnoga obrazovanja stečenih u regiji i inozemstvu.

Zaključak

Ovim se radom pokušalo razjasniti razvoj muzikoterapije promatran kroz prizmu izazova pomagačkih profesija na prostoru Hrvatske i BiH. Budući da se radi o dvjema susjednim državama s različitim uređenjem, ali i stupnjem razvoja muzikoterapije, bilo je potrebno pružiti jasnu sliku povijesnoga razvoja i trenutnoga stanja te ponuditi smjernice za razvoj muzikoterapije u budućnosti.

U radu su za osvrt na razvoj muzikoterapije u Hrvatskoj i BiH primijenjene povijesna, deskriptivna i komparativna metoda dok je analitička metoda upotrijebljena pri izboru dostupne literature.

Razlog leži u činjenici što je najviše dostupne literarne građe posvećeno općemu razvoju muzikoterapije, a nešto manje razvoju muzikoterapije u Hrvatskoj. Također, više literarne građe dostupno je za proučavanje općih svojstava i izazova pomagačkih profesija, a manje za proučavanje regulacije muzikoterapije te mladih profesija uopće.

Dostupna literarna građa općenito je neujednačena, a datira od 1973. do 2024. godine što je još jedan dodatni razlog za poticaj nastavka istraživanja regulacije muzikoterapije i/ili mladih profesija.

U obzir također valja uzeti i činjenicu kako se pravna regulacija muzikoterapije za svaku državu odvija uz ranije postavljene zakonske okvire reguliranja kliničkih profesija uz poštivanje četiriju koraka regulacije pobliže opisanih u trećem poglavlju rada. Općenito gledajući, muzikoterapija se prije počela razvijati u Hrvatskoj u odnosu na BiH čemu pogoduju različiti sociokulturalni utjecaji i zbog čega je Hrvatska započela proces regulacije muzikoterapije kao profesije, a BiH nema takve mehanizme zbog složenosti državnoga uređenja, nižega ekonomskog standarda te ovisnosti o pomoći donatora i kvalificiranih muzikoterapeuta iz inozemstva.

Iako izazovi pomagačkih profesija ne zaobilaze ni muzikoterapiju, vjerujemo kako će ovaj rad biti doprinos u regulaciji muzikoterapije, služeći tako vlastitoj svrsi: poticaju za nastavkom i produbljivanjem sličnih istraživanja, poticaju pokretanja pravne regulacije i edukacije stručnjaka iz muzikoterapije, kao i, u konačnici, boljitku društva u cjelini.

Literatura

- About EMTC. *European music therapy confederation*. <https://emtc-eu.com/about-the-emtc> (Pristupljeno 15. lipnja 2024.).
- Ansdell, G. (1999). *Music therapy as discourse and discipline : a study of 'music therapist's dilemma*, Doktorski rad. London: Sveučilište u Londonu, :<https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/7745/> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- Breitenfeld, D. i Majsec Vrbanić, V. (2011). *Muzikoterapija – pomozimo si glazbom*, Zagreb: Music play.
- Bruscia, K. (1987). *Improvisational Models of Music Therapy*, Philadelphia: Temple University, https://www.researchgate.net/publication/284236684_Professional_identity_issues_in_music_therapy_education (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- Bulatović Stanišić, S. (2019). Muzika kao lijek. *Varaždinski učitelj – Digitalni stručni časopis za odgoj i obrazovanje*, 2(2/2), 129-139. <https://hrcak.srce.hr/file/327070> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- Crnković, D. et al. (2020). *Muzikoterapija – Umjetnost glazbe kroz umijeće liječenja*, Zagreb: Slap, <https://www.nakladaslap.com/public/docs/knjige/Muzikoterapija-Uvod.pdf> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- EMTC-Croatian Association of Music Therapists. *History and background*. <https://emtc-eu.com/croatia/> (Pristupljeno 12. lipnja 2024.).
- Goodman, K. D. (2015). *International Perspectives in Music Therapy Education and Training: Adapting to a Changing World*, Springfield: Charles C Thomas publisher LTD, https://www.academia.edu/82605798/International_perspectives_in_music_therapy_education_and_training_Adapting_to_a_changing_world?uc-sb-sw=36905269 (Pristupljeno 11. ožujka 2025.).
- Haris, B. (2016). Trauma and creative healing: Reflections on providing music therapy in post-war Bosnia and Herzegovina, *Journal of Applied Arts and Health*, 7(2), 253-261. https://www.researchgate.net/publication/309181840_Trauma_and_creative_healing_Reflections_on_providing_music_therapy_in_post-war_Bosnia_and_Herzegovina (Pristupljeno 11. ožujka 2025.).
- Howell, G. (2017). *A world away from war: Music interventions in war-affected settings*. Doktorski rad. Queensland: Sveučilište Griffith, https://www.academia.edu/78275060/A_world_away_from_war_Music_interventions_in_war_affected_setting (Pristupljeno 13. lipnja 2024.).
- *Izvod iz studijskog programa: Poslijediplomski specijalistički studij Kreativne terapije*. <http://www.uaos.unios.hr/wp-content/uploads/2024/03/Poslijediplomski-Kreativne-terapije-veljaca-2023.pdf> (Pristupljeno 12. lipnja 2024.).

- Kazalište Ulyses. *International summer school of music therapy for children*. <https://www.ulysses.hr/en/what-we-do/education/međunarodna-skola-glazboterapije/> (Pristupljeno 14. lipnja 2024.).
- Kišak Gverić, N. et al. (2015). Zadovoljstvo poslom pomagačkih profesija u bolničkom i zatvorskom sustavu, *Kriminologija i socijalna integracija*, 23(1), 1-15. <https://hrcak.srce.hr/148694> (Pristupljeno 14. lipnja 2024.).
- Kochenderfer, M. (2006). *Music after War: Therapeutic Music Programmes in Bosnia and Herzegovina*. Doktorski rad. Edinburgh: Sveučilište u Edinburghu. <https://era.ed.ac.uk/bitstream/handle/1842/1956/Kochenderfer2006.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Pristupljeno 12. lipnja 2024.).
- *Kodeks etike muzikoterapeuta*. (2013). <https://www.muzikoterapeuti.hr/wp-content/uploads/2015/06/HUM-kodeks-etike.pdf> (Pristupljeno 12. lipnja 2024.).
- Ljubotina D. i Družić O. (1996). Sindrom izgaranja na poslu kod pomagača i čimbenici koji utječu na stupanj izgaranja, *Ljetopis socijalnog rada*, 3(1), 51-64. <https://hrcak.srce.hr/198151> (Pristupljeno 14. lipnja 2024.).
- Member Associations. *European music therapy confederation*. <https://emtc-eu.com/member-associations/> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- Muzikoterapija. *Hrvatska udruga muzikoterapeuta*. https://www.muzikoterapeuti.hr/?page_id=85 (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- studiju. *Sveučilišni specijalistički studij Kreativne terapije*, <http://www.uaos.unios.hr/poslijediplomski-specijalisticki-studij-kreativne-terapije/> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- Recognition. *European music therapy confederation*, <https://emtc-eu.com/recognition/> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- Stachyra, K. (2015). Towards Professionalisation of Music Therapy: A Model of Training and Certification in Poland. *Approaches: Music Therapy & Special Music Education | Special Issue*, 7(1), 110-117. <https://approaches.gr/towards-professionalisation-of-music-therapy-a-model-of-training-and-certification-in-poland-krzysztof-stachyra/> (Pristupljeno 11. ožujka 2025.).
- Ridder, H. M. i Tsiris, G. (2015). Thinking Globally, Acting Locally: Music Therapy in Europe. *Approaches: Music Therapy & Special Music Education | Special Issue*, 7 (1), 3-9. https://approaches.gr/wp-content/uploads/2015/10/0iii-Approaches_712015_Ridder-Tsiris_Editorial.pdf (Pristupljeno 11. ožujka 2025.).
- Sutton, J. (ur.) (2002). *Music, Music Therapy and Trauma-International Perspectives*, London: Jessica Kingsley Publishers, <https://epdf.tips/music-music-therapy-and-trauma-international-perspectives.html> (Pristupljeno 13. lipnja 2024.).
- Wheeler, B. (2012). Five International Models of Music Therapy Practice. *Voices-a world forum for music therapy*, 12(1), <https://voices.no/index.php/voices/article/view/2045/1789> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).
- Woodward, A. (2015). *Tapestry of Tears: An Autoethnography of Leadership, Personal Transformation, and Music Therapy in Humanitarian Aid in Bosnia Herzegovina*. Doktorski rad. Los Angeles: Antioch University. <https://aura.antioch.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1198&context=etds> (Pristupljeno 11. lipnja 2024.).

MUSIC THERAPY IN CROATIA AND IN BOSNIA AND HERZEGOVINA THROUGH THE PRISM OF CHALLENGES OF HELPING PROFESSIONS

Abstract

This paper will present a brief overview of the development of music therapy in Croatia and in Bosnia and Herzegovina through the prism of challenges of helping professions. Music therapy is a young scientific discipline which uses musical elements to achieve specific non-musical goals. As any other young profession, music therapy faces the challenges of regulating the profession and the education of experts, as well as universal social recognition. The objectives of the study are as follows: examination of the historical development of music therapy in Croatia and Bosnia and Herzegovina, studying persons responsible for the development of music therapy so far, and determination of perspectives for the future development of music therapy in the context of the challenges of helping professions. It is important to highlight that we approach this research exclusively from a cultural point of view, that is, from the cultural aspect of observation. Music therapy is a young scientific discipline that began to develop in Croatia in the 1970s, and in Bosnia and Herzegovina in the 1990s; in Bosnia and Herzegovina thanks to foreigners – people (music therapists) who traveled from England and Scotland to help people in Bosnia and Herzegovina overcome war traumas. The study will use historical, descriptive, analytical, and comparative research methods. The expected results primarily refer to achieving a clearer and complete picture of the historical development of music therapy in Croatia and Bosnia and Herzegovina through the experiences of persons responsible for its implementation, i.e. domestic and foreign music therapists. This would also make way for overcoming the challenges of helping professions and offer the first clear step, which are guidelines for the legal regulation of music therapy as a scientific discipline and clinical profession based on the example of countries in the region. Even though music therapy is not without the challenges of helping professions, we believe that this paper will be a contribution to the regulation of music therapy, serving the well-being of the society as a whole.

Keywords: discipline, music therapy, profession regulation, comparison.

LARA RAŠIĆ ♦ DORA RAŠIĆ

Pravni fakultet Osijek ♦ Osnovna škola "Šećerana"

OVISNOST ADOLESCENATA O INTERNETU KAO SUVREMENI SOCIJALNI PROBLEM – PREGLED RELEVANTNIH SPOZNAJA

Sažetak

Današnji adolescenti pripadaju generacijama koje su okružene internetom od samog rođenja i čije se odrastanje odvija u digitalnom svijetu. Dosadašnja su istraživanja pokazala kako upravo adolescenti internet koriste intenzivnije od odraslih osoba te kako su oni u povećanom riziku za razvoj problema ovisnosti o internetu. Ovisnost o internetu pripada skupini bihevioralnih ovisnosti, a može se definirati kao obrazac korištenja interneta u nekontroliranim i dugim razdobljima koji ima negativne psihosocijalne učinke na svakodnevno funkcioniranje adolescenata. S obzirom na neospornu aktualnost ovoga problema, cilj je ovoga rada pružiti koncizan pregled i kritički osvrt na hrvatsku te svjetsku literaturu o terminologiji i definiranju ovisnosti o internetu, njezinom razvoju, prevalenciji, fenomenologiji i psihosocijalnim učincima. Hrvatske i međunarodne znanstvene baze podataka pretražene su koristeći ključne riječi, a rezultati pregleda literature ukazuju na postojanje nesuglasja u znanstvenoj zajednici o jedinstvenom objašnjenju, teorijskim okvirima i metodama istraživanja toga problema. Navedeno je rezultat različitih načina pristupanja znanstvenika tom fenomenu te različitih ciljeva istraživanja, metoda uzorkovanja, mjernih instrumenata i geografskih, tehnoloških i kulturoloških obilježja istraživanih područja. Iako je ovisnost adolescenata o internetu relativno novi fenomen te je opravdana prisutnost određenih nedostataka pri istraživanju njegove etiologije, prevalencije i fenomenologije, neupitna je potreba za širenjem korpusa znanja provedbom kvalitetnih i sveobuhvatnih istraživanja koja će naglasak staviti i na praktičnu komponentu s ciljem razvoja odgovarajućih preventivnih aktivnosti i intervencija.

Ključne riječi: korištenje interneta, adolescenti, razvoj i pojavnost ovisnosti o internetu, psihosocijalni učinci, pregled literature

Uvod

Internet je medij modernog doba i globalna računalna mreža koja omogućava dijeljenje informacija i komunikaciju. Korištenje interneta danas predstavlja važan dio ljudske svakodnevice zbog njegove pristupačnosti, široke rasprostranjenosti i stalne dostupnosti te zbog nužnosti njegova korištenja koja je nastupila uslijed procesa digitalizacije. Današnji adolescenti pripadaju generacijama koje su okružene internetom od samog rođenja te čije se odrastanje uglavnom odvija u digitalnom svijetu (Šincek, Milić i Barišić, 2023). Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji (2021), adolescencija je životno razdoblje koje nastupa između djetinjstva i odrasle dobi, odnosno između 10. i 19. godine života. Ona predstavlja jedinstvenu fazu ljudskog razvoja koja podrazumijeva fizički, kognitivni i psihosocijalni rast. U razdoblju adolescencije dolazi do promjena u načinima razmišljanja, donošenja odluka i komuniciranja sa svijetom oko sebe (Svjetska zdravstvena organizacija, 2021), a internetu pripada važna uloga u tom procesu. Internet im omogućava zadovoljenje različitih psihosocijalnih potreba poput potrebe za prihvaćanjem, podrškom i razumijevanjem od strane vršnjaka. Unatoč brojnim mogućnostima koje im on pruža, izazovno je pitanje granice između funkcionalnog i prekomjernog korištenja interneta koje može uzrokovati problem ovisnosti. Funkcionalno korištenje interneta radi zadovoljenja određenih potreba, koje ne isključuje druge svakodnevne aktivnosti izvan digitalnog svijeta, unapređuje kvalitetu života pojedinaca, no prekomjerno korištenje smanjuje mogućnost kontroliranja vremena provedenog na internetu i njegovih posljedica (Mandić, Dodig Hundrić i Ricijaš, 2019).

Dosadašnja su istraživanja pokazala kako upravo adolescenti internet koriste intenzivnije od odraslih osoba te kako su oni u povećanom riziku za razvoj problema ovisnosti o internetu (Vejmelka, Strabić i Jazvo, 2017). Iako problem ovisnosti o internetu nije uvršten kao zasebni dijagnostički entitet u međunarodne klasifikacije problema mentalnog zdravlja, on značajno utječe na svakodnevno funkcioniranje adolescenata te stvara nemir i iritabilnost kada se korištenje interneta pokuša smanjiti ili prekinuti (Mandić, Dodig Hundrić i Ricijaš, 2019). S obzirom na to da je neosporna aktualnost ovoga problema, koji ujedno predstavlja rizik za razvoj drugih teškoća, cilj je ovoga rada, polazeći od multikulturalnog pristupa te Bloomove taksonomije, pružiti sažeti pregled i kritički osvrt na terminologiju i definiranje ovisnosti o internetu, spoznaje o njezinom razvoju, podatke o prevalenciji, fenomenološka obilježja i psihosocijalne učinke.

Terminologija i definicije

Pojam ovisnost donedavno se koristio kao sinonim za prekomjeran i nekontroliran unos psihoaktivnih tvari u organizam te nije podrazumijevao ovisnost o nekom ponašanju. Prema novijim razmišljanjima znanstvenika i stručnjaka pomagačkih profesija, ovisnost se razvija kada pojedinci ne mogu funkcionirati bez konkretnog sredstva ovisnosti te kada neko ponašanje negativno utječe na njihovo svakodnevno psihosocijalno funkcioniranje. Iz toga razloga, u novijim konceptualizacijama ovisnosti uvodi se skupina ponašajnih, odnosno bihevioralnih ovisnosti kojoj pripada i ovisnost o internetu (Dodig Hundrić, Ricijaš i Vlček, 2018). Kriteriji su, koji su primjenjivi na različite vrste bihevioralnih ovisnosti, preokupiranost, modifikacija raspoloženja, tolerancija, simptomi povlačenja, konflikt i relaps (Griffiths, 2005).

Kada je riječ o ovisnosti o internetu, u znanstvenoj zajednici još uvijek ne postoji suglasje o jedinstvenoj terminologiji, a razlog tomu su različiti načini pristupanja znanstvenika tom fenomenu. Neki su od termina koji se koriste pri objašnjavanju toga ponašanja ovisnost o internetu, patološka uporaba interneta, virtualna ovisnost, problematična uporaba interneta ili kompulzivna uporaba interneta. Ipak, termin ovisnost o internetu trenutno je najrašireniji i najkorišteniji te je prihvaćen od strane velikog broja autora (Kuss i Pontes, 2019), a prvi se put pojavljuje sredinom 90-ih godina prošloga stoljeća u radovima praktičara i znanstvenika koji su prepoznali sličnost između ovisnosti o internetu i drugih oblika ovisnosti. Naravno, široka upotreba ovoga termina ne znači da on ne nailazi na brojne kritike, a među njima se izdvaja stav kako termin ovisnost o internetu nedovoljno naglašava da on podrazumijeva skupinu specifičnih psihopatoloških situacija u online okruženju (Mihajlov i Vejmeka, 2017). S obzirom na navedeno, potraga za manje kontroverznom terminologijom koja opisuje isti fenomen još traje pa će se u ovom radu zbog dosljednosti koristiti termin ovisnost o internetu.

Razlike u znanstvenoj zajednici nisu primjetne samo kada je riječ o terminologiji, nego i kada je riječ o objašnjavanju termina, odnosno njihovu definiranju. Iako takve razlike mogu predstavljati izazov pri provedbi istraživanja i usporedbi rezultata, nije iznenađujuće njihovo postojanje zbog različitog stupnja tehnološke razvijenosti zemalja i različitog doživljavanja toga problema. Definicija ovisnosti o internetu bila je predmet opsežnih rasprava i znatnog razvoja u posljednjih 20 godina. Početna teorijska objašnjenja ovisnosti o internetu naglašavaju njezinu sličnost s patološkim kockanjem te ju definiraju kao poremećaj kontrole nagona koji isključuje konzumaciju psihoaktivnih tvari (Young, 1998). S druge strane, prema Kuss i Pontes (2019), ovisnost o internetu danas se definira kao

obrazac korištenja interneta koji obuhvaća disfunkcionalnu žudnju za korištenjem interneta u nekontroliranim i dugim razdobljima, uz popratna psihosocijalna i funkcionalna oštećenja koja nisu objašnjiva drugim poremećajima. Slično viđenje ovisnosti o internetu imaju Weinstein i sur. (2014) koji smatraju kako je to prekomjerna ili slabo kontrolirana preokupacija u vezi s korištenjem interneta što kod mnogih uzrokuje stres i teškoće u raznim područjima života. Naposljetku, Griffiths (1995) ističe da ovisnost o internetu predstavlja vrstu tehnološke ovisnosti koja je konceptualno operacionalizirana kao bihevioralna ovisnost, a koja uključuje povećanu interakciju čovjeka i stroja. Iako različiti autori različito objašnjavaju taj problem, zajedničko obilježje gotovo svakog objašnjenja ovisnosti o internetu jest naglašavanje elementa narušenosti psihosocijalnog funkcioniranja što daje jasnu sliku o ozbiljnosti tog socijalnog problema.

Problem ovisnosti o internetu odnosi se na relativno široko područje koje obuhvaća različite oblike i modalitete, zbog čega se i termin ovisnost o internetu smatra kišobran terminom za cijeli niz online ponašanja i problema kontrole. Imajući na umu da adolescenti sudjeluju u različitim online aktivnostima, među kojima neke imaju veći potencijal za razvoj problema, lako je zaključiti kako ovisnost o internetu nije homogen konstrukt. U devedesetim godinama prošloga stoljeća razvila su se stajališta o tome kako se pojedinac može pronaći u riziku za razvoj problema ovisnosti o internetu koji je povezan sa specifičnim online aktivnostima poput korištenja društvenih mreža, kupovanja, kockanja, slanja elektroničke pošte, igranja video igara ili *cybersexa* (Dodig Hundrić, Ricijaš i Vlček, 2018). Zbog toga je zaživjelo razlikovanje generalizirane i specifične ovisnosti o internetu, ovisno o tome preferira li i sudjeluje li pojedinac dominantno u jednoj online aktivnosti ili ne. U početku je fokus znanstvenika bio stavljen na generaliziranu ovisnost o internetu, no dolaskom 21. stoljeća specifična ovisnost o internetu sve češće predstavlja predmet interesa domaćih i svjetskih autora, a oni kao njezine osnovne modalitete izdvajaju ovisnost o društvenim mrežama, videoigrama i seksualnim sadržajima (Weinstein et al., 2014; Mandić, Dodig Hundrić i Ricijaš, 2019).

Razvoj ovisnosti o internetu

Adolescenti koji se suočavaju s problemom ovisnosti o internetu zanemaruju svoje osnovne potrebe te internet s vremenom počinje zauzimati središnje mjesto u njihovom životu, a tomu doprinose osobni i okolinski čimbenici (Miliša i Tolić, 2010). Najčešći su osobni čimbenici rizika povučенost, nisko samopoštovanje i samoeфикаsnost, niža dob prvog korištenja interneta, određene osobine ličnosti, usamljenost i niska samokontrola. Okolinski čimbenici odnose se po-

najprije na one obiteljske i vršnjačke, a među njima se ističu narušeni obiteljski odnosi, korištenje sredstava ovisnosti u obitelji, narušeno mentalno zdravlje roditelja, vršnjački pritisak, neprihvaćenost od strane vršnjaka i socijalna usamljenost (Mandić, 2022). Zašto i kako dolazi do pojave i održavanja ovisnosti o internetu pitanja su koja su potaknula razvoj više modela, poput kognitivno-bihevioralnog modela patološke uporabe interneta, modela sindroma ovisnosti te I-PACE modela. Istaknuti teorijski pravci i modeli međusobno se nadopunjuju i pomažu nam u razumijevanju etiologije, tretmanskog pristupa i prevencije ovisnosti o internetu (Kuss i Pontes, 2019; Mandić, 2022).

Davisov kognitivno-bihevioralni model patološke uporabe interneta (2001) veliki značaj pripisuje maladaptivnim kognicijama pri razvoju i održavanju ovisnosti o internetu. Taj model uz pomoć koncepta distalnih i proksimalnih uzroka objašnjava prirodu ovisnosti o internetu. Distalni se uzroci odnose na već postojeću psihopatologiju (depresija, socijalna anksioznost, ovisnost o supstancama itd.), bihevioralno potkrepljenje koje pruža sam internet kroz iskustvo novih funkcija te situacijske znakove koji doprinose uvjetovanim odgovorima. S druge strane, proksimalni se uzroci odnose na neprilagodljive kognicije, koje su dovoljne za razvoj generalizirane ili specifične ovisnosti o internetu te skupa simptoma povezanih s patološkim korištenjem interneta. Taj model naglašava ulogu socijalnog konteksta pri razumijevanju razvoja generalizirane ovisnosti pri čemu posebno ističe nepovoljan utjecaj nedostatka socijalne podrške i socijalne izolacije (Davis, 2001; Kuss i Pontes, 2019). Za razliku od Davisova gledišta, temelj modela sindroma ovisnosti čini hipoteza kako postoji samo jedna ovisnost s višestrukim izrazima (Shaffer et al., 2004). Prema tom modelu ovisnost se počinje razvijati zbog postojećih rizičnih čimbenika pojedinaca koji im onemogućuju kontroliranje vlastitog ponašanja, a kasniji negativni događaji, stresna iskustva te stalna upotreba neke psihoaktivne tvari ili ustrajna uključenost u određeno ponašanje doprinose i utječu na daljnji tijek razvoja ovisnosti. Taj model sugerira da se ovisnost razlikuje samo po svojoj manifestaciji te da neki pojedinci mogu razviti ovisnost o nekoj psihoaktivnoj tvari, dok drugi mogu razviti ovisnost o određenom ponašanju, ovisno o osobnim čimbenicima rizika (Shaffer i et al., 2004; Kuss i Pontes, 2019).

I-PACE model odnosno model interakcije osobnih obilježja – afekata/raspoloženja – kognicije – izvršnih funkcija, koji je utemeljen od strane Branda i suradnika (2016), nastao je kao integrativni i sveobuhvatni odgovor na ranije navedene teorije i modele te njihove nedostatke (Mandić, 2022). Brand i suradnici smatraju kako ovisnost o internetu nastaje kao posljedica interakcije između: 1) predisponirajućih čimbenika, kao što su neurobiološke i psihološke konstitucije, 2) moderatora, kao što su stilovi suočavanja i kognitivne predrasude povezane s

internetom, i 3) medijatora, kao što su afektivni i kognitivni odgovori na situacijske okidače u kombinaciji sa smanjenim izvršnim funkcioniranjem. „P“ komponenta toga modela odnosi se na osobna obilježja koja potencijalno doprinose razvoju problema. „A“ i „C“ komponente odnose se na subjektivnu percepciju situacije, odnosno konfrontaciju s reakcijom na prisustvo interneta i stres, te afektivne i kognitivne odgovore. Strategije suočavanja sa stresom i problemima te kognitivne pristranosti povezane s internetom ponajviše utječu na način na koji će osoba odgovoriti na određenu situaciju. „E“ komponentu toga modela čine redukcija izvršnih funkcija i inhibitorne kontrole te odluka o specifičnom korištenju interneta. Disfunkcionalna interakcija između situacijski izazvane potrebe za pozitivnim potkrepljenjem, reduciranih izvršnih funkcija i inhibitorne kontrole dovodi do odlučivanja o korištenju interneta s ciljem umanjivanja žudnje, reguliranja raspoloženja i povećanja gratifikacije/zadovoljstva (Brand et al., 2016 prema Mandić, 2022).

Prevalencija i fenomenologija

U zemljama Europske unije 2023. godine 97,16 % adolescenata, u dobi od 16 do 19 godina, svakodnevno je koristilo internet, a slično je stanje i u Hrvatskoj gdje je svakodnevno korištenje interneta karakteristično za 97,89 % adolescenata (Eurostat, 2023). S obzirom na značajnu zastupljenost korištenja interneta među adolescentima, nije iznenađujući trend porasta problema vezanih uz njegovo korištenje te trend porasta istraživanja upravo o takvim problemima. Prevalencijska istraživanja o problemu ovisnosti o internetu počinju se provoditi 2000-tih godina, a u ovom radu bit će prikazana neka od njih koja su se provela na razini određenih europskih zemalja i Hrvatske.

Prvo opsežnije europsko istraživanje prevalencije ovisnosti o internetu među adolescentima proveli su Durkee i suradnici 2012. godine na području 11 europskih zemalja (Austrija, Estonija, Francuska, Njemačka, Mađarska, Irska, Izrael, Italija, Rumunjska, Slovenija i Španjolska). U istraživanju je sudjelovalo 11 956 adolescenata prosječne dobi 14.9 godina, među kojima je bilo 6 731 djevojaka i 5 225 mladića iz nasumično odabranih škola. Na temelju rezultata istraživanja, adolescenti su bili razvrstani u kategorije adaptivnih, maladaptivnih i patoloških korisnika interneta. Prevalencija ovisnosti o internetu na ukupnom uzorku iznosila je 4,4 %, a među patološkim korisnicima interneta više je bilo mladića (5,2 %), nego djevojaka (3,8 %). U istraživanju su utvrđene razlike između zemalja, pri čemu je najniža prevalencija ovoga problema u Italiji (1,2 %), a najviša u Izraelu (11,8 %), no, zbog nedostatka ranijih spoznaja, autori mogu samo nagađati koji su potencijalni uzroci takvih razlika. Pokazalo se kako je najzastuplje-

nija online aktivnost kod mladića igranje videoigara, a kod djevojaka korištenje društvenih mreža. Muški spol, niska razina uključenosti roditelja u život adolescenata, roditeljska nezaposlenost, mogućnost stalnog pristupa internetu, život u gradskim područjima i narušen odnos s vršnjacima, prema rezultatima toga istraživanja, predstavljaju značajne čimbenike za razvoj ovisnosti (Durkee et al., 2012). Kasnija velika europska istraživanja nisu bila sveobuhvatna poput toga, a jedno je od njih istraživanje Blinka i suradnika iz 2015. godine koje je provedeno u 25 europskih zemalja. U tom istraživanju sudjelovalo je 18 709 adolescenata prosječne dobi 13.5 godina. Rezultati su pokazali kako 1,4 % adolescenata pokazuje znakove ovisnosti o internetu, a među njima je više djevojaka, nego mladića (Blinka et al., 2015: 5). Ti rezultati u skladu su s rezultatima koje su u svom istraživanju dobili Tsitsika i suradnici 2014. godine na uzorku od 13 284 adolescenata prosječne dobi 15.8 godina među kojima 1,2 % ima razvijenu ovisnost o internetu koja varira između zemalja te je najviša u Španjolskoj (Durkee et al., 2016: 3). Kasnija istraživanja na europskom području provodila su se na razini pojedinačnih zemalja te su uglavnom bila usmjerena na specifične ovisnosti o internetu, poput ovisnosti o videoigramama i društvenim mrežama. Prema Mandić (2022: 8), novija istraživanja ovisnosti adolescenata o videoigramama ukazuju na njezinu prevalenciju od 2 % do 4 % te na veću pojavnost problema kod mladića. S druge strane, prevalencija ovisnosti o društvenim mrežama, koja je zastupljenija kod djevojaka, na europskom području iznosi od 4 % do 9 %, uz trend porasta tijekom pandemije koronavirusa.

Unatoč trendu porasta istraživanja ovisnosti o internetu, u Hrvatskoj su ona još uvijek malobrojna. Jedno od prvih takvih istraživanja provele su Vejmelka, Strabić i Jazvo 2017. godine u osam hrvatskih gradova. Uzorak su činila 352 adolescenta prosječne dobi 17.06 godina iz slučajno odabranih srednjih škola, s ciljem ispitivanja odnosa između načina korištenja interneta i rizičnih ponašanja adolescenata u digitalnom svijetu. Prema rezultatima toga istraživanja, kod 36,2 % ispitanika javili su se znakovi ovisnosti o internetu. Sličnost toga istraživanja s europskim očituje se u rezultatima koji pokazuju kako djevojke značajno više vremena provode na društvenim mrežama u odnosu na mladiće, dok mladići svoje vrijeme koriste za igranje videoigara. Također, tim je istraživanjem potvrđeno kako postoji umjerena pozitivna povezanost između vremena provedenog na internetu i razvoja ovisnosti (Vejmelka, Strabić i Jazvo 2017). U 2022. godini provedeno je istraživanje od strane Matković i Vejmelke kojim su se ispitala obilježja korištenja interneta za vrijeme pandemije koronavirusa među 210 učenika sedmih i osmih razreda osnovnih škola u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Iako autorice toga istraživanja fokus nisu stavile na razvoj ovisnosti o internetu, dobiveni podaci ukazuju na značajan porast korištenja interneta u pandemijskom

razdoblju. Osim toga, istraživanjem su dobiveni podatci o prosječnoj dobi početka korištenja interneta koja iznosi 8.49 godina, pri čemu je utvrđeno da mladići internet počinju koristiti prije nego djevojke (Matković i Vejmelka, 2022: 8-17). Drugo istraživanje istih autorica iz 2021. godine također ukazuje na povećanje vremena provedenog na internetu pojavom pandemije. U navedenom istraživanju sudjelovalo je 494 adolescenata prosječne dobi 14.97 godina, među kojima je 14,57 % učenika pokazalo umjerene znakove ovisnosti, a 1,42 % teške. Za razliku od većine dosadašnjih istraživanja, djevojke su imale značajno zastupljenije znakove ovisnosti od mladića, a zanimljiv je i podatak da 57,5 % ispitanika internet koristi četiri ili više sati dnevno tijekom radnih dana (Vejmelka i Matković, 2021: 6-12). Posljednje objavljeno istraživanje iz 2023. godine koje se bavi problemom ovisnosti o internetu proveli su Puharić i suradnici na uzorku od 588 virovitičkih srednjoškolaca. Među njima blagu ovisnost o internetu pokazuje 60,8 % ispitanika, umjerenu 10,1 %, a tešku 1 %. Rezultati su pokazali kako je razvoj teške ovisnosti o internetu povezan s vrstom škole (strukovna škola ili gimnazija) te mjestom stanovanja (selo ili grad), dok dob i spol ne predstavljaju značajan čimbenik (Puharić et al., 2023: 50).

Iz sažetog pregleda europskih i hrvatskih istraživanja vidljivo je kako su se ona ponajprije usmjeravala na spol, dob, mjesto stanovanja i vrstu obrazovnog programa kao fenomenološka obilježja adolescenata koji su razvili ovisnost o internetu. Ipak, istraživanja nisu konzistentna i ukazuju na kontradiktorne rezultate kada je riječ o prevalenciji i fenomenologiji, a razlog su tomu različiti termini i definicije ovisnosti o internetu, ciljevi i fokusi istraživanja, metode uzorkovanja, mjerni instrumenti te geografska i kulturološka obilježja. Iako različiti pristupi tom fenomenu omogućuju širenje perspektive budućih autora, naglasak trenutno treba biti stavljen na provedbu sustavnih istraživanja s ciljem dobivanja općeprihvaćenih prevalencijskih podataka.

Psihosocijalni učinci

Neosporno je da ovisnost o internetu ima negativne psihosocijalne učinke na svakodnevni život adolescenata, a među najčešćima ističu se slabiji akademski ili poslovni uspjeh, problemi u razvoju i održavanju obiteljskih, vršnjačkih i intimnih odnosa, narušen rad imunološkog sustava, problemi s pažnjom, prekomjerna konzumacija kofeina ili opojnih sredstava, poremećen san, promjenjivo raspoloženje, usamljenost, impulzivnost, depresivnost i anksioznost. Česta posljedica ovisnosti o internetu jest i socijalna izolacija zbog zanemarivanja stvarnih socijalnih odnosa i preferiranja virtualne interakcije, što može oslabiti komunikacijske vještine i emocionalne veze adolescenata. S obzirom na navedeno,

problem ovisnosti zahtijeva uravnotežen pristup adolescentima kroz postavljanje jasnih granica, poticanje stvarnih socijalnih interakcija i razvijanje zdravih offline hobija koji jačaju emocionalnu otpornost i kritičko razmišljanje. Nerijetko se ovisnost o internetu povezuje i s problemima mentalnog zdravlja, a depresija, socijalna anksioznost i ADHD najčešće su dijagnoze u komorbiditetu s njom (Mandić, Dodig Hundrić i Ricijaš, 2019). Ipak, još uvijek je smjer povezanosti ovisnosti o internetu i mentalnog zdravlja predmet rasprava u znanstvenoj zajednici pa su podjednako zastupljeni stavovi da problemi mentalnog zdravlja doprinose razvoju ovisnosti o internetu, da ovisnost o internetu doprinosi razvoju problema mentalnog zdravlja te da ovisnost o internetu samo pojačava intenzitet postojećih problema mentalnog zdravlja (Mandić, 2022). Psihosocijalni učinci ovisnosti o internetu i njezina povezanost s problemima mentalnog zdravlja izuzetno su bitni za potpuno razumijevanje ovoga fenomena, preventivno djelovanje i tretmanski pristup. S obzirom na navedeno, postoji velika potreba za provedbom longitudinalnih studija s ciljem širenja i specifikiranja dosadašnjih spoznaja koje su općenite, površne i neprecizne kada je riječ o psihosocijalnim učincima ovoga problema.

Zaključak

Ovisnost adolescenata o internetu novi je fenomen pa nas ne treba iznenaditi prisutnost određenih nedostataka pri istraživanju njegove etiologije, prevalencije i fenomenologije. Cjelokupno psihosocijalno funkcioniranje adolescenata značajno se mijenja pojavom ovisnosti o internetu pa je neupitna potreba za širenjem korpusa znanja u tom području provedbom kvalitetnih i sveobuhvatnih istraživanja koja će pomoći pri postizanju suglasja među znanstvenicima i praktičarima o općeprihvaćenoj definiciji, kriterijima i klasifikaciji. Naglasak u budućim istraživanjima svakako treba biti stavljen i na praktičnu komponentu koja bi doprinijela razvoju preventivnih aktivnosti i tretmanskih intervencija. Dosadašnja su istraživanja pokazala kako je potrebno usmjeravati resurse u kreiranje programa na svim razinama intervencijskog spektra, od prevencije do tretmana. Škola nosi važnu ulogu u prevenciji ovisnosti kroz razvoj primjerenog odnosa adolescenata prema internetu te prepoznavanje čimbenika rizika i prvih znakova razvoja problema. Jedna od perspektivnih preventivnih aktivnosti na području Hrvatske potencijalno može biti i zapošljavanje socijalnih radnika u školama koji bi u suradnji sa stručnjacima drugih profesija pravovremeno i multidisciplinarno osluškivali potrebe i izazove adolescenata te djelovali s ciljem zaštite njihove dobrobiti.

Literatura

- Blinka, L. et al. (2015). Excessive internet use in European adolescents: What determines differences in severity? *International journal of public health*, 60, 249-256. <https://doi.org/10.1007/s00038-014-0635-x>
- Brand, M. et al. (2016). Integrating psychological and neurobiological considerations regarding the development and maintenance of specific Internet-use disorders: An Interaction of Person-Affect-Cognition-Execution (I-PACE) model. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 71, 252-266. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2016.08.033>
- Davis, R. A. (2001). A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. *Computers in human behavior*, 17 (2), 187-195. [https://doi.org/10.1016/S0747-5632\(00\)00041-8](https://doi.org/10.1016/S0747-5632(00)00041-8)
- Dodig Hundrić, D., Ricijaš, N. i Vlček, M. (2018). Mladi i ovisnost o internetu – pregled suvremenih spoznaja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 54 (1), 123-137. <https://doi.org/10.31299/hrri.54.1.9>
- Durkee, T. et al. (2016). Pathological internet use and risk-behaviors among European adolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13 (3), 294. <https://doi.org/10.3390/ijerph13030294>
- Durkee, T. et al. (2012). Prevalence of pathological internet use among adolescents in Europe: Demographic and social factors. *Addiction*, 107 (12), 2210-2222. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2012.03946.x>
- Eurostat (2023). Youth and the digital world: Individuals – frequency of internet use. *Eurostat*. [https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_ci_ifp_fu\\$dv_1121/default/table?lang=en](https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_ci_ifp_fu$dv_1121/default/table?lang=en) (Pristupljeno 9. siječnja 2024.)
- Griffiths, M. D. (1995). Technological addictions. *Clinical Psychology Forum*, 76, 14-19. <http://dx.doi.org/10.53841/bpscpf.1995.1.76.14>
- Griffiths, M. D. (2005). A 'components' model of addiction within a biopsychosocial framework. *Journal of Substance use*, 10 (4), 191-197. <https://doi.org/10.1080/14659890500114359>
- Kuss, D. J., i Pontes, H. M. (2019). *Internet addiction*. Boston: Hogrefe Publishing Group.
- Mandić, S. (2022). *Odrednice ovisnosti o internetu zagrebačkih srednjoškolaca*. Doktorska disertacija. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. <https://www.pravo.unizg.hr/studiji/doktorski-studiji/doktorski-studij-socijalni-rad-i-socijalna-politika/> (Pristupljeno 2. siječnja 2024.)
- Mandić, S., Dodig Hundrić, D. i Ricijaš, N. (2019). Tretmanski pristupi ovisnosti o Internetu. *Kriminologija & socijalna integracija*, 27 (2), 235-255. <https://doi.org/10.31299/ksi.27.2.5>
- Matković, R. i Vejmelka, L. (2022). Online aktivnosti, e-učenje i roditeljska uloga kod osnovnoškolaca za vrijeme pandemije COVID-19. *Medijske studije*, 13 (25), 3-26. <https://doi.org/10.20901/ms.13.25.1>
- Mihajlov, M. i Vejmelka, L. (2017). Internet addiction: a review of the first twenty years. *Psychiatria Danubina*, 29 (3), 260-272. <https://doi.org/10.24869/psyd.2017.260>
- Miliša, Z. i Tolić, M. (2010). Kriza odgoja i ekspanzija suvremenih ovisnosti. *MediAnali*, 4 (8), 135-164. <https://hrcak.srce.hr/65468> (Pristupljeno 2. siječnja 2024.)

- Puharić, Z., Meter, I., Puharić, F. i Lauš, D. (2023). Ovisnost o internetu – jesmo li u opasnosti?. *Policija i sigurnost*, 32 (1/2023.), 50-62. <https://doi.org/10.59245/ps.32.1.4>
- Shaffer, H. J. et al. (2004). Toward a syndrome model of addiction: Multiple expressions, common etiology. *Harvard review of psychiatry*, 12 (6), 367-374. <https://doi.org/10.1080/10673220490905705>
- Svjetska zdravstvena organizacija (2021). Working for a brighter, healthier future: how WHO improves health and promotes well-being for the world's adolescents. *Institutional Repository for Information Sharing*. <https://iris.who.int/handle/10665/351088> (Pristupljeno 29. prosinca 2023.)
- Šincek, D., Milić, M. i Barišić, A. (2023). Kako predstavnici generacije Z percipiraju internet?. *Ljetopis socijalnog rada*, 30 (1), 109-140. <https://doi.org/10.3935/ljsr.v30i1.510>
- Vejmelka, L., i Matković, R. (2021). Online interactions and problematic internet use of croatian students during the covid-19 pandemic. *Information*, 12 (10), 399. <https://doi.org/10.3390/info12100399>
- Vejmelka, L., Strabić, N. i Jazvo, M. (2017). Online aktivnosti i rizična ponašanja adolescenata u virtualnom okruženju. *Društvena istraživanja*, 26 (1), 59-78. <https://doi.org/10.5559/di.26.1.04>
- Weinstein, A. et al. (2014). Internet addiction disorder: Overview and controversies. U: Rosenberg, K. P. i Curtiss Feder, L. (ur.), *Behavioral addictions: Criteria, evidence, and treatment*. Elsevier Academic Press, 99–117. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-407724-9.00005-7>
- Young, K. S. (1998). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychology & Behavior*, 1 (3), 237–244. <https://doi.org/10.1089/cpb.1998.1.237>

INTERNET ADDICTION AMONG ADOLESCENTS AS A CONTEMPORARY SOCIAL PROBLEM - A REVIEW OF RELEVANT KNOWLEDGE

Abstract

Today's adolescents belong to the generations that have been surrounded by the Internet since birth and whose upbringing takes place in the digital world. Previous research has shown that adolescents use the Internet more intensively than adults and that they are at an increased risk of developing Internet addiction problems. Internet addiction belongs to the group of behavioural addictions, and can be defined as a pattern of using the Internet in uncontrolled and long periods of time that has negative psychosocial effects on the daily functioning of adolescents. Considering the indisputable actuality of this problem, the aim of this paper is to provide a concise review and critical overview of Croatian and world literature on the terminology and definition of Internet addiction, its development, prevalence, phenomenology, and psychosocial effects. Croatian and international scientific databases were searched using keywords, and the literature selection criteria were sample, data collection methods, year of publication, language, and scientific field. The literature review included searching, reading, analyzing, evaluating, and summarizing original scientific and review papers. The results of the review indicate the existence of disagreements in the scientific community about a single explanation, theoretical frameworks, and research methods for this social problem. This is the result of different approaches of scientists to this phenomenon, as well as different research goals, sampling methods, measuring instruments, and geographical, technological, and cultural characteristics of the researched area. Although adolescent addiction to the Internet is a relatively new phenomenon and the presence of certain shortcomings in researching its etiology, prevalence, and phenomenology is justified, there is an unquestionable need to expand the body of knowledge by conducting high-quality and comprehensive research that will also emphasize the practical component with the aim of developing appropriate preventive activities and interventions.

Keywords: Internet use, adolescents, development and incidence of Internet addiction, psychosocial effects, literature review

UMJETNOST

LUKA GRBAVAC

Filozofski fakultet u Osijeku

LICA S ULICA: USPOREDNA ANALIZA FOTOGRAFIJA TOŠE DAPCA I VIVIAN MAIER

Sažetak

Tošo Dabac i Vivian Maier predstavljaju dvoje fotografa koji su se bavili socijalnom tematikom i uličnom fotografijom. Tih dvoje fotografa čiste su suprotnosti; imajući na umu kako je Tošo Dabac jedan od najvažnijih hrvatskih fotografa 20. stoljeća, dok je rad Vivian Maier ostao neobjavljen i nepoznat široj javnosti za vrijeme njezina života. Rad polazi od fotografija koje su fotografi stvarali u različitim razdobljima te u različitim državama (pa čak i na različitim kontinentima). Cilj je rada prikazati dio stvaralačkog opusa Toše Dapca i Vivian Maier koji se temelji na uličnoj fotografiji. Metode istraživanja u radu temelje se na stilističkoj usporedbi i analizi fotografija, ali i povijesnoj kontekstualizaciji političkih i ekonomskih prilika u razdobljima kada su fotografije nastale. Istraživanje zaključuje kako, analizom tehnika snimanja, sadržajem i povijesnim kontekstom, Dabac i Maier ne dijele velike razlike. Unatoč vremenskom i geografskom jazu tih dvoje fotografa, vidljivo je kako je upravo fotografija sredstvo komunikacije koje prenosi tisuću riječi; što na površini, što ispod nje. Fotografije uličnih prizora prikazuju bezvremensku problematiku socijalne tematike koja se očituje bez obzira na vrijeme i mjesto. Dabac i Maier to prikazuju kroz prikaze maloga čovjeka u velikim gradovima te se rezultati rada očituju u sličnostima prilikom analize različitih segmenata koji su utjecali na nastanak fotografija iz autorskih opusa odabranih fotografa.

Ključne riječi: Tošo Dabac, Vivian Maier, fotografije socijalne tematike, *Ljudi s ulice*, *Bijeda*

Teorijska podloga ulične fotografije

Čovjek je oduvijek čeznuo za oslikavanjem stvarnosti pa se već od antike javlja Aristotelov pojam *mimesisa*. Umjetnost se do 20. stoljeća razvila uz pomoć tehnologije, a u ovom slučaju veliki korak prema imitaciji stvarnosti omogućio je razvoj fotografije koji se dogodio tijekom 19. stoljeća.

Jedna od vrsta fotografije koja se već u začetcima počela profilirati bila je ulična fotografija jer su prikazi ljudske svakodnevice bili dostupni fotografima, ali su oni trebali odabirati najsitnije trenutke kojima bi uobičajenu svakodnevicu što originalnije i dojmljivije prikazivali promatračima fotografije. Prema definiciji, David Gibson tvrdi kako je ulična fotografija svaka ona koja je snimljena na javnome mjestu te kako ona najčešće prikazuje ljude i njihovu svakodnevicu te utjecaj ljudi, zbog čega izravno prisustvo osoba nije nužno za stvaranje ulične fotografije (2014: 4-5, 9).

Razvojem fotografije počinje se uspostavljati nova hijerarhija među medijima. Snagu medija u povijesti opisao je kardinal John Newman koji je tvrdio kako je zabilježeno da je Napoleon rekao kako se „više treba bojati triju neprijateljskih novina nego tisuću bajuneta“ (McLuhan, 2008: 18). Fotografije su u prošlosti predstavljale način informiranja ljudi koji su se teško „hvatili“ štiva ili su jednostavno bili nepismeni te su im fotografije pružale jedini uvid u različita zbivanja (Sontag, 2007: 24). Osim informativnosti, fotografija počinje poprimiti i umjetnički karakter te se stoga može progovarati o dvostrukoj ulozi fotografije: dokumentarističkoj i umjetničkoj pa se fotografija može analizirati na više načina pri čemu se pozornost stavlja na različite značajke poput makro- i mikrokonteksta, no te su značajke teško odvojive pa se pri analizi dokumentarizam i umjetnička linija teško odvajaju jedna od druge.

Fotografija podrazumijeva saznanje o svijetu onakvim kakvoga ga objektiv zabilježi u zadanome trenutku, stoga fotografija predstavlja odsječak vremena u određenom kontekstu. Samim time, fotografije popunjavaju praznine mentalnih slika u jazu sadašnjosti i prošlosti (Sontag, 2007). Budući da je fotografijom bilo omogućeno trenutno snimanje ljudskoga položaja, ona je usmjerila pozornost na fizički i psihički sadržaj koji je promatrač mogao uočiti te je stoga bila korisna za kolektivno i individualno proučavanje i razvijanje mišljenja, dok je pisani i tiskani tekst bio u zaostatku jer je bio sklon privatnom i individualnom (McLuhan, 2008).

Prizori koji su prikazani fotografijom pokreću savjest i moralni nagon te se naslanjaju na povijesnu situaciju koja je uvjetovala odvijanje takve situacije. Literatura ipak ističe kako je reakcija suosjećanja prilikom promatranja sporedna.

Cilj je ne uznemiriti promatrača, već biti u stanju smireno ga suočiti s užasnim. Smisao fotografiranja ljudi, što čini sastavni dio ulične fotografije, nije ulazak u njihove živote, već kratki posjet njihovoj svakodnevici pa je ujedno cilj fotografa sadržaje svakodnevice prikazati inovativno i zanimljivo (Sontag, 2007). Uz to, treba spomenuti i Rolanda Barthesa koji navodi kako snaga autentifikacije nadilazi snagu reprezentacije prilikom proučavanja fotografije, jer prema njegovom mišljenju referent fotografije nije poput referenata drugih sustava reprezentacije. Barthes tvrdi kako referent fotografije nije *moгуća* realna stvar na koju slika ili znak referira, već *nužno* realna stvar koja je bila postavljena pred objektiv i bez koje ne bi bilo fotografije (Kovač, 2001). Može se zaključiti kako je fotografija uvijek raslojena između dokumentarizma i umjetnosti. Ona u sebi nosi anakronizam i neodređenost mjesta pa se stoga čak namjena fotografije ne može isključivo koristiti kao tumač namjere ili značenja (Emerling, 2012). Iz toga se može zaključiti kako fotografija ne zastupa privilegiju značenja „samopostojanja stvari,“ već ona stvara višestruke poveznice između označenika i označitelja (Emerling, 2012: 41).

Tošo Dabac - kontekst razdoblja i umjetnika

Kako bi se kontekstualiziralo razdoblje u kojemu je Tošo Dabac djelovao, potrebno je osvrnuti se na političke i ekonomske prilike te potom i na samoga umjetnika i njegove preference koje su oblikovale njegove cikluse koje je stvarao u tom razdoblju. Goran Miljan i Ivica Šute ističu kako su prizori u Zagrebu prve polovice 20. stoljeća bili vrlo zanimljivi jer se odvijalo smjenjivanje razdoblja „ludih dvadesetih“ i prelazak u „krvave tridesete“ (Miljan i Šute, 2018: 27). Do pogoršanoga stanja u državi došlo je 1930. godine, kada se pod utjecajem ekonomske krize koja se pojavila u Sjedinjenim Američkim Državama te u Zapadnoj Europi, počeo povlačiti inozemni kapital iz jugoslavenske privrede (Goldstein i Grčić, 2008). U Jugoslaviji je kriza počela 1931. godine slomom Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, što je uzrokovalo domino efekt propadanja brojnih financijskih ustanova te nakon toga i propast cijeloga gospodarstva (Goldstein i Grčić, 2008). U vrijeme krize većina stanovnika bavila se poljoprivredom te su se seljačka gospodarstva nastojala prilagoditi različitim poljoprivrednim kulturama kako stanovništvo ne bi umiralo od gladi, a privremena milostinja omogućavala je građanima preživljavanje u teškim vremenima (Cravetto, 2008).

Što se tiče slike Zagreba toga vremena, 1931. godine u njemu je živjelo nešto više od 185 tisuća stanovnika, a najveći dio stanovnika te godine bio je zaposlen u industrijskim ili drugim privrednim poduzećima te kao uredska i kućna poslužga (Miljan i Šute, 2018). Čak su i najrazvijeniji dijelovi zemlje bili nerazvijeni,

a zaostalost se osobito odnosila na seljaštvo koje je u dobrom dijelu bilo nepismeno i vrlo slabo uključeno u politički život. Zbog sve lošijih životnih uvjeta počela se javljati netrpeljivost između građana i seljaka. Seljaci ili prva generacija doseljenika u gradove s prijezirom je gradsku gospodu nazivala „cilindrašima“ i „kaputašima“ zbog njihovoga skupoga načina života (Goldstein i Grčić, 2008: 342, 350).

U takvim uvjetima počela se razvijati sve veća potreba za dokumentiranjem socijalne stvarnosti pa se iz toga razvila fotoreporterska profesija (Tonković, 2012). Marija Tonković navodi kako Tošu Dapca njegova radoznalost i socijalna osjetljivost izvide na ulice te „on ubrzo postaje važan kroničar godina krize, siromaštva i nezaposlenosti“ (Tonković, 2007: 650). U početku je svojega djelovanja Dabac snimao velik broj reportaža i prosjaka, čime je do izražaja došao njegov specifičan način rada za koji je bilo karakteristično snimanje velikoga broja fotografija na jednu temu i jedan prizor pri čemu je odabirao samo nekoliko najboljih fotografija (Prosoli, 2022). Cilj takvih sadržaja bio je opisivanje socijalnih tema koje su bile sveprisutne u gradovima i na njihovoj periferiji te podizanje svijesti i razvijanje odgovornosti građana prema marginama društva (Prosoli, 2022).

Dio fotografija Toše Dapca pronađenih u negativima objavljen je kao ilustracija članku „Zagrebački parkovi od 12 do 3 pripadaju sirotinji, radnicima i nezaposlenima“ što potvrđuje Dapčevo autorstvo i njegovu fotografsku djelatnost u jugoslavenskim novinama, ali i u reportažama socijalne stvarnosti (Prosoli, 2022). Kao član Fotokluba Zagreb, u skladu s politikom kluba Dabac je u većoj mjeri fotografirao te izlagao portrete, a neki od njegovih kulturnih portreta jesu *Žena iz naroda* i *Filozof života* (Prosoli, 2022). Uzevši u obzir teme koje je Dabac birao te način pristupa, može se zaključiti kako je Dabac bio pod velikim utjecajem američkoga fotožurnalizma koji se temeljio na djelima Lewisa Hinea, koji se smatra jednim od začetnika socijalne dokumentarne fotografije (Prosoli, 2022).

Ljudi s ulice i Bijeda

Najpoznatije Dapčeve fotografije socijalne tematike prvi su put izložene pod nazivom *Bijeda* ili *Misery*.

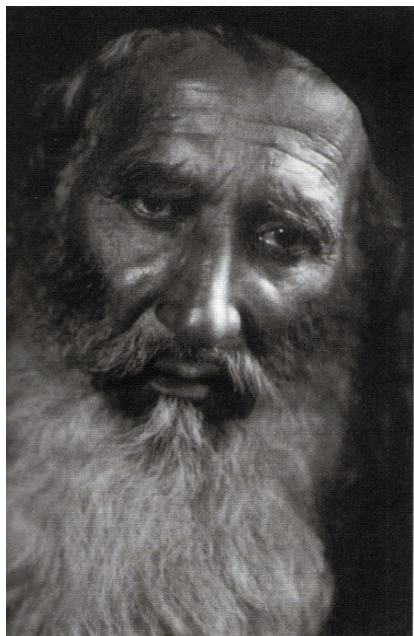
Naslov *Ljudi* javlja se prvi put u časopisu „Foto revija“ 1935. godine u rubrici „Društvene vijesti“ te se može zaključiti kako se kasnije ciklus preimenovao u konačni naziv *Ljudi s ulice*. Taj se naziv prvi put u literaturi susreće u Fotosavezu Jugoslavije, gdje su Dapčeve fotografije 1967. godine bile predstavljene pod nazivom *Ljudi s ulice* (Prosoli, 2022). Kritika je bila vrlo naklonjena djelima iz toga ciklusa pa se tvrdi kako prizori s ulica, iz tramvaja i kavana, sa sajmišta, proce-

sija te prizorima portreta Zagrepčana, prikazuju svakodnevicu Zagreba 1930-ih godina. Leonida Kovač smatra kako Dabac u ciklusu *Ljudi s ulice* avangardnim prikazuje sukob između „glamura metropole u pozadini, s ljudima na rubu egzistencije u prednjemu planu“ (Prosoli, 2022: 17).

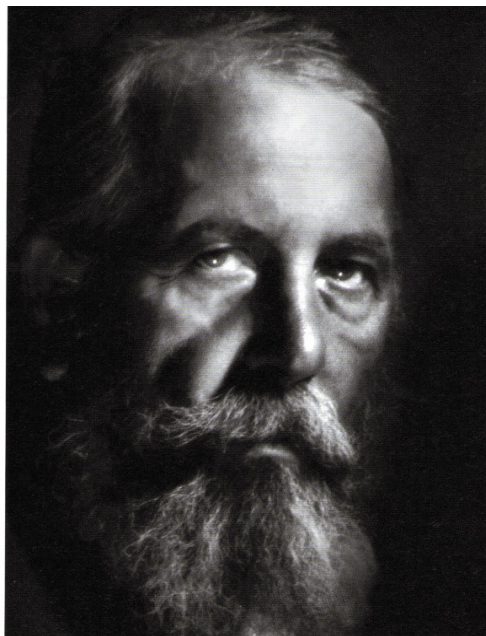
Žarko Domljan navodi kako je Dabac u taj ciklus fotografija uveo motiv čovjeka „u čiju je sudbinu zavirivao, što je postalo njegova strast“ te on tvrdi kako njegovim fotografijama ne dominira voajerizam, već humanost u kojoj se lice čovjeka izjednačava s pejzažem (Prosoli, 2022: 15). Uz to, vidljivo je kako princip kontrasta Dabac koristi na snimkama grada u kojima denotativnu i konotativnu razinu obogaćuje problematiziranjem klasnih razlika u gradskome životu, jer su u istim prizorima imućni građani i prosjaci na rubu egzistencije (Prosoli, 2022).

Kontekst razdoblja i razmatranja kritike relevantni su za analizu fotografija kako bi se mogla premostiti razlika između nastanka i promatranja fotografija. Budući da su Dapčeve fotografije korištene kao ilustracije u novinskim člancima jer mu je cilj bio dokumentirati socijalnu stvarnost u 1930-im godinama, njegove fotografije nose predznak dokumentarizma te se stoga prvo može uočiti sloj dokumentarizma, prije umjetničkoga sloja. Za razliku od većine fotografija koje Dabac stvara na ulicama, ono što je bilo unutar politike Fotokluba Zagreb jesu portreti. Jedno od takvih djela jest usporedno analizirano s djelom drugog europskog fotografa koji je mogao poslužiti kao uzor Dapcu, a njihove se fotografije ističu u monografiji Ive Prosoli o Toši Dapcu. (Fotografija 1) S lijeve strane vidljiva je fotografija njemačkoga fotografa Unwalle *Sumrak života*, dok se s desne strane nalazi fotografija Toše Dapca *Starac (Filozof života)*, a obje su fotografije nastale 1934. godine. Može se zaključiti kako je kod Dapca vidljiv europski utjecaj motiva. Treba istaknuti pozicioniranje subjekta koje unosi velike razlike između dviju fotografija.

Dok Unwallin frontalni prikaz subjekta nudi razočoranoga pojedinca, što je vidljivo i iz naslova fotografije *Sumrak života*, Dabac oslikava svojega subjekta drukčije. Njegov je subjekt snažniji i odlučniji zbog bočnoga pozicioniranja lica subjekta, koncentriranja pogleda izvan fokusa objektiva (kod Unwalle direktni pogled donosi razočaranost) te „poigravanja“ s kontrastom čime do izraza dolaze bistre oči i subjektova brada koje služe kao simboli mudrosti zbog čega fotografija i nosi naziv *Filozof života*.

Unwalla, *Sumrak života*, 1934.,
'internationale Photo-Ausstellung',
erhaus, Beč (1935.), katalog izložbe

Tošo Dabac, *Starac (Filozof života)*, 1934., MUO

Fotografija 1 – Usporedna analiza fotografija *Sumrak života* (1934.) i *Starac (Filozof života)* (1934.). Preuzeto iz: Prosoli, I. (2022). *Tošo Dabac. Umjetnik svojega vremena – kritičko čitanje*. Zagreb: MUO; Školska knjiga, 107.

Dvije fotografije koje više oslikavaju dokumentarizam Dapčeva opusa iz 1930-ih godina jesu one na kojima se pojavljuju ljudi pred oglasnom pločom te fotografija žene u tramvaju. (Fotografije 2 i 3) Te su dvije fotografije u kontrastu jer prikazuju nezaposlene ljude koji kao skupina čitaju oglase s jedne strane te pojedinca, odnosno ženu koja čita novine u tramvaju s druge strane. Nezaposlenim ljudima ne ističe se identitet jer su fotografirani s leđa pa su se promatrači fotografije tako mogli lakše poistovjetiti s prikazanim.

Fotografija 2 – Fotografija Toše Dapca Čitanje oglasa (1934.). Čitanje oglasa. *Pipschipsvideoclips*. www.pipschipsvideoclips.com/files/fightclub/dabac/slike/CitanjeOglasa.jpg. (Pristupljeno 7. srpnja 2024.)

Fotografija 3 – Fotografija Toše Dapca *U tramvaju* (1934.), preuzeto iz: Košćević, Ž. (1989). Tošo Dabac. *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi*, 45/46(1), 31.

S druge strane, žena koja čita novine u tramvaju prikazana je u lagodnijem položaju, prije svega ekonomskom iz razloga jer si može priuštiti novine, a nije morala čitati oglase i vijesti s oglasne ploče.

Umjetničku notu u drugoj fotografiji nudi gospođa koja sjedi iza mlade žene u tramvaju jer ona daje promatraču naslutiti ono što zasigurno dolazi (u ovom slučaju doslovno, to jest fizički) iza mladosti, a to je starost. Unatoč mogućnostima umjetničke analize tih fotografija, vidljivo je kako je Dabac bio fokusiraniji na dokumentarizam svojih fotografija u tom razdoblju svojega stvaralaštva kako bi bilježio socijalno stanje u Zagrebu. Još jedna fotografija koja tematizira tešku stvarnost zagrebačkih ulica onoga vremena jest fotografija nazvana *Prosjački ručak*. (Fotografija 4)

Fotografija 4 – Fotografija Toše Dapca *Prosjački ručak* (1932.), preuzeto s MUO-024367: Ljudi s ulice: fotografija. Repozitorij MUO.<https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=11620>. (Pristupljeno 7. srpnja 2024.)

Ona donosi prikaz dvojice ljudi koji razgovaraju i objeđuju na stepeništu. Dokumentiranjem socijalne stvarnosti i takvim imenovanjem fotografije vidljiva je referenca i intermedijalna poveznica s tekstom Antuna Branka Šimića *Ručak siromaha*.

Uz intermedijalnu referencu, fotografija *Prosjački ručak* prikazuje dva subjekta koji sjede ispred ulaza u stambenu zgradu, što situaciju stavlja u kontrast, jer su (i sami) vjerojatno bili beskućnici. Diskusija dvojice prikazanih subjekata nije užarena, već se njihova komunikacija odvija znakovitim pogledima te pozicioniranjem tijela koja su okrenuta jedno prema drugome što odaje dojam bliskosti između subjekata. Uz to, treba istaknuti i položaj subjekata, točnije kako lijevi subjekt stoji naslonjen na zid te je viši od desnoga što upućuje na hijerarhiju i različite vrijednosti u društvu koje se nameću čak unutar istih klasnih skupina. Fotografirana scena može se povezati s filmovima Charlieja Chaplina u kojima glumi skitnicu, a posebice se ističe film *The Kid* (1921.) u kojemu subjekt (skitnica) i dijete u jednoj sceni zajedno sjede na stepeništu ispred kuće. Posljednja odabrana fotografija nazvana je *Put na giljotinu*. (Fotografija 5) Ta fotografija donosi paradoksalan prikaz čovjeka i konja, odnosno kljuseta iza kojih se prostire panorama suvremenoga grada. Fotografija je snimljena iz blago spuštenu raskursa koji je karakterističan za Dapčevo djelovanje, a pojedinci su, točnije ljudi, prikazani kontrastno spram konja. Gradska panorama i „cilindraši“ ne predstavljaju odgovarajuće okruženje konju, kojega bi se vjerojatnije smjestilo na selo ili gradsku periferiju.

Dabac se ipak koristi kontrastom te sve likove na fotografiji prikazuje kao siluete, točnije crnom bojom tako da im se identitet ne može razaznati, a pritom iste karakteristike daje ljudima i prikazanoj životinji. Korak čovjeka, odnosno subjekta u fokusu, ovjekovječen je u atemporalnosti, a naslov *Put na giljotinu* dovoljno govori o lošim životnim uvjetima i ekonomskim nepravilnostima koje je Dabac bilježio na svojim fotografijama.

Fotografija 5 – Fotografija Toše Dapca *Put na giljotinu* (1937.), preuzeto iz: Prošli, I. (2022). *Tošo Dabac. Umjetnik svojega vremena – kritičko čitanje*. Zagreb: MUO, Školska knjiga, 17.

Vivan Maier - kontekst razdoblja i umjetnice

Poslije Drugoga svjetskoga rata u Sjedinjenim Američkim Državama nastupilo je razdoblje „mirnih pedesetih godina“. To razdoblje obilježeno je naglašenim društvenim konsenzusom, brzim gospodarskim rastom, osjećajem nacionalnoga ponosa te razvojem široke potrošnje (konzumerizma). U vrijeme prosperiteta javila se ideja rata protiv siromaštva te je javnost postala svjesna važnih društvenih skupina u gradovima i selima koje su živjele u lošim uvjetima te se za takve skupine predviđala državna pomoć i prestrukturiranje zapuštenih i devastiranih urbanih središta (Cravetto, 2008).

Unatoč ekonomskome prosperitetu, ovisno o fluktuacijama, između 25 i 33 % stanovnika bilo je ispod vladine granice siromaštva. Siromašni su često bili „izgurani“ iz vidokrug a i smješteni u gradske četvrti i *barriose* ili kampove za skitnice.

Šezdesetih, kada je Maier bila aktivna, „kultura siromaštva“ pažljivo se dokumentirala, ali se ona manje dokumentirala naspram kulture „impresivnog napretka“ pedesetih godina koja je bila ponos američke vlade i javnosti (Sellers, May, i McMillen, 1996: 377).

Neke su od njezinih fotografija prema kritici izvanredne jer su snimljene iz jednoga pokušaja, a ne kao kod većine fotografa pa tako i kod Dapca, iz „rafala“ fotografija, što je ključna razlika između dvaju autora (Maloof, 2014: 49).

Do 1970-ih više ljudi živjelo je u prigradskim naseljima, nego u gradskim središtima, seoskim područjima i malim gradovima zajedno. U gradovima su ostali živjeti siromašni, nebijelci i stariji, dok su bijelci srednje klase svoj „američki san“ pokušavali ostvariti na periferiji, dok su gradska središta postajala „rezervati manjina i marginalaca“ (Sellers, May i McMillen, 1996: 379). Svi opisani događaji i utjecaji formirali su djela koja je Vivian Maier stvarala svojim fotoaparatom. Ističe se kako je ona u crno-bijelim fotografijama, koje je fotografirala od 1950-ih do sredine 1970-ih, bila intuitivna i sigurna u svoj rad (Maloof, 2014). Treba istaknuti kako se Maier se nije slagala s idejom kako „u ženstvenosti treba biti doza dostojanstva i elegancije“ te je često fotografirala indikatore seksualnosti poput letaka i naljepnica za usluge pobačaja, fasade *sex shopova*, striptiz klubova te pornočasopisa koji su nerijetko fotografirani u kantama za smeće, čime se ističe i feministička linija njezine umjetnosti, što se uklapalo u sadržaj koji je bio tražen u ono vrijeme, odnosno zahtijevan od publike (Maloof, 2014: 39). Uz to, njezine su fotografije dodirivale brojne teme i probleme poput rasnih, rod-nih i klasnih stereotipa, drugotnosti te povezanosti poznatih s „komercijalom“ itd. (Maloof, 2014). Samim time zaključuje se kako je Maier razmišljala unutar okvira fotografija koje je stvarala te kako nije fotografirala prizore samo s ciljem dokumentiranja, već je pomno birala objekte što je doprinosilo (umjetničkoj) autentičnosti njezinih djela (Maloof, 2014).

Ulice New Yorka i Chicaga

Budući da je Vivian Maier fascinaciju fotografijom držala za sebe i užu krug ljudi, njezine fotografije ostale su u negativima te nisu bile sortirane u određene kategorije poput ciklusa. Fotografije koje je Maier fotografirala potvrđuju kako je u New Yorku i Chicagu bila fascinirana „malim ljudima u velikim gradovima“, točnije urbanim prostorima u arhitektonskim kompleksima koji su bili spojeni s životom (ljudi) na ulici (Maloof, 2014: 32).

O njezinim fotografijama progovaraju Elizabeth Edwards i Jance Hart koje tvrde kako se fotografije Vivian Maier može „iščitavati na različite načine“, što doprinosi analizi koja može biti iz dokumentarističke i umjetničke perspektive (Maloof, 2014: 51).

Prve odabrane fotografije Vivian Maier mogu se povezati s Dapcem na razni ni motiva spavača. (Fotografije 6, 7, 8 i 9) Prva fotografija prikazuje prodavača

novina na štandu koji spava na radnome mjestu. Njegovo okruženje služi kao kritika medijima koji su postajali sve rašireniji i napadniji u tom vremenu.

Fotografija 6 - Fotografija Vivian Maier iz New Yorka (ožujak 1954.), preuzeto iz: Maloof, J. (ur.) (2011). *Vivian Maier. Street Photographer*. New York: PowerHouse Books, 30.

Čovjek je prikazan kao pasivan (spava) pokraj vijesti koje su posvuda oko njega, ali ga ne uspijevaju zainteresirati. Druga fotografija prikazuje autoreferencijalnost kamere uz motiv spavača. Maier fotografira drugoga fotografa koji uvijekovječuje motiv spavača pa time pruža dodatnu perspektivu koja često nije vidljiva, a to je „pogled iza kulisa“ jedne fotografije. Posljednje dvije odabrane fotografije „spavača“ otkrivaju razliku između Dapčevih i spavača koje Maier prikazuje na svojim fotografijama.

Za razliku od spokojnih Dapčevih spavača, Maier motiv spavanja nerijetko koristi kako bi ga predstavila hororično te (pozitivno) uznemiruje promatrača jer njezini spavači nerijetko izgledaju kao da su mrtvi ili su u položajima koji izazivaju neugodne emocije.

Fotografija 7 - Fotografija Vivian Maier iz Chicaga (?), preuzeto iz: Maloof, J. (2014). *Vivian Maier: A Photographer Found*. New York; HarperCollins, 192.

Fotografija 8 - Fotografija Vivian Maier iz New Yorka (svibanj 1953.), preuzeto iz: Maloof, J. (2014). *Vivian Maier: A Photographer Found*. New York: HarperCollins, 84.

Fotografija 9 - Fotografija Vivian Maier iz Central Parka u New Yorku (1954.), preuzeto iz: Maloof, J. (2014). *Vivian Maier: A Photographer Found*. New York: HarperCollins, 82.

Odabrane četiri fotografije prikazuju čvršće motive razdora i reference na ostale medije. Prva fotografija prikazuje motiv starca i starice koji su u fokusu naspram modernih nebodera New Yorka, što je oksimoronski prikaz koji se prema položaju subjekata intermedijalno može povezati sa slikom Granta Wooda *Američka gotika*. (Fotografija 10)

Fotografija 10 - Fotografija Vivian Maier iz New Yorka (o. 1960.), preuzeto iz: Ma-loof, J. (2014). *Vivian Maier: A Photographer Found*. New York: HarperCollins, 143.

Fotografija koja je stvorena u jednoj čikaškoj galeriji donosi prikaz izravne intermedijalne reference na sliku Jacquesa Davida *Mrtvi Marat*. Na toj fotografiji vidljiv je motiv distorzije između promatrača koji nagine glavu u jednu, dok je Maratu glava nagnuta na drugu stranu, što daje ideju o proizvoljnom promatranju umjetnosti te kako čovjek stvara umjetnost na svoj način mimezom, što dovodi do paradoksa jer bi umjetnost trebala oponašati stvarnost, dok je ovdje slučaj da stvarnost oponaša umjetnost. (Fotografija 11) Fotografija koja prikazuje čovjeka i dijete s balonom u zoološkome vrtu grada New Yorka, također ima snažnu poveznicu s umjetnosti i to sa slikom belgijskoga slikara Renéa Magrittea *The Son of a Man*. (Fotografija 12) Na fotografiji je subjektovo lice skriveno balonom, baš kao što je Magritteovom subjektu identitet skriven jabukom.

Maier se u tom slučaju koristi motivom znatiželje jer promatrača takav osjećaj može potaknuti na promišljanje, ali ga i uznemiriti jer mu se ne nudi izravan odgovor, a to je što ili tko se krije iza skrivenoga.

Fotografija 11 - Fotografija Vivian Maier iz Chicaga (prosinac 1962.), preuzeto iz: Maloof, J. (2014). *Vivian Maier: A Photographer Found*. New York: Harper-Collins, 136.

Fotografija 12 – Fotografija Vivian Maier iz New Yorka (?), preuzeto iz: Maloof, J. (ur.) (2011). *Vivian Maier. Street Photographer*. New York: PowerHouse Books, 102.

Posljednja fotografija, kao i kod Dapca, nudi prikaz čovjeka i konja u neprirodnome okruženju, točnije u gradu. Maier dodatno unosi „dašak“ umjetničke linije stavljajući fokus na bočnu simetriju promatranoga objekta, što se može vidjeti i u filmovima Wesa Andersona. (Fotografija 13)

Fotografija 13 - Fotografija Vivian Maier iz New Yorka (?), preuzeto iz: Maloof, J. (ur.) (2011). *Vivian Maier. Street Photographer*. New York: PowerHouse Books, 34.

Zaključak

Zaključno, na primjeru dvaju autora vidljivo je kako ulična fotografija posjeduje univerzalan jezik koji se može tumačiti dokumentaristički i umjetnički, a to ovisi o promatraču, načinu promatranja i drugim elementima makrokonteksta.

Unatoč tomu što su stvarali u različitim razdobljima i na različitim kontinentima, njihove fotografije donose prikaz određenih motiva koji su im zajednički. Ključno jest da oni nisu marginalizirali te su fotografirali sve pojedince tako što su vrlo kratko „posjećivali“ njihove živote koje su ovjekovječili u atemporalnosti i aspacialnosti svojih objektivâ.

Time su stvorili veliku ostavštinu u umjetnosti, ali i neprocjenjivu mogućnost komuniciranja suvremenoga promatrača s prikazima te ljudima iz prošlosti.

Stvaralački opusi ovih dvaju fotografa stoga predstavljaju predmete potencijalnih budućih istraživanja koja bi se trebala temeljiti na intermedijalnoj analizi predložaka socijalne fotografije. Fotografije tih autora trebalo bi dublje intermedijalno analizirati kroz prizmu dokumentarizma i umjetničkoga viđenja čime bi se detaljnije usporedila određena obilježja socijalne fotografije. Samim time, dobio bi se uvid na utjecaje koji su oblikovali njihovo stvaralaštvo (ekonomski, politički, društveni itd.), kao i viđenje univerzalnih motiva i odlika socijalne fotografije koji se pojavljuju kod oboje autora, unatoč njihovom vremenskom i prostornom jazu. Relevantni pokazatelji mogli bi se i prikazati ekstenzivnijim istraživanjem koje bi se bavilo isključivo navedenim autorima prilikom čega bi se popisivalo njihova autorska djela, klasificiralo ih se u određene kategorije (primjerice *motiv spavača* i sl.), čime bi se došlo do detaljnog usporednog prikaza njihova stvaralaštva prema zajedničkim, odnosno različitim obilježjima.

Literatura

- Cravetto, E. (2008). *Povijest: 16. knjiga. Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*. Zagreb: Jutarnji list.
- Emerling, J. (2012). *Photography History and Theory*. Prvo izdanje. New York: Routledge.
- Gibson, D. (2014). *The Street Photographer's Manual*. Prvo izdanje. London: Quintet Publishing.
- Goldstein, S. i Grčić, M. (ur.) (2008). *Povijest: 21. knjiga. Hrvatska povijest*. Prvo izdanje. Zagreb: Jutarnji list.
- Kovač, L. (2001). *Kodovi identiteta*. Prvo izdanje. Zagreb: Meandar.
- Maloof, J. (2014). *Vivian Maier: A Photographer Found*. Prvo izdanje. New York: HarperCollins.
- McLuhan, M. (2008). *Razumijevanje medija: Mediji kao čovjekovi proizvođači*. Prpa, David (prev.). Prvo hrvatsko izdanje. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Prosoli, I. (2022). *Tošo Dabac. Umjetnik svojega vremena – kritičko čitanje*. Prvo izdanje. Zagreb: MUO, Školska knjiga.
- Tonković, M. (2012). Fotografija tridesetih godina. U: Kolečik, Lj. i Prelog, P. (ur.), *Moderâna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975*. Prvo izdanje. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, str. 186-219.

- Tonković, M. (2007). Tošo Dabac. U: Budak, N. (ur.), *Croatica – Hrvatski udio u svjetskoj baštini*. Prvo izdanje. Zagreb: Profil, str. 648-654.
- Sellers, C., May, H. i McMillen, N. (1996). *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*. Batinović, N. i Popović, N. (prev.). Prvo hrvatsko izdanje. Zagreb: Barbat.
- Sontag, S. (2007). *O fotografiji*. Rončević, Ivana (prev.). Prvo hrvatsko izdanje. Osijek: Naklada EOS.

FACES IN THE STREETS: COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PHOTOGRAPHS TAKEN BY TOŠO DABAC AND VIVIAN MAIER

Abstract

Tošo Dabac and Vivian Maier represent two photographers who were engaged in the field of social issues and created street photographs. These two photographers are exact opposites – having in mind that Tošo Dabac was one of the most important Croatian photographers of the 20th century, while Vivian Maier's work was unpublished and unrecognized during her lifetime. The paper is based on photographs that the photographers created in different time periods and in different countries (even on different continents). The goal of this paper is to present a part of the oeuvre of Tošo Dabac and Vivian Maier considered to be street photographs. The methods of the research are based on stylistic comparison of the photographs, but also on the historical contextualization of political and economical situations of the periods in which the photographs were made. The research concludes that there are no big differences between Dabac and Maier regarding creation techniques, the content, and the historical context of the photographs. Despite the time and the geographical gap between these two photographers, it is evident that photography is the universal instrument of communication that can say a thousand words; some of them are visible on the surface of the photography and some have to be found in the deeper context. The photographs of the streets show timeless scenes on the topic of social issues that manifest regardless of the time and place in which the photograph was created. Both Dabac and Maier present the topic through the vision of the lower-class people in the big cities, thus the analysis of different segments that influenced the making of the photographs of the two selected authors shows similarities between them.

Keywords: Tošo Dabac, Vivian Maier, photographs showing social themes, *People from the Street*, Misery

MATEA MILIČIĆ KARLIĆ

Osnovna škola "Davorin Trstenjak" Podgajci Podravski

**BIBLIA PAUPERUM U CRKVI SVETOG MATEJA
APOSTOLA I EVANĐELISTA U ŠTITARU***Sažetak*

Crkva svetog Mateja u Štitaru predstavlja klasičan primjer devetnaestostoljetne neogotičke sakralne građevine. Njezinu unutrašnjost krase brojni slikovni prikazi biblijskih događaja. Iako se u govoru o „staroj štitarskoj crkvi“ naglasak stavlja na njihovu estetiku, prvotna svrha tih slika bila je odgojno-obrazovnog karaktera. Naime, žitelji ovog podneblja većinom nisu bili pismeni. Uzimajući u obzir loše društveno-ekonomske prilike koje su u 19. stoljeće vladale, takvo što ne čudi. Osim zbog nepismenosti, puk najčešće nije aktivno sudjelovao u liturgijskom slavlju jer je ono, sve do 1969. godine, bilo na njima nepoznatom latinskom jeziku. Kako bi razumio liturgijski sadržaj, puk se nerijetko služio zidnim i stropnim slikama. Cilj je ovog rada aktualizirati odgojno-obrazovnu dimenziju slikovnih prikaza biblijskih događaja u crkvi svetog Mateja u Štitaru. Analiza slikovnih prikaza počiva na kvalitativnim metodama, prvenstveno pregledu relevantne literature, te iskazima mještana danima u anketi provedenoj u travnju i svibnju 2024. godine. Razgovor s mještanima predstavlja krucijalan dio ovog rada jer se iz njihova kazivanja može zaključiti kako većina njih ne zna koji su slikovni prikazi prisutni u crkvi, već samo znaju „da ih je puno i da su lijepi.“ U prošlosti su te slike imale veliku ulogu u vjerskom odgoju stanovništva. Nakon liturgijske reforme, provedene poslije Drugog vatikanskog sabora, ostala je samo umjetnička dimenzija tih djela. S obzirom na njihovu tadašnju važnost, može se zaključiti kako bi i u današnjem okružju sve prisutnije vjerske ravnodušnosti, upravo opisani alati doprinijeli novoj evangelizaciji lokalnog stanovništva.

Ključne riječi: Biblia pauperum, sakralna umjetnost, nova evangelizacija, vjerski odgoj

Uvod

Biblija siromaha (lat. *Biblia pauperum*), odnosno Biblija u slikama (prizori iz Starog zavjeta i Novog zavjeta), popraćena je tekstom i kratkim tumačenjem. Prvi se put pojavljuje krajem 13. stoljeća u Bavarskoj, odakle se širi po cijeloj Europi. Služila je neuku i siromašnom kleru kao propovjednički priručnik te je ujedno time zavrijedila svoj naziv. Svaki list donosi središnji prizor iz evanđelja (*antitypus*) koji je potom tumačen (*typus*). Tako se iznad i ispod novozavjetnog prizora, poput prikaza proroka, nalaze tekstovi koji tumače njegovo značenje. Biblija siromaha slikama i prizorima objašnjava podudarnost Starog i Novog zavjeta. Uz to, upućuje na to kako je Stari zavjet prasluka (*prefiguracija*) i nagovještaj (*tip*) onoga što će se jasno ostvariti u Novom zavjetu. Biblije siromaha preteče su oslikanih biblijskih izdanja (Rebić, 2002, 99).

Navedena definicija predstavlja klasičan opis pojma Biblija siromaha. No opisani pojam može podrazumijevati sakralnu umjetnost unutar crkvenih zdanja općenito iz vremena do 20. stoljeća. U skladu s tim, ovaj će se rad baviti proučavanjem sakralne građevine koja je građena početkom 19. stoljeća u Štitaru.

Rad je podijeljen na nekoliko dijelova. Prvi dio donosi općenite podatke o staroj crkvi u Štitaru, pri čemu se posebno osvrće na razdoblje njezine gradnje kao neposrednog čimbenika njezina uređenja. U drugom dijelu opisana je crkvena unutrašnjost te njezin umjetnički izričaj. Posljednji dio ističe važnost upotrebe freski i ostalih sakralnih predmeta u provođenju nove evangelizacije na koju poziva papa Franjo. Pored toga, u drugom i trećem dijelu doneseni su rezultati ankete koja je provedena među lokalnim stanovništvom o poznavanju crkve i njezina interijera.

„Stara“ crkva svetog Mateja apostola i evanđelista u Štitaru

Župa svetog Mateja apostola i evanđelista rimokatolička je župa Đakovačko-osječke nadbiskupije koja se nalazi na teritoriju općine Štitar. Sama općina predstavlja najmlađu jedinicu lokalne samouprave u Republici Hrvatskoj. Nastala je 2006. godine odvajanjem od grada Županje. Nalazi se u Vukovarsko-srijemskoj županiji na obali rijeke Save.

Štitar je prepoznatljiv po svojim dvjema crkvama. Iste se nalaze nasuprot jedna drugoj te su posvećene svetom Mateju, apostolu i evanđelisti. Stara župna crkva, koja je ujedno tema ovog rada, građena je u klasicističkom stilu. Posvećena je 18. listopada 1818. godine. S porastom broja stanovništva u selu crkveni prostor postaje premalen. Također dolazi do pojave pukotina u zidu koje su zahtijevale

sanaciju. Kao rezultat navedenog, 1974. godine počinje gradnja nove, prostorno veće crkve koja do danas ima ulogu središnje štitarske bogomolje. Stara je crkva pak 2015. godine obnovljena te su u njoj povremeno slavi liturgija.

Štitar je zbog teritorijalne specifičnosti pripadao Vojnoj krajini čija je primarna funkcija bila obrana protiv osmanlijskih osvajanja (Iveljić, 2010: 134). Analizirajući vjersku situaciju na području Vojne krajine, biskup u miru mons. Marin Srakić donosi statističke podatke o pripadnicima različitih vjeroispovijesti. Prema rezultatima, većinom su u pitanju bili rimokatolici, pravoslavci, grkokatolici, protestanti te Židovi. Godine 1820. na području Slavonije bilo je 76 rimokatoličkih župa (Srakić, 1989: 45). Jedna od njih je i župa Štitar koja je u navedenom razdoblju bila filijala župe Bošnjaci. Međutim, to se mijenja 1848. godine kada Štitar postaje samostalna župa (Sršen, 2010).

Crkva je izgrađena 1818. godine u stilu baroknog klasicizma, karakterističnog za područje Slavonije u 19. stoljeću. Pojam barokni klasicizam, kao što i sam naziv govori, obuhvaća elemente baroka i klasicizma između kojih nije moguće povući jasnu liniju razdvajanja. Klasicizam karakterizira inspiriranost antičkim civilizacijama te sklonost geometrijskoj formi građevina i simetriji. Barok je pak suprotnost klasicizmu, iako je i tu prisutna upotreba zakonitosti klasične arhitekture. Za njega je svojstven odmak od pravila te prisutnost brojnih stupova, kupola i elipsi (Botica, 2016: 54). Taj spoj naizgled potpuno različitih pristupa i stilova umjetničkog oblikovanja primjenjuje se u srednjoj Europi od sredine 18. stoljeća do početka 19. stoljeća. Opisani široko rasprostranjen stil gradnje koji je vremenski trajao 70-ak godina još uvijek je pred-

Slika 1. Crkva svetog Mateja apostola i evanđelista u Štitaru

met rasprave među stručnjacima, posebice u vidu njegova definiranja i značenja (Horvat, 1979: 289).

Za razliku od zapadnoeuropskih zemalja poput Francuske i Engleske, spomenuto razdoblje u Habsburškoj Monarhiji, čije je pogranično područje bila Vojna krajina u sklopu koje se nalazio Štitar, obilježeno je jozefinizmom. Naime, dok su se u zapadnoj Europi gradile velebnе građevine, u Habsburškoj Monarhiji naglasak je stavljen na svrhovitost i iskorištenost prostora pod nadzorom državnog aparata (Botica, 2016: 57). Iako su nastojanja habsburških monarha bila sekularne orijentacije u smislu razdvajanja Crkve i države, uzimajući Crkvi sve ono što nije bilo svrhovito i doprinosilo društvu, vjerskog izričaja u narodu nije manjkalo. O tome, između ostalog, svjedoče i brojne crkve građene u 18. i 19. stoljeću.

Unutarnje uređenje stare crkve u Štitaru

Unutarnje uređenje crkve uvelike je ovisilo o pismenosti ondašnjeg stanovništva. Statistički podatci o pismenosti u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća pokazuju kako je 85 % stanovništva nepismeno. Postotak nepismenosti među seoskim stanovništvom iznosio je 88 %, dok je među gradskim stanovništvom iznosio 52 %. Zahvaljujući Mažuranićevoj reformi školstva, do 1880. godine u Banskoj Hrvatskoj djelomično je smanjena nepismenost, no još uvijek je gotovo tri četvrtine stanovnika bilo nepismeno (Župan, 2016: 273). U Vojnoj krajini situacija je bila ponešto drugačija. Naime, ondje je od 1845. godine školstvo bilo pod nadležnosti biskupskog ordinarijata koji se bavio unutarnjim uređenjem škola, poučavanjem vjeronauka, metodike, discipline i morala. S druge strane, mjesne su vlasti bile zadužene za financiranje i održavanje škola te su primoravale roditelje na dječje školovanje. U tom su razdoblju postojale škole u Babinoj Gredi i Bošnjacima (Marković, 2011: 88.).

Pedagog i metodičar, rodom iz Štitara, Ivan Martinović govori o počecima školstva u Slavoniji. Tako u svojim spisima piše sljedeće:

„U najljepšim i najtežim časovima života svoga, sakupljali su se naši predji u Slavoniji oko svojih duhovnih pastira, oko redovnika Franjevac, (...) oni su u ono ljuto doba i obučavali narod i darovite mladiće iz seljačkog staleža u čitanju, pisanju i računanju.“ (Martinović, 1912: 80-81.)

Usprkos svim naporima, zbog rata škole su se zatvarale, a brojni učitelji koji nisu bili klerici, postali su državni činovnici. S vremenom je opasnost od Osmanlija prošla, ali roditelji nisu nastavili slati djecu u školu, već su ih ostavljali kod

kuće kao ispomoć u poljoprivredi. O tome mogu posvjedočiti pojedini stanovnici Štitara koji nisu išli u školu ili su završili tek prva dva razreda.

Drugi vatikanski sabor u konstituciji *Sacrosanctum concilium* donio je odredbu o slavljenju liturgije na narodnom jeziku (SC, 1963: 63). To je u praksi provedeno tek nakon liturgijske reforme 1969. godine, a do tada je liturgija bila na latinskom jeziku. Puk koji nije bio obrazovan i pismen u većini slučajeva nije shvaćao ono što se na svetoj misi događa kao ni njezina čitanja. U homiliji je župnik imao priliku vjernike poučiti vjerskim istinama i kršćanskim načelima življenja, a u tome su mu pomagale freske unutar crkve.

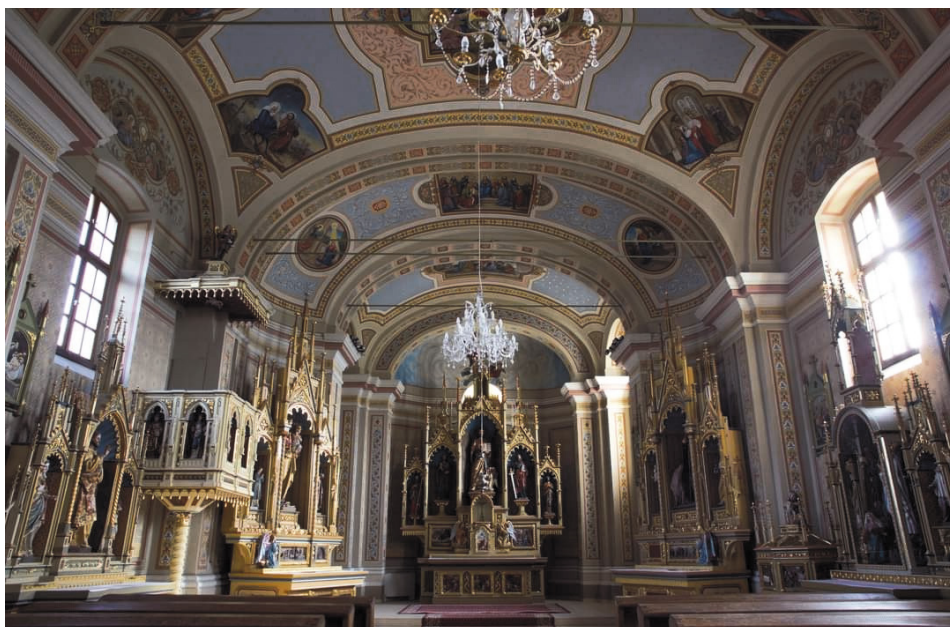
Kao što je već u radu istaknuto, stara štitarska crkva obnovljena je 2015. godine. Na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstava kulturnog dobra, na sjednici održanoj 28. i 29. svibnja 2018. godine, utvrdilo je kako inventar crkve sv. Mateja u Štitaru ima svojstvo kulturnog dobra u smislu članka 8. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara te se, sukladno članku 12. stavku 4. istog Zakona, određuje upis u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.¹

Unutrašnjost crkve bogato je oslikana stiliziranim biljnim motivima te biblijskim prikazima. Neogotički inventar crkve nastao je krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Propovjedaonica s likom evanđelista, krstionica, pet tirolskih oltara s kipovima i reljefima te zidne reljefne slike izrađeni su u radionicama Ferdinanda Stuflessera u Tirolu. Jedan oltar, klupe i postaje križnog puta djelo su domaćih majstora od kojih se spominju Josip Pellerini iz Vinkovaca i majstor Kovačić.² Crkveni inventar uključuje sljedeće: glavni oltar sv. Mateja, bočni oltar Majke Božje, bočni oltar sv. Antuna Pustinjaka, bočni oltar Presvetog Srca Isusova, bočni oltar Gospe Lurdske, jednu propovjedaonicu i krstionicu, četrnaest postaja križnog puta, sedam reljefnih slika s prikazima Uhićenje Isusa na Maslinskoj gori, triptih Betlehem, Kalvarija (Raspeće), Pokolj nevine dječice, obrezanje Ivana Krstitelja, ustanovljenje Dvanaestorice, izlječenje Petrove punice, deset klupa za vjernike, dvije škropionice te liturgijsko ruho i posuđe. Sav je inventar ujednačen i predstavlja neogotičku cjelinu unutar klasicističkog prostora crkve.³

¹ Usp. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, rješenje o svojstvu kulturnog dobra, ur broj 532-04-01-03-02/2-18-1, Zagreb, 8. lipnja 2018.

² Usp. ibidem

³ Usp. ibidem

Slika 2. Unutrašnjost crkve svetog Mateja apostola i evanđelistu u Štitaru

Crkva je bogato urešena freskama. Hrvatski enciklopedijski rječnik opisuje pojam freska kao sliku koja čini dio zida te je izrađena vodenim bojama na svježoj žbuci (Jonjić et al, 2004: 275). Freske su tematski raspoređene. Velike stropne freske donose važnije događaje iz Isusova života. Tako prikazuju Isusovo krštenje na rijeci Jordan koje označava početak njegova javnog djelovanja, svadbu u Kani Galilejskoj gdje je učinio prvo čudo pretvorivši vodu u vino, ulazak na magarcu u Jeruzalem koji se obilježava kao blagdan Cvjetnice odnosno Nedjelje Muke Gospodnje, Posljednju večeru na kojoj je ustanovio Euharistiju i svećenički red, Uskrsnuće, Uzašašće, silazak Duha Svetoga na apostole te prikaz Presvetog Trojstva iznad glavnog oltara. Osim navedenih, vidljivi su i drugi događaji iz Isusova života. To su Marijin navještaj (Lk 1, 26-38), Marijin pohod Elizabeti (Lk 1, 39-56), Bijeg u Egipat (Mt 2, 13-15), Isusovo prikazanje u Hramu (Lk 2, 22-24), Sveta obitelj, Grešnica pere Isusu noge (Lk 7, 36-50), Petar je zatajio Isusa tri puta i Isus pere Petru noge. Također su prisutne tri freske sa starozavjetnim prikazima. One ilustriraju Edenski vrt (Post 2,8), epizodu izгона iz vrta (Post 3) te predaju Božjih zapovijedi Mojsiju. Ono što je posebno zanimljivo jest to da je zidne slike naslikao gospodin Barčanac, samouki slikar o kojem se ne zna mnogo.

Za potrebe ovog članka provedena je anketa. U njoj su sudjelovale 73 osobe s područja Štitaru. Iste su bile starije od 18 godina te različitih razina obrazovanja.

Rezultati su pokazali kako se 97,2 % ispitanika izjašnjava da su vjernici. Od njih 93,1 % redovito ide u crkvu i prima sakramente, dok više od 75 % smatra kako vjera ima važno mjesto u njihovu životu.

Kako je već ranije u radu rečeno, u Štitaru se nalaze dvije crkve, a obje su posvećene svetom Mateju. Stara crkva uređena je u neogotičkom stilu, dok je nova modernog stila. Što se tiče samih crkvi, 87,5 % stanovnika izjavilo je da im se više sviđa stara crkva navodeći kako je ona ljepša, svečanija te da odiše nekom posebnom duhovnom dimenzijom. Vjernici smatraju kako su freske, oltari i kipovi važni za njihovu duhovnost jer omogućuju bliže razmatranje Kristova života, uranjanja u otajstva vjere te doprinose razvoju osjećaja povezanost s Bogom.

Suvremenom čovjeku ta crkva može izgledati kao „kič“ jer je mnogo toga zastupljeno u prostoru male kvadrature. Međutim, ako se uzmu u obzir okolnosti u kojoj je crkva građena, jasno je što je dovelo do određenih odluka koje se uvjetovale njezin izgled. Kako je već prije istaknuto, Štitar je u tom razdoblju bio dio Vojne krajine, a sudeći prema povijesnim okolnostima, ali i župnim knjigama, većina stanovništva bila je nepismena. To ne treba čuditi, posebice uzme li se u razmatranje činjenica kako su i danas u mjestu prisutni nepismeni pojedinci mlađom starije životne dobi. Potrebno je ukratko pojasniti i crkvenu situaciju toga vremena. Liturgija je sve do 1970-ih godina, odnosno nakon Drugog vatikanskog sabora, bila na latinskom jeziku. Župljani nisu bili upoznati sa sadržajima čitanih evanđelja, a štoviše ponekad ni sam svećenik nije u potpunosti razumio ista. Kako bi razumjeli vjersku poruku, puk i kler nerijetko su se služili freskama, kipovima i prikazima na oltaru.

Stare metode kao sredstvo nove evangelizacije

Osnovna je zadaća Crkve, od njezina utemeljenja silaskom Duha Svetoga na apostole i Mariju što se obilježava na blagdan Duhova, evangelizacija. Ona se može najjednostavnije definirati kao širenje Radosne vijesti, to jest prenošenje poruke o spasenju koje je Isus Krist donio čovječanstvu mukom, smrću na križu i uskrsnućem. Ta Kristova poruka spasenja treba se prenositi riječima u liturgiji, katehezi, svjedočanstvima i djelima. Evangelizacija se temelji na Kristovim riječima upućenim apostolima: „Idite i učinite sve narode mojim učenicima krsteći ih u ime Oca i Sina i Duha Svetoga.“ (Mt 28,19)

Taj je nalog Crkva i danas pozvana izvršavati. Međutim, za razliku od svojih početaka, kršćanstvo je danas najrasprostranjenija religija. Najviše je sljedbenika koji prihvaćaju Krista, neovisno o kojoj je Crkvi ili denominaciji riječ. No, često je to stvar tradicije i navike, a ne život u punini po Kristovom nauku. Prema tome,

sveti papa Ivan Pavao II., a i njegovi nasljednici pozivaju Crkvu na novu evangelizaciju. Ona obuhvaća dvije kategorije ljudi. Prvu čine oni koji još nisu prihvatili Krista, a drugu oni koji se samo deklariraju kao katolici (Marcelić, 1992: 250.). Dakle, nova evangelizacija, posebno na područjima na kojima je kršćanstvo dugo prisutno, odnosila bi se na nove metode govora o Kristu. Treba biti posebno upućena osobama koje ne žive sakramentalno, ne idu na svetu misu nedjeljom niti blagdanima, odnosno kršćanima kojima vjera nije zahvatila srce.

Taj poziv na novu evangelizaciju nije upućen samo kleru, redovnicima i teološki obrazovanim laicima, već svakoj krštenoj osobi. Taj apel posebno je vidljiv u apostolskoj pobudnici *Christifidelis laici* pape Ivana Pavla II. u kojoj stoji kako „nova evangelizacija ide za oblikovanjem zrelih kršćanskih zajednica u kojima vjera oslobađa i ostvaruje sav svoj izvorni smisao osobnog pristajanja uz Krista i uz njegovo Evanđelje, susret i sakramentalnog zajedništva s njime, života u djelotvornoj ljubavi i u služanju“ (Ivan Pavao II, 1988: 34). Dakle, nova evangelizacija ide za tim da već krštenim vjernicima omogući susret s Isusom Kristom i da pomogne pri opredjeljenju za Krista i u životu s Kristom. Crkva pokušava ići u korak s vremenom i vjernicima se približiti na suvremen način, stoga nije neobično da papa Franjo ima profil na društvenim mrežama, kao što i brojne župe imaju Facebook-profil na kojima objavljuju župne obavijesti. Društvene platforme prepune su profila posvećenih upravo vjerskim temama, a svi su ti pothvati hvalevrijedni.

Međutim, na temelju već navedenog istraživanja vidljivo je koliko je osobama važna sakralna umjetnost u njihovu odnosu s Bogom. Nove, moderne vjerske građevine nemaju tu dimenziju. Ispitanici u anketi naveli su kako nova štitarska crkva izgleda poput dvorane, da je prazna i sterilna te da se u njoj ne osjećaju kao u crkvi. S obzirom na to, stara štitarska crkva i njezina unutrašnjost predstavljaju dobar primjer nove evangelizacije lokalnog stanovništva. Ispitanici znaju da je crkva lijepa, no tek je nekolicina točno odgovorila na pitanja o samim slikama, kipovima i oltarima u crkvi. Ispitanici koji su ponudili točne odgovore, mahom su stariji od 56 godina, odnosno u pitanju su generacije koje su išle na svetu misu prije izgradnje nove crkve. Njima je to tada bilo važno. Upravo bi se te umjetnine mogle ponovno koristiti u vjerskom odgoju stanovnika Štitara. Naime, ljudi su vizualna bića. Bolje pamte stvari koje vide u odnosu na one koje čuju. Slika ostaje urezana u pamćenje, a uz svaku sliku dolazi i određena moralno-vjerska pouka koju će onda čitavog života povezivati s njom.

U razgovoru s bivšim župnikom vlč. Pavlom Madžarevićem donesene su neke zanimljive informacije. Madžarević je rekao kako je u njegovu djetinjstvu kateheza izgledala drugačije nego danas. Časna sestra odvela bi ih u crkvu gdje bi pokazivala stropne freske te bi ih upućivala u njihovo značenje. Tako bi prenosila

vjersku poruku, bilo da je riječ o najvećim događajima Isusova života, rođenju, svadbi u Kani Galilejskoj, uskrsnuću, uzašašću ili pak o radosnim otajstvima krunice.

Iz župnikovih prisjećanja nameće se zaključak kako je u razdoblju dvadesetostoljetne evangelizacije Štitar dao šestoricu dijecezanskih svećenika i deset časnih sestara. Kasnije je taj broj drastično smanjen. U pitanju je bila tek jedna časna sestra, redovnik, trajni đakon i svećenik.

Zaključak

Crkva svetog Mateja apostola i evanđelista u Štitaru vrijedan je primjerak građevine iz razdoblja baroknog klasicizma s unutrašnjim uređenjem u neogotičkom stilu. Sami stanovnici prepoznaju važnost i vrijednost tog interijera koji nema nužno veliku umjetničku vrijednost, ali ispunjava svoju svrhu potičući vjernike na pobožnost. Zbog nedostatka vremena, ali i ograničenosti brojem znakova, nije se moglo ići u širinu u vezi same umjetničke izvedbe. S obzirom na to, preporuka je za buduća istraživanja proučiti umjetničku vrijednost freski koje je naslikao već ranije spomenuti gospodin Barčanac.

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske proglasilo je crkvu kulturnim dobrom, ali njezina primarna funkcija mora biti vjerskog, a ne kulturnog karaktera. Ono na što Crkva poziva jest stalna evangelizacija, stoga bi ona trebala ponovno postati sredstvom te iste evangelizacije. Ne smije se dopustiti da brojne freske i kipovi ostanu samo lijepa unutrašnjost stare crkve jer svaka od tih slika nosi duboku vjersku pouku, svaki kip predstavlja određenu vrlinu, krepost koju je svaki kršćanin pozvan nasljedovati. Sve to treba biti u službi ponovnog vjerskog odgoja i obrazovanja kao pomoć u suživljavanju s Kristovim otajstvom.

Takav oblik evangelizacije može bitno je primjereniji djeci. Tako je jedan od ispitanika u anketi naveo kako mu je kao djetetu „bio doživljaj gledati slike i kipove“ te da su oni doprli do njega više nego svećenikove riječi. Dakako, ono što se usvoji od malih nogu ostaje trajna navika, a upravo je to cilj vjerskog odgoja: trajno formiranje osobe po katoličkim vjerskim i moralnim načelima po uzoru na Isusa Krista, Djevicu Mariju i svetce koji su ta načela realizirali svojim životom.

Literatura

- Botica, D. (2014). Klasicizam i barokni klasicizam u sakralnoj arhitekturi sjeverozapadne Hrvatske. U: Kraševac, I. i Raič Stojanović, I. (ur.), *Klasicizam u Hrvatskoj*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, str. 53-68.

- Horvat, A. (1979). O klasicizmu u Slavoniji. *Osječki zbornik*, 17(20), 289-330.
- Ivan Pavao II, (1990). *Christifidelis laici*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Iveljić, I. (2011). *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Zagreb: Leykam international d.o.o.
- Jonjić, A. (2004). Hrvatski enciklopedijski rječnik. svezak 3, *Jutarnji list*, Zagreb.
- Marčelić J. (1992). Nova evangelizacija. *Crkva u svijetu*, 27(4), 248-261.
- Marković, I. (2011). Razvoj pučkih škola u Slavonskoj vojnoj krajini tijekom 18. i 19. stoljeća. *Scrinia Slavonica*, 11(1), 79-96.
- Martinović, I. (2018). *Povjesne crtice o školstvu brodske pukovnije i brodskog okružja (1912.)*, Zagreb.
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, rješenje o svojstvu kulturnog dobra, ur. broj 532-04-01-03-02/2-18-1, Zagreb, 8. lipnja 2018. *Biskupija Đakovačko-Srijemska, Osijek*.
- Rebić, A. (2002). *Opći religijski leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- *Sacrosanctum concilium*, Zagreb, br. 36.
- Srakić M. (1989). Katolička crkva u Vojnoj krajini - prema dokumentima dijacezanskog arhiva u Đakovu. *Croatia christiana periodica*, 13(24), 45-60.
- Sršen, S. (2012). *Kanonske vizitacije, knjiga IX., Brodsko područje 1730-1833. Osijek: Državni arhiv u Osijeku*.
- Župan D. (2016). Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „drugom“ 19. stoljeću. U: Švoger, V. i Turkalj, J. (ur.), *Temelji moderne Hrvatske*, Zagreb: Matica Hrvatska, str. 73-308.

BIBLIA PAUPERUM IN THE CHURCH OF ST. MATTHEW, THE APOSTLE AND EVANGELIST, IN ŠTITAR

Abstract

The church of St. Matthew in Štitar is a classic example of 19th-century neogothic sacral architecture. This type of architecture, built for locals, contains numerous depictions of biblical events. By emphasizing the aesthetic side of the depictions, the primary educational role of these frescoes is often forgotten. Most of the area's inhabitants were illiterate at the time, a fact that becomes obvious due to the poor socio-economic conditions within the area in the 19th century. Another point that illustrates the educational function of these biblical depictions, is that the liturgy at the time was in Latin, an unintelligible language for the locals. Until 1969 the language of liturgy was Latin. Frescoes made the foreign language of liturgy and the abstract contents of the mass more understandable to the local inhabitants. By using qualitative methods this paper aims to describe the educational dimension of these frescoes. Qualitative methods used in this paper are mostly scientific literature and accounts given by interviewees. A survey was conducted in April and May 2024. Interviews conducted with locals are the key part of this paper. Their accounts show us their unfamiliarity with the content of the church frescoes, but what they have pointed out is their "large number and their beauty." In the past, these frescoes had a significant role in the religious education of locals. However, after the liturgical reforms of the Second Vatican Council, the non-artistic dimension of these works was lost. In the contemporary context, the historical importance and role of these frescoes could be brought back, to serve as a useful tool that could contribute to new evangelization of the local population.

Keywords: *Biblia pauperum*, sacral art, new evangelization, religious education

IRIS TOMIĆ

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku

PARADIGMA EPR MODELA U DRAMATERAPIJI: DRAMSKI IZRAZ I PROCES OSOBNOG RAZVOJA

Sažetak

Ovaj rad istražuje temeljnu paradigmu dramaterapije – EPR model (utjelovljenje, projekcija, uloga) kao integrativni okvir za osobni razvoj putem kreativnog izražavanja i simboličkog djelovanja. Ističe se važnost tijela, mašte i kreativnosti u emocionalnom razvoju, uz povezivanje s teorijama razvoja ličnosti, poput Eriksonove psihosocijalne i Piagetove kognitivne razvojne teorije. Poseban naglasak stavljen je na koncepte „držanja“ i „okruženja“ koji osiguravaju siguran terapijski prostor. Rad prikazuje kako primjena EPR modela omogućuje klijentima dublje razumijevanje i izražavanje emocija, izgradnju otpornosti, jačanje identiteta i prevladavanje razvojnih izazova. Zaključno, EPR model i dramaterapija predstavljeni su kao suvremeni učinkoviti alati za emocionalni rast i osobnu transformaciju.

Ključne riječi: Dramaterapija, EPR model, kazalište, osobni razvoj, identitet

Uvod

Dramaterapija, ukorijenjena u tehnikama drame i kazališta, predstavlja snažan medij psihoterapije potičući emocionalnu, kognitivnu i socijalnu obnovu. U središtu ovog terapijskog pristupa nalazi se Embodiment Projection Role (EPR) model koji obuhvaća utjelovljenje, projekciju i ulogu, a koji naglašava ključne uloge tijela, mašte i kreativnosti u psihološkom razvoju. Usporedbom s Eriksonovim psihosocijalnim fazama razvoja te kognitivno-razvojnom teorijom Jeana Piageta, EPR model dramaterapije usklađen je s temeljnim načelima prisutnima u širem spektru psiholoških teorija. Tijekom grupnih sesija, dinamika grupe dodatno ističe važnost konceptata držanja i okruženja, osiguravajući sudionicima siguran prostor za istraživanje vlastitih emocija i osobnih narativa. Ovaj rad usredotočuje se na razjašnjavanje međudnosa između EPR modela, istaknutih razvojnih teorija i dubokog značenja sigurnog terapijskog okruženja. EPR model stavlja naglasak na ulogu tijela, mašte i kreativnosti u procesu psihološkog iscjeljenja. Prema Jennings, EPR prikazuje 'dramski razvoj' djece, koji predstavlja temelj za djetetov ulazak u svijet mašte i simbola, svijet dramske igre i izvedbene kazališne umjetnosti (Jennings, 2002). Dramski razvoj započinje čak i prije rođenja, počinje s imaginarnim dramama koje majke vode sa svojim djetetom još u maternici – dajući mu osobnost, postavljajući mu pitanja i odgovarajući na njih u njegovo ime, i tako dalje. Po rođenju, djetetovo iskustvo poprima tjelesni izraz – sva se iskustva obrađuju kroz ljudsko tijelo – kroz način na koji su držana ili nisu kroz tjelesni izraz (Jennings, 1999).

EPR model – utjelovljenje, projekcija i uloga

EPR model ključan je za sazrijevanje djeteta jer stvara osnovu za razvoj privrženosti između majke i djeteta; postavlja temelje za oblikovanje identiteta i samostalnosti; uspostavlja „dramatizirano tijelo“; potiče i širi maštu; jača otpornost djece kroz „ritual i rizik“; omogućuje nesmetanu tranziciju između „svakodnevnne stvarnosti“ i „dramske stvarnosti“; olakšava rješavanje problema i sukoba te potiče igru uloga i dramsku igru, podupirući razvoj prilagodljivosti. Tri faze „dramskog razvoja“ ključne su za razvoj i sazrijevanje mašte. Faza utjelovljenja (E), kao dio EPR modela u dramaterapiji, naglašava važnost tjelesnog iskustva u ranom djetinjstvu. Tijekom te faze početne djetetove interakcije sa svijetom odvijaju se prvenstveno kroz tjelesno kretanje i osjetilno angažiranje, što dovodi do formiranja tzv. „tjelesnog - ja“ (Jennings, 1992). Ta koncepcija „tjelesnog - ja“ implicira da se tjelesna slika može oblikovati isključivo kada postoji dobro uspostavljen osjećaj utjelovljenja. Ključno je da se dijete osjeća ugodno i sigurno

no unutar vlastitog tijela, kao i pri kretanju unutar svog neposrednog prostora (Sajnani, 2012). Prijelaz iz faze utjelovljenja u fazu projekcije označava značajnu razvojnu promjenu. Tu tranziciju često opisuje Winnicott (2005) pojmom „prijelaznog objekta” — opipljivog predmeta poput komadića tkanine ili mekane igračke, koji je usko povezan s osjetilnim iskustvima djeteta i obično simbolizira odsutnu osobu koja skrbi. Predmeti, osobe i događaji tada postaju alati kojima dijete eksternalizira i suočava se s vlastitim unutarnjim iskustvima. Taj proces potiče introspekciju i razumijevanje vlastitih narativa, što naposljetku pridonosi razrješenju unutarnjih konflikata (Jennings, 1992). Tijekom faze projekcije (P) počinje se primjećivati sve učestalije korištenje pripovijedanja putem predmeta poput kućica za lutke ili lutaka. Zatim dolazi druga razvojna tranzicija u kojoj dijete sve manje projektira uloge i priče putem lutaka, a sve češće samo postaje likovi koje prikazuje. Ta se tranzicija može obilježiti uporabom različitih vrsta predmeta – primjerice predmeta autoriteta, poput mača (štapa), ili specifičnih kostima koji djetetu omogućuju da preuzme kontrolu nad radnjom, ali i da bude njezin aktivni sudionik. S vremenom dijete počinje preuzimati različite uloge, povremeno utjelovljujući više likova unutar jedne scene, čime započinje faza uloge u okviru EPR modela. Taj razvojni proces uključuje oblikovanje razumijevanja „primjerenog” ponašanja unutar određene scene ili uloge, što se očituje u izjavama poput: „mame se ne ponašaju tako” ili „čudovišta hodaju ovako” (Jennings, 2002).

Koncept držanja i okruženja

Prije nego što opišemo praktične načine primjene EPR modela u dramaterapiji, potrebno je objasniti koncepte držanja i okruženja.

Držanje u kontekstu dramaterapije podrazumijeva stvaranje sigurnog i podržavajućeg okruženja koje blisko odražava koncept sigurne baze iz teorije privrženosti Johna Bowlbyja. U svom razvoju EPR modela, Sue Jennings naglašava elemente koji su u skladu s principima Bowlbyjeve teorije privrženosti. Koncepti držanja i okruženja u Jenningsičinu radu usklađeni su s Bowlbyjevom idejom sigurne baze. U terapijskom kontekstu, terapeut „drži” prostor – stvara sigurno i podržavajuće okruženje koje klijentima omogućuje istraživanje različitih aspekata vlastitog života i identiteta, slično ulozi sigurne baze u teoriji privrženosti (Jennings, 1992). Okruženje se odnosi na terapeutovu ulogu u upravljanju i obradi emocionalnih iskustava klijenta. Ono odražava ulogu skrbnika u teoriji privrženosti koji pruža siguran prostor u kojem dijete može istraživati svijet i vratiti se po utjehu i sigurnost (Jones, 1996). U oba slučaja, sigurno okruženje omogućuje istraživanje i razrješavanje nerazriješenih emocionalnih konfli-

kata, što uvelike pridonosi psihološkom razvoju i općem psihičkom blagostanju pojedinca.

Faze EPR-a obično se prolaze tijekom prvih sedam godina života, no tijekom predtinejdžerske i tinejdžerske dobi nastavljamo se vraćati svim trima fazama i to ne nužno redosljedom kojim ih model predviđa. Kasnije, ovisno o tome kako je svaka od faza bila dovršena ili razvijena, biramo svoje hobije i zanimanja u skladu s fazom koja je u nama prevladavala. U implementaciji modela utjelovljenja, projekcije i uloge (EPR) unutar dramaterapije, ključno je stvoriti okruženje koje naglašava koncepte držanja i okruženja. Promotrimo primjer dramaterapijske grupe pojedinaca koji rade na različitim emocionalnim poteškoćama. Cilj nam je olakšati put prema boljem emocionalnom zdravlju i osobnom razvoju koristeći pritom EPR model.

Tijekom faze utjelovljenja terapeut potiče članove grupe na sudjelovanje u vježbama temeljenima na pokretu kako bi se uspostavila dublja povezanost s vlastitim tijelom. Prema Jennings, rad u grupama i grupno kretanje iznimno su korisni za društveni razvoj – počinje se s radom u parovima, zatim u trojkama i dalje (Jennings, 2002). Sudionici mogu međusobno zrcaliti pokrete ili koristiti govor tijela za izražavanje specifičnih emocija. Koncept držanja ovdje se konkretizira kroz terapeutovu ulogu u stvaranju sigurnog okruženja koje omogućuje slobodno, neocjenjivačko istraživanje tjelesnih senzacija i emocionalnih izraza. Međutim, mnogi terapeuti nailaze na teškoće u primjeni faze utjelovljenja u vlastitom radu zbog vlastitih traumatskih iskustava iz te razvojne faze. Ključno je da terapeut bude u kontaktu s vlastitim tijelom te da, po mogućnosti, ima prethodno iskustvo u pokretu ili plesu. Kao što je Garinger (1990) opisao, sudionici mogu raditi u parovima ili u grupama, a najčešće korištena vježba u fazi utjelovljenja jest – zrcaljenje. Kroz tu vježbu sudionici stječu dublje razumijevanje vlastitoga tijela i pokreta te istodobno razbijaju barijere među ostalim članovima grupe. Riječ je o izvrsnoj vježbi za međusobno upoznavanje i stvaranje sigurnog i intimnog prostora unutar grupe. Nakon što se grupa stabilizira i osjeća ugodno u fazi utjelovljenja, terapeut uvodi fazu projekcije. U toj fazi mogu se uključiti rekviziti, a članovi grupe potiču se da uprizore scene povezane s vlastitim emocionalnim poteškoćama. Jedna je od čestih vježbi transformacija predmeta – terapeut ponudi niz različitih predmeta (npr. igračkaka, kućanskih potrepština ili likovnih materijala) i potiče klijenta da odabere onaj koji simbolizira njegovo trenutno emocionalno stanje. Klijent zatim transformira odabrani predmet kako bi izrazio svoje emocije (npr. oslikavanjem određenom bojom ili korištenjem predmeta u sceni igre uloga). Kroz taj proces sudionici projiciraju svoje emocije na predmete eksternalizirajući tako svoje unutarnje doživljaje. U tom je kontekstu ključna terapeutova mogućnost stvaranja okruženja – on ili ona održava sigurno

i podržavajuće okruženje dok članovi grupe prolaze kroz vlastite emocionalne krajolike. Taj proces omogućuje svakome da se suoči s vlastitim osjećajima i iskustvima na nenametljiv i nenasilan način, što olakšava emocionalnu obradu.

Slijedi faza uloge u kojoj se sudionici potiču da preuzmu različite uloge, koje su često povezane s njihovim emocionalnim teškoćama. To može uključivati igranje vlastite uloge, ali i uloge drugih osoba. Istraživanje različitih uloga omogućuje vrijedan uvid te pomaže sudionicima u razvoju koherentnije slike o sebi i vlastitome identitetu unutar sigurnog i podržavajućeg prostora dramaterapije. Za razliku od kazališta koje naglašava važnost uloge kao elementa izvedbe, dramaterapija ne daje prioritet izvedbi ni umjetničkom izrazu. Čak i kada se unutar dramaterapijske sesije razvije neka vrsta izvedbe, ona nije glavni cilj. Naprotiv, dramaterapija je usmjerena na terapijske učinke preuzimanja uloga i samog čina izvođenja. U kontekstu dramaterapije, izvedba ima isključivo terapijsku svrhu. Iako pojedine vježbe i metode mogu izgledati identično onima iz kazališnog okruženja, njihovi kontekst, svrha i učinak jasno razlikuju iskustvo kazališta od onoga u dramaterapiji (Jones, 2007).

Kroz cijelo terapijsko putovanje dramaterapeut održava atmosferu držanja i okruženja, nudeći siguran prostor za istraživanje i pomažući sudionicima da se nose s intenzivnim emocijama koje se mogu pojaviti. Cilj je poduprijeti svakog člana grupe na njegovu putu prema psihološkom ozdravljenju i osobnom rastu, čime se ujedno ilustrira snaga i učinkovitost EPR modela u okviru dramaterapije. EPR model ima višestruke poveznice s psihološkim teorijama ljudskog razvoja, osobito u odnosu na koncepte „držanja“ i „okruženja“. Za Winnicotta pojam držanja nadilazi puko fizičko držanje dojenčeta i obuhvaća cjelokupno skrbničko okruženje koje pruža primarni skrbnik, najčešće majka. To je okruženje, obilježeno fizičkim držanjem, pažljivim rukovanjem i cjelokupnom njegom, ključno u ranim fazama djetetova života jer potiče osjećaj sigurnosti i autentičnog razvoja. Uspješno dovoljno dobro držanje kod djeteta razvija povjerenje u pouzdanost svijeta i osjećaj dosljednog identiteta. S druge strane, svaki propust u toj skrbi može povećati vjerojatnost da dijete kasnije razvije poteškoće s povjerenjem, osjećajem sigurnosti i identitetom. Pojam okruženja, iako je usko povezan s Binonom, također je pod utjecajem Winnicottovih uvida. Naglašava ulogu skrbnika u apsorpciji, obradi i ponovnom predstavljanju djetetovih projektiranih emocija na način koji je razumljiv i prihvatljiv – djelujući poput emocionalnog filtera koji djetetu omogućuje da razvije sposobnost introspekcije i razumije vlastite osjećaje. U okviru psiholoških teorija ljudskog razvoja, koncepti držanja i okruženja odnose se na potrebu za sigurnim i podržavajućim okruženjem koje omogućuje pojedincu da istražuje vlastite emocije i osjećaje. To je posebno važno u djetinj-

stvu, gdje je prisutnost podržavajućeg skrbnika ili sigurnog okruženja nužna za zdrav emocionalni razvoj.

Povezanost EPR modela i teorija razvoja ličnosti

Dramaterapija, sa svojim središnjim EPR modelom (utjelovljenje, projekcija i uloga), integrira aspekte ljudskog iskustva kako bi potaknula psihološko iscjeljenje – proces koji nalazi snažne poveznice s etabliranim razvojnim teorijama. Posebno se značajna poveznica uočava s Eriksonovim fazama psihosocijalnog razvoja, gdje igra uloga unutar EPR modela odražava Eriksonov naglasak na formiranje identiteta, osobito u fazi sukoba između identiteta i konfuzije uloga (Erikson, 1965). Ta podudarnost sugerira da pojedinci mogu ojačati osjećaj vlastitog identiteta istražujući različite uloge slijedeći tako Eriksonovu razvojnu putanju. Čin preuzimanja uloga, kao središnji element EPR-a, odražava Eriksonovo naglašavanje formiranja identiteta, osobito tijekom faze identitet nasuprot konfuziji uloga. Erikson je tvrdio da pojedinci prolaze kroz jedinstvene izazove u svakoj razvojnoj fazi, a uspješno savladavanje tih izazova vodi k integriranom osjećaju identiteta. Promatrajući kroz prizmu EPR modela u dramaterapiji, klijenti se uključuju u vježbe igre uloga koje omogućuju dublje razumijevanje nijansi vlastitog identiteta te jačanje osjećaja sebe (Jennings, 1990). Takvi terapijski postupci dodatno poboljšavaju međuljudsku dinamiku i usmjeravaju klijente prema jasnijem životnom cilju. Štoviše, temeljni principi držanja i okruženja u dramaterapiji oblikuju podržavajući prostor koji omogućuje klijentima da se suoče s nerazriješenim emocionalnim kompleksnostima iz prošlosti, postavljajući tako temelje za uspješno suočavanje s izazovima u budućim životnim fazama (Jones, 2007).

Teorija kognitivnog razvoja Jeana Piageta, koja naglašava razvoj kreativnosti i mašte u ranom djetinjstvu, snažno se podudara s naglaskom EPR modela na fazu projekcije. Prema Piagetu djeca koriste svoju maštu kako bi stvarala mentalne slike i simbole kojima nastoje razumjeti svijet oko sebe. U dramaterapiji terapeut koristi kreativne i imaginativne tehnike kako bi pomogao klijentima u istraživanju i izražavanju emocija, čime se potiču veća samosvijest i emocionalna regulacija. Neki primjeri kreativnih i imaginativnih tehnika koje se koriste u dramaterapiji za podršku emocionalnom istraživanju i izražavanju uključuju pripovijedanje, vođenu imaginaciju, improvizaciju, rad s maskama i slično. Te tehnike i vježbe u okviru dramaterapije pružaju sigurno i podržavajuće okruženje u kojem klijenti mogu slobodno istraživati i izražavati vlastite emocije. Korištenjem vlastite kreativnosti i mašte klijenti stječu veću razinu samosvijesti i sposobnost emocionalne regulacije, što u konačnici vodi prema dubljem emocionalnom iscjeljenju i osobnom rastu.

Zaključak

Zaključno, temeljna paradigma dramaterapije – EPR model (utjelovljenje, projekcija i uloga) – predstavlja integrativni okvir koji duboko povezuje tijelo, emocije, maštu i društvenu interakciju u svrhu psihološkog iscjeljenja. Taj model omogućuje ne samo retrospektivno razumijevanje vlastitih razvojnih iskustava, već i aktivno sudjelovanje u procesu emocionalne obnove kroz kreativno izražavanje i simboličko djelovanje. Terapeut u tom kontekstu preuzima ključnu ulogu u oblikovanju prostora sigurnosti i povjerenja – takozvanog držanja – te u regulaciji emocionalnih sadržaja koje klijenti donose u terapijski proces – odnosno okruženja. Upravo kroz takav siguran okvir, klijentima se omogućuje slobodno istraživanje osobnih narativa, što dramaterapiju čini izuzetno moćnim alatom u radu s djecom, adolescentima i odraslima. Poveznice s Eriksonovom psihosocijalnom teorijom i Piagetovim kognitivnim razvojem potvrđuju razvojnu osovinu na kojoj počiva EPR model – od tjelesne svijesti do simboličke igre i preuzimanja socijalnih uloga. Prepoznavanje razvojnih potreba koje EPR adresira pruža čvrstu teorijsku osnovu za njegovu primjenu u raznim terapijskim kontekstima – individualnim i grupnim, edukacijskim i kliničkim. Osim što djeluje korektivno u odnosu na ranije razvojne deficite, EPR model ujedno potiče kreativne potencijale, samorefleksiju, empatiju i otpornost. On omogućuje klijentima da prepoznaju obrasce ponašanja, preispitaju unutarnje konflikte te simbolički preformuliraju emocionalno teške teme. U suvremenom društvenom kontekstu u kojem je sve veća potreba za holističkim, kreativnim i participativnim terapijskim metodama, dramaterapija nudi jedinstveni prostor za razvoj psihološke fleksibilnosti i autentične izraženosti. Stoga se može zaključiti da EPR model ne samo da ima teorijsku i kliničku vrijednost, već predstavlja most između umjetničkog izraza i psihoterapijskog djelovanja. Učinkovitost modela potvrđuje se kroz sve više znanstvenih i praktičnih primjena čime dramaterapija postaje relevantna i suvremena disciplina koja doprinosi razvoju cjelovitog čovjeka.

Literatura

- Crain, W. (2014). *Theories of Development – Concepts and Applications* (6th edition); Essex, Pearson.
- Erikson, E.H. (1965). *Childhood and society*, New York; Norton.
- Grainger, R. (1990). *Drama and Healing: The Roots of Drama Therapy*; Revised ed. Edition, Jessica Kingsley Publishers.
- Jennings, S. (1990). *Dramatherapy: Theory and practice 1*; London; Routledge.
- Jennings, S. (1992). *Dramatherapy with families, groups and individuals: Waiting in the wings*; London and New York, Jessica Kingsley Publishers.

- Jennings, S. (1999). *Staged emotions: the drama is the therapy*.
- Jones, P. (1996). *Drama as therapy: Theatre as living*, London; Routledge.
- Jones, P. (2007). *Drama as Therap: Theory, practice and research*, London; Routledge.
- Sajnani, N. (2012). The implicated witness: Towards a relational aesthetic in dramatherapy. *Dramatherapy*, 34(1), 6-21.
- Winnicott, D. W. (2005). *Playing and Reality*, New York; Routledge.
- Jennings, S. (2002). *Embodiment-Projection-Role (EPR)*. Glastonbury Dostupno na: <http://www.suejennings.com/epr.html> (Pristupljeno: 1. siječnja 2025.)

THE PARADIGM OF THE EPR MODEL IN DRAMA THERAPY: DRAMATIC EXPRESSION AND THE PROCESS OF PERSONAL DEVELOPMENT

Abstract

This paper explores the fundamental paradigm of Dramatherapy—the EPR model (Embodiment, Projection, and Role)—as an integrative framework for psychological healing through creative expression and symbolic action. The importance of the body, imagination, and creativity in the emotional development process is emphasized regarding personality development theories such as Erikson’s psychosocial theory and Piaget’s cognitive developmental theory. Special attention is given to the concepts of “holding” and “containment” as key factors in creating a safe therapeutic environment. The paper demonstrates how applying the EPR model within Dramatherapy enables clients to deeply explore their emotions, build resilience, strengthen their identity, and overcome developmental challenges. In conclusion, Dramatherapy and the EPR model are presented as relevant and effective methods for fostering emotional growth and personal transformation in a contemporary social context.

Keywords: Dramatherapy, EPR model, theatre, personal development, identity

ISSN 2232-8599

9 772232 859008